

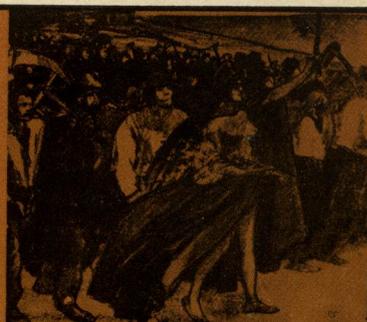
Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Ποιός δέν φοβάται τούς άγιατολλάδες;

Φύλο, σύμβολα,
ένδύματα και σοσιαλισμός

Προϋποθέσεις
και προοπτικές
για μία εκπαιδευτική
μεταρρύθμιση

Λεωνίδας Λουλούδης Λίγα περισσότερα για την «τράπεζα εγκεφάλων». Άσημάκης Ψυχουδάκης Η κατάργηση των κρατικών επιδοτήσεων στην κτηνοτροφία. Ντόρας Σκουτέρη – Διδασκάλου, Κωσταλέξι: ή κατανάλωση ενός κοινωνικού προβλήματος ● Άγγελος Έλεφάντης, Κάτω τά χέρια απ' τό Βιετνάμ, κάτω τά χέρια απ' την Καμπότζη ● Άγγελος Έλεφάντης, Ποιός δέν φοβάται τούς άγιατολλάδες ● Μιχάλης Παπαγιαννάκης, Άπό την ένταξη στην ΕΟΚ στή μή-ένταξη τής ΕΟΚ στην άριστερή πολιτική ● Νίκος Γιαννόπουλος, Τηλεόραση, εμπόριο και έθνική άνεξαρτησία ● Χρίστος Φράγκος, Προϋποθέσεις και προοπτικές για μία εκπαιδευτική μεταρρύθμιση ● Τάσος Άνθουλιās, Τά μαθηματικά και οί λεγόμενες «θεωρητικές έπιστήμες» ● Eric Hobsbawm, Φύλο, σύμβολα, ένδύματα και σοσιαλισμός ● Γιώργος Χατζημιχάλης, Διονύσης Καψάλης, Φώτης Κόντογλου, πρωτεργάτης του Έλληνικού Μοντερνισμού ● Βασίλης Καπετανγιάννης, «Νεοελληνική κοινωνία: όψεις ύπανάπτυξης» του Ν. Μουζέλη ● Πέτρος Πιζάνιας, «Άλή πασάς Τεπελενλής» του Τάσου Βουρνά ● Άντώνης Μανιτάκης, «Ό έλληνικός λαός» του Γκ. Λ. Μάουρερ ● Βιβλία, περιοδικά, ● Άλληλογραφία.

Μηνιαία έπιθεώρηση ● τεϋχ. 24 ● Άν. – Φεβρ. 1979 ● 60 δρχ.

ο πολιτης

Μηνιαία επιθεώρηση Ιανουάριος – Φεβρουάριος 1979 , 60 δρχ.

Κέκροπος 2, Αθήνα (Πλάκα), τηλ. 3245332

περιεχόμενα

Λεωνίδα ΛουλούδηΛίγα περισσότερα για την «τράπεζα εγκεφάλων»	2
Άσημάκη ΨυχουδάκηΉ κατάργηση των κρατικών επιδοτήσεων στην κτηνοτροφία	6
Νόρας Σκουτέρη-ΔιδασκάλουΚωσταλέξι: ή κατανάλωση ενός κοινωνικού προβλήματος	8
Άγγελου ΈλεφάντηΚάτω τὰ χέρια απ' τό Βιετνάμ, κάτω τὰ χέρια απ' τήν Καμπότζη	10
Μιχάλη ΠαπαγιαννάκηΑπό τήν ένταξη στήν ΕΟΚ στή μη-ένταξη τής ΕΟΚ στήν άριστερή πολιτική	13
Άγγελου ΈλεφάντηΠοιός δέν φοβάται τούς Άγιατολλάδες	16
Νίκου ΓιαννόπουλουΤηλεόραση, εμπόριο καί έθνική άνεξαρτησία	20
Χρίστου ΦράγκουΠροϋποθέσεις καί προοπτικές για μία εκπαιδευτική μεταρρύθμιση	25
Τάσου ΆνθουλιάΤά μαθηματικά καί οί λεγόμενες «θεωρητικές επιστήμες»	35
Etic HobsbaumΦύλο, σύμβολα, ένδύματα καί σοσιαλισμός	38
Γιώργου Χατζημιχάλη, Διονύση Καψάλη	Κόντογλου 54
Βασίλη Καπετανγιάννη«Νεοελληνική κοινωνία: όψεις ύπανάπτυξης» του Νίκου Μουζέλη	59
Πέτρου Πιζάνια«Άλή πασάς Τεπελενλής» του Τάσου Βουρνά	62
Άντώνη Μανιτάκη«Ο έλληνικός λαός» του Γκέοργκ Λούντβιχ Μάουερ	64
Βιθλία, Περιοδικά	66
Άλληλογραφία	75

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: έξάμηνη 300 δρχ., έτήσια 550. ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εύρώπης: έξάμηνη 400 δρχ., έτήσια 750. ΗΠΑ - Καναδάς (άερ.): έξάμηνη 500 δρχ., έτήσια 900 ■ Για Όργανισμούς, Τράπεζες, Άνών. Έταιρείες: έξάμηνη 500 δρχ., έτήσια 1.000 ■ ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ-ΤΡΑΠΕΖΙΚΕΣ ΕΠΙΤΑΓΕΣ: Σπύρος Δελέγκας, Κέκροπος 2, Αθήνα 119, τηλ. 32.45.332 ■ Για ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ Ταχυδρ. θυρίδα Νο 1762, πλ. Συντάγματος, Αθήνα

Έκδότης, «Σ. Δελέγκας καί Σία Ο.Ε.» Διευθυντής: Άγγελος Έλεφάντης ● Φωτοστοιχειοθεσία: «Φωτοκύτταρο ΕΠΕ. Βασ. Άλεξάνδρου 2 - Χίλτον, τηλ. 748314 ● Έκτύπωση, Άφοί Ρόμπολα ΕΠΕ, Τατοίου καί Μπιζανίου 3, Μεταμόρφωση Άττικής, τηλ. 2754328 ● Φωτογραφική επιμέλεια, Ναπολέον Τζανέτος.

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Λίγα περισσότερα γιά τήν «τράπεζα έγκεφάλων»

Η έμμογή τής οργανωμένης αντιπολίτευσης (κόμματα - τύπος) νά εκτιμάει άλλοτε πρόσβαρα κι άλλοτε λειψά τίς πολιτικές πρωτοβουλίες τής κυβέρνησης φαίνεται ότι αποτελεί κύριο σύμπτωμα τής μεταπολιτευτικής της παθολογίας. Η άριστερά ιδιαίτερα, έγκλωβισμένη στόν παλαιομερολογιτισμό της, στην καλύτερη περίπτωση θεωρητικοποιεί τίς εγγενείς της προθέσεις, σέ μιá εποχή, πού άκόμα κι οί επιδιώξεις του δεξιού παλαιοκομματισμού πλαισιώνουν από ένστικτο ή διορατικότητα, τεχνοκρατικές επιλογές πεισμένες γιά τήν αποτελεσματικότητα και τήν ταξική τους συνέπεια. Καί δέν άμφισβητείται ή άναγκαιότητα τής συζήτησης γύρω από τήν ευρωπαϊκή επιλογή, αλλά ή δραματική έμφαση πού τής δόθηκε, παράλληλα μέ τήν φανερό ή υποτίμηση άλλων ζητημάτων πού άν δέν προσφέρονται γιά «θεωρητικές» δεβαιότητες, πολύ όμως άμεσότερα μεγάλα και ύψηλά τριγύρω μας κτίζουν τείχη... άνεπαισθήτως.

Γιατί, πράγματι, όταν ή πρόσφατη «πρωτοβουλία» του ύφυπουργού έξωτερικών νά δημιουργήσει «τράπεζα έγκεφάλων» συμπίπτει χρονικά μέ τήν επικράτηση των πλέον άυταρχικών τάσεων στό έλληνικό Πανεπιστήμιο, τή χειραγώγηση ενός φοιτητικού (δυνάμει) κινήματος και τήν άποψίλωση του μετέωρου ΕΔΠ, δέν στερείται ένδεχομένως σημασίας ή έστω και μακρινή συγγένεια αυτών των γεγονότων. Συγγένεια διαμορφωτική μιās νέας ποιότητας έξουσίας πού ό ιδεολογικός της εκσυγχρονισμός συντελείται όχι άνώδυνα αλλά παράλληλα μέ τήν άυταρχικοποίηση και τον οργανωτικό συγκεντρωτισμό των αντίστοιχων μηχανισμών. Ο Τύπος αντιμετωπίζει αυτόν τον εκσυγχρονισμό ένγενει άκριτα (κομματικός), κρυφά ή φανερά γοητευμένος (άστικός). Έτσι, ό τελευταίος, ένω δέν άρνείται κάποιες επιφυλάξεις («...προσπάθειες γιά τήν δημιουργία μιās τράπεζας έγκεφάλων μόλις τώρα άρχίζουν. Πρόκειται γιά ένα νέο γιά τήν Ελλάδα θεσμό πού κανείς δέν μπορεί νά προβλέψει από τώρα τίς συνέπειες»), τελικά ύπερθεματίζει έμμεσα: «Τό Περού έχει από καιρό οργανώσει τράπεζα έγκεφάλων, μέ 428 σήμερα μέλη πού ζούν σέ διάφορες χώρες. Αντικειμενικός σκοπός του έγχειρήματος είναι... ή όσο τό δυνατόν καλύτερη άξιοποίησή τους μέ τήν ανάθεση συγκεκριμένων μελετών από κρατικούς και ιδιωτικούς φορείς πού έδρεύουν στό Περού. Οί έπιστήμονες - μέλη τής τράπεζας βοηθούν τή χώρα τους χωρίς νά έγκαταλείπουν τίς πατρίδες πού έχουν έγκατασταθεί».¹ Μέ διεθνές πλέον άλλοθι ό κ. Ανδριανόπουλος δέν θά διστάσει νά δηλώσει ότι στην τράπεζά του θέλει εκείνους τούς έπιστήμονες πού δέν θέλουν νά επιστρέψουν «είτε διότι είναι δεύτερης και τρίτης γενιάς... (ή διότι είναι) άνθρωποι πού δέν είναι μόνο στό Πανεπιστήμιο αλλά δουλεύουν στόν ιδιωτικό τομέα, δουλεύουν άκόμα και στην κυβέρνηση... πολλοί μάλιστα, δέν ξέρουν και ελληνικά».² Καί ή συνέχεια προσφέρεται μέ τήν ίδια εκπλήσσουσα άθωότητα: «όταν ένας ελληνικός φορέας αντιμετωπίζει ένα συγκεκριμένο πρόβλημα θά

1. Π. Τερλεξή: «Ποιών τά συμφέροντα θίγονται μέ τήν «έπαναφορά έγκεφάλων» (Έφημ. ΒΗΜΑ, 30-12-78).

2. Α. Ανδριανόπουλος: «Θά δημιουργήσουμε "Τράπεζα έγκεφάλων" έφ. ΝΕΑ 2-1-79.

Δια γυμνου οφθαλμου Δια γυμνου οφθαλμου

μπορεί να απευθύνει στους 20-30 επιστήμονες που έχει σε 5-6 χώρες, ένα ερώτημα. Θα παίρνει μιά μελέτη πάνω στο ερώτημα αυτό και δε-βαίως εδώ, με την κεντρική του υπηρεσία, να επεξεργάζεται τις απαν-τήσεις και να εφαρμόζει αυτό που τον συμφέρει... έτσι θα μπορούμε να αξιοποιούμε τις πλέον εξελιγμένες γνώσεις που έχει κάποιος που βρί-σκεται στην επιστημονική κορυφή μιάς πιο αναπτυγμένης από μās χώ-ρας».³

Δέν χρειάζεται εθνικόφρων καχυποψία, ούτε ή δυσοπιστία που εξέφρασε ο κ. Ζολώτας προς τις Έλληνικές τράπεζες που «δέν τηρούν τις κατευθυντήριες γραμμές των (νομισματικών) αρχών», για να υπο-θέσει κανείς την ούσιαστική λειτουργία της νέας τράπεζας. Θά ήταν ίσως κουραστικό να επαναληφθεί – αν και πάντα χρήσιμο – πώς, από τό τέλος του 19ου αιώνα, όταν οι θετικές επιστήμες συνδέθηκαν με την τεχνική εξέλιξη ως κύριες παραγωγικές δυνάμεις στην ανάπτυξη του σύγχρονου κράτους και ή συμβολή της επιστημονικής πρακτικής στην διαμόρφωση της κυρίαρχης ιδεολογίας δέν αποτελεί μιά θεωρητική αντίφαση,⁴ οι έναρξεις προθέσεις των πρωτοπόρων της «βιοτεχνικής» επιστήμης έχουν ιστορικά και όριστικά (;) συσκοτισθεί με τό πέρασμά τους στην «διομηχανική» εποχή της επιστήμης. Η διομηχανική έρευνα σήμερα, σε άμεση συνεργασία με τό κράτος, προάγει σε πρώτη γραμμή την επιστημονική και τεχνική πρόοδο στο στρατιωτικό χώρο άπ' όπου οι πληροφορίες επιστρέφουν στην περιοχή της μη στρατιωτικής παρα-γωγής αγαθών.⁵ Είναι χαρακτηριστικό, θά όμολογήσει ό Α. Πετσέι, πρόεδρος και ίδρυτής της Λέσχης της Ρώμης, ότι «οί μισοί σχεδόν επι-στήμονες στον κόσμο εργάζονται για «“άμυντικούς” λόγους» (Οικονο-μικός Ταχυδρόμος Φ. 2. (1288)). Δέν είναι παράδοξο λοιπόν ότι λίγοι σήμερα συμμερίζονται την κρίση του Edward Teller πώς «πρέπει να εμπιστευόμαστε τις κοινωνικές μας διαδικασίες» για να επιτύχουμε την καλύτερη χρήση της τεχνολογικής προόδου και «δέν πρέπει να εμποδι-ζόμαστε από επιχειρήματα σχετικά με τις συνέπειες και τό κόστος».⁶ Πολύ περισσότερο όταν αυτές οι κοινωνικές διαδικασίες διεξάγονται εκτός του εθνικού χώρου διερωτάται κανείς πώς επιτυχημένοι επιστή-μονες καριέρας, που δουλεύουν «ακόμα και στην κυβέρνηση» υπε-ραναπτυγμένων τεχνολογικά κρατών, επίλεκτα στελέχη του στρατιωτι-κοδιομηχανικού πλέγματος εξουσίας ενσωματωμένα στον ευαίσθητο τομέα της παραγωγής γνώσης, που ή δεύτερη πατρίδα τους εξάγει, επιβάλλει, μονοπωλεί, θά ακούσουν, αν και «δέν μιλούν ελληνικά», τις εκκλήσεις της πρώτης πατρίδας τους και θά σπεύσουν δέσμοι των αιώνιων δεσμών με την προγονική γή να επιλύσουν σκεπτόμενοι – επί τέλους – ελληνικά τά τεχνικά της διλήμματα.

Και πρακτικότερα: Έτσι και αν αυτοί οι ακρίτες της επιστημονικής διασποράς ήθελαν και μπορούσαν να αναλάβουν αυτόνομα, ανεπη-ρέαστα και, ξεχνώντας στιγμιαία τις υποχρεώσεις τους απέναντι στις χρηματοδοτικές πηγές των εργαστηρίων τους, να επεξεργασθούν τά προβλήματα των ελληνικών φορέων, τί τελικά θά προσέφεραν; «Τίς πλέον εξελιγμένες γνώσεις που έχει κάποιος που βρίσκεται στην έπι-στημονική κορυφή μιάς πιο αναπτυγμένης χώρας» απαντά ό κ. Άν-δριανόπουλος, αποσιωπώντας όλα τά σχετικά με την μεταφορά και έπιβολή αυτής της εξελιγμένης τεχνολογικής γνώσης προβλήματα, εθνικής σημασίας για την επιβίωση κάθε αναπτυσσόμενης χώρας. Γιατί, έστω και αν όρισμένοι θεωρούν αντιαναπτυξιακή ούτοπία την

3. Πρίν λίγα χρόνια (4.8.69) ύπογραφόταν ή σύμβαση 82473.ΣΑΜ 924 μεταξύ ελληνικού δημοσίου (χούντα) και ομάδας «άπολιτικών» έλληνοαμερικανών τεχνοκρατών που κατέληξε στην έμπιστευτική μελέτη «Προτάσεις διά την Πολιτική της Έλλάδος εις τον χώρο της Έπιστήμης και Τεχνολογίας» που αν και έμεινε στά συρτάρια τότε, φαίνεται ότι έπηρέασε τελικά τους συντάκτες του πρώτου νομοσχεδίου για την έρευνα (27.5.76). Μελέτη ένταγμένη άπόλυτα στη λογική της έξαρτημένης ανάπτυξης (Έφ. Σοσ. Πορεία, Φ103. 1977).

4. Βλέπε σχετ. Δ.Α. Σαρδελή: «Ίδεολογία και Έπιστήμη», περ. Πολίτης τευχ. 19 (1978), σ. 42.

5. J. Habermas: Τεχνική και έπιστήμη σαν ιδεολογία, έκδ. 70 σ. 54.

6. N. Chomsky: «Η λειτουργία του Πανεπιστημίου σε εποχή κρίσης», περ. Ηριδανός τευχ. 2 (1975), σελ. 70.

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

υιοθέτηση μιās «ένδιάμεσης» ή «κατάλληλης» τεχνολογίας έντασης έργασίας και όχι κεφαλαίου, τό γεγονός είναι ότι οι προηγμένες χώρες αναπτύσσουν τεχνολογίες πού άρμόζουν στά δικά τους αναπτυξιακά μοντέλα και τίς όποιες προσαρμόζουν στίς ανάγκες τών αναπτυσσομένων χωρών αλλά σύμφωνα μέ τή δική τους λογική προωθήσεως τού έμπορεύματος πού είναι αυτή ή ίδια ή τεχνολογία.⁷ Αν όχι μιá διαμεσολάβηση λοιπόν, θά περίμενε κανείς από τούς έπιστήμονες τής διασποράς μιá προσαρμογή, στήν καλύτερη περίπτωση, αυτών τών «πλέον έξελιγμένων γνώσεων» μέσα στή λογική και τά κριτήρια⁸ πού έχουν διαμορφωθεί από τή μακρόχρονη θητεία τους στους κρατικούς ή πολυεθνικούς οργανισμούς. Έτσι όμως δέν λύνεται τό πρόβλημα τής έπιλογής και έλέγχου μέ δικά μας στοιχεία και μεθόδους εισαγομένης τεχνολογίας, και, άκόμη περισσότερο, τά προβλήματα τής ανάπτυξης μιās έναλλακτικής τεχνολογίας – έστω σέ έπιμέρους κλάδους – λιγότερο έντατικής, μέ μεγαλύτερη φροντίδα γιά τό περιβάλλον και πιό έλλογης αξιοποίησης τού έθνικου μας πλούτου πού σήμερα σπαταλιέται τόσο «άλογα» στίς ανάγκες μιās διεθνοποιημένης καταναλωτικής όμοιομορφίας.

Άλλά ποιόι θά λύσουν αυτά τά προβλήματα; Ο ύφυπουργός, έγκαταλείποντας γιά λίγο τούς όραματισμούς του, μās προσγειώνει εις τήν καθ' ήμās ζοφερότητα: «στήν Ελλάδα (οί έπιστήμονες) εάν έπιστρέφουν θά ύποαπασχοληθούν, είτε διότι δέν ύπάρχουν τά κατάλληλα έργαστήρια, είτε διότι δέν ύπάρχουν κατάλληλες συνθήκες άπασχόλησεως, δέν ύπάρχει περιβάλλον, δέν μπορούν νά αναεώνονται, νάχουν πληροφορίες». Σημαντικές διαπιστώσεις πού ή μισή τους όμως αλήθεια δέν ολοκληρώνεται μέ τήν άφηρημένα ύπαινετική αναφορά στά δυσπραγούντα ΑΕΙ: «Στά Πανεπιστήμια δέν έχω άπενθνηθεί γιά τό ζήτημα τών Έλλήνων έπιστημόνων τού έξωτερικου... πρακτικώς βλέπω τίς πόρτες τους κλειστές, δέν μπορώ νά τίς παραδιάσω, ξερετε ότι τά Πανεπιστήμια έχουν άυτονομία στά θέματα αυτά».

Τό ύπόλοιπο μισό άφορά τό πολυσύνθετο πλέγμα αιτίων πού θά έδινε ίσως μιάν άπάντηση στήν άδράνεια και ύπολειπονητικότητα τών 1500 θέσεων περίπου έκπονησεως έρενητικών προγραμμάτων (έργαστήρια, έδρες, κέντρα, κλπ.) πού ύπάρχουν στά διάφορα ΑΕΙ και τά κρατικά και ιδιωτικά κέντρα έρενηών. Αίτια πού, συχνά σχηματικά, έντοπίζονται στό – έξαιρετικά άλλωστε χαμηλό – 0,2% τού Έθνικου Προϊόντος γιά τήν έρενηα. Γιατί οί 400.000 δρχ. πού κατά μ.δ. διαθέτει κάθε έργαστήριο,⁹ δέν είναι βέβαιο ότι άποτελούν μεγαλύτερο ανασταλτικό παράγοντα από τήν όργάνωση διάθεσής τους, πού κραυγαλέες της αλλά χρόνιες άδυναμίες άποτελούν οί άγορές πανάκριθων αλλά ύποαπασχολομένων συσκευών «γιά νά μήν χαθούν οί πιστώσεις», ιδιωτικών βιβλιοθηκών «γιατί δέν ύπάρχουν κεντρικές» και γενικά μόνιμου ύλικου πού έξασφαλίζει τήν άυτονομία τών έργαστηρίων εκεί πού θά έξυπηρετούσε καλύτερα ή συνεργασία τους, ένω από τήν άλλη έξανεμίζει τίς λιγοστές άλλωστε λειτουργικές τους δαπάνες. Έλειψη συντονισμού σέ γειτονικές έρενητικές περιοχές, αλλά και σέ έθνικό επίπεδο: τό Ίνστιτούτο Βιομηχανικών Έρενηών (νόμος 1965) δέν συστήθηκε ποτέ, τό Έθνικό Συμβούλιο Έπιστημονικής Έρενης και Αναπτύξεως (νόμος 823/71) άτρόφησε, αλλά και ό πρόσφατος (1977) νόμος γιά τήν έρενηα, πού αναθέτει σέ ειδική Υπηρεσία τού Υπ. Συντονισμού τήν κατεύθυνση τής Έρενης, δέν έχει αλλάξει τίποτε στό επίπεδο συνεργασίας, ένω αυξάνει τήν κρατική παρέμβαση μέ

7. Βλεπ. σχετ. Β.

Πεσμαζόγλου: «Μεταφορά τεχνολογίας, έξάρτηση και ανάπτυξη – μιá γενική θεώρηση», περ. Σύγχρονα Θέματα, Περ. Β' χρ. 1, τευχ. 2 (1978).

8. Είναι χαρακτηριστικό ότι στήν Δύση, κατά πρόσφατο δημοσίευμα τής έγκυρης Nature (Vol 277, 1978, p. 2), δέν ύπάρχουν παρά έλάχιστοι ειδικόι σέ θέματα προγραμματισμού, ανάπτυξης και περιβάλλοντος καθώς ή περιβαλλοντική παράμετρος θεωρούνταν, και από πολλούς θεωρείται άκόμη, ως αντιφατική μέ τήν έννοια τής ανάπτυξης. Η μηδέν-άνπτυξη ήταν άκριβώς ένας ούτοπικός άντιπερισπασμός σ' αυτήν τήν άποψη.

9. Στοιχεία ΚΕΠΕ, έφ. Οικονομικός Ταχυδρόμος, Φ1219, 15.1.77.

10. E. M. Pantelouris, «Greek Orthodoxy», NATURE, Vol 271, p.696.

Δια γυμνου οφθαλμου Δια γυμνου οφθαλμου

τήν διά Προεδρικών Διαταγμάτων χορήγηση κονδυλίων για έρευνα σε πανεπιστημιακές έδρες «κατά παρέκκλιση των ισχυουσών διατάξεων». Έτσι με μόνιμη διαρθρωτική αδυναμία τόν απομονωτισμό των έρευνητικών φορέων και ισχυρότατη τή σχέση τους με την παραγωγική δραστηριότητα του τόπου, ή αναφορά στην ανεπάρκεια των πόρων μάλλον προλείπει τό έδαφος για την επιχειρηματολογία τής προτεραιότητας των άμυντικών δαπανών και πάντως αίρει συγκεκριμένες ευθύνες και έπιλογές για τήν έλλειψη οργάνωσης και τόν κατακεκομισμό τής έρευνητικής προσπάθειας. Ευθύνες άμεσα διαγνώσιμες πίσω από τίσ «κλειστές θύρες» τών ΑΕΙ πού παράγουν πάνω από τίσ μισές έρευνητικές εργασίες (έχουν καταγραφεί συνολικά 1944 στό Science Citation Index για τήν τριετία 1973 - 1976)¹⁰ και 5000 δυνάμει έρευνητές στό περιθώριο τών διδακτικών, έξεταστικών και γραφειοκρατικών τους κυρίως σήμερα άπασχολήσεων. Περιθωριοποίηση τής έρευνας πού επιβάλλει άλλωστε ή 1:150 σχέση διδασκόντων - διδασκόμενων, ή μή θέσπιση μεταπτυχιακών σπουδών (ή σχετική εισήγηση Δοξιάδη κατατέθηκε από τό 1977), και αυξάνει ό νόμος 815/78, προμοδωτώντας σε εποχές λιτότητας με 120.000.000 δρχ. έτήσια, τήν έθελούσια έξοδο του μαζικότερου αλλά ανήσυχου διδακτικού προσωπικού «για τήν αποσυμφόρηση τών ΑΕΙ», όπως αναφέρει με πολιτικό μόνο πραγματισμό ή σχετική εισήγηση του Έλεγκτικού Συνέδριου. Έτσι, αν συνδυνασθούν οι συνέπειες τής «αποσυμφόρησης» με τήν συγκαλυμμένη διατήρηση του θεσμού τής έδρας - αν και μόνο 30% από τίσ έδρες «ισχυρίζονται» (σχόλιο OCDE, 1972) ότι έχουν έρευνητικές δραστηριότητες - δέν υπάρχει άμφισβητία ότι «ανοίγει νέα εποχή για τήν ανωτάτη παιδεία» (ύφυπουργός Καρατζάς) όπου αν και αναμένεται ότι ή ύπολειπτικότητα τών εργαστηρίων θά συνεχισθεί, τουλάχιστον θά περιορισθεί τό κύμα άμφισβήτησης, με τίσ ιδιαίτερα ένοχλητικές κοινωνικές προβολές του κατώτερου προσωπικού τους.

Μέ όλο αυτό τό ύποαπασχολούμενο ή άδρανοποιημένο επιστημονικό δυναμικό στα ιδρύματα και όσο υπάρχει ενσωματωμένο στό φροντιστηριακό κύκλωμα, πού άπλά αναπαράγει τό εκπαιδευτικό άδιέξοδο, καθώς και τήν παράταση τής οργανωτικής άρρυθμίας, θά ήταν πολύ σημαντικό νά αποδοθεί ή πρωτοβουλία του Έπουργείου Έξωτερικών σε μία «άπό τά έξω» συνδρομή στην έλάχιστη δημιουργική εγχώρια έρευνα. Οι τελευταίες εξέλιξεις ύποδηλώνουν ότι ή κυβέρνηση όχι μόνο αυξάνει τόν παρεμβατισμό της παραδιάζοντας «ανοικτές θύρες», αλλά αναθέτει τήν πρόθεσή της για μία μετριοπαθή μεταρρύθμιση ύπό τήν αυταρχική έποπτεία και συναίνεση του σημερινού συντεχνιακά συγκροτημένου επιστημονικού κατεστημένου. Αν τό έγχείρημα επιτύχει, ύποτίθεται ότι θά δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις για τήν επάνδρωση τών έρευνητικών ιδρυμάτων με στελέχη ικανά νά κατανοήσουν και νά εφαρμόσουν χωρίς δεύτερες σκέψεις τήν εισαγόμενη τεχνολογία. Η «τράπεζα» αλλά και «ή επαναφορά έγκεφάλων» θά αποτελέσουν ένα έτοιμο, άμεσο και μόνιμο διάυλο έπικοινωνίας στό τεχνολογικό επίπεδο με τίσ μητροπόλεις πού ή άρχουσα τάξη έχει επιλέξει ή τήν έχουν επιλέξει. Έπικοινωνία έτεροβαρής και μονόδρομη πού θά ένδυναμώσει τό ίδιο εκμεταλλευτικά, αλλά με λιγότερες περιπέτειες, τήν έξαρτησιακή σχέση.

Βεβαίως δέν άρκει ή έπισήμανση τής σύνδεσης ορισμένων «έκσυχρονονιστικών πρωτοβουλιών» με τό αυταρχικό πλαίσιο στα όρια του οποίου συντελούνται. Άπαιτείται ή οργάνωση μιας έναλλακτικής πρό-

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

τασης, πού δέν διαφαίνεται ώστόσο σύντομη όσο οί φορείς τής άλλας τήν έπαγγέλλονται μέ πολύ γενικούς και πάντως όχι συγκεκριμένους και σύγχρονους όρους. Έν μέρει, έτσι δικαιολογείται και ή πλήξη τών όπαδών τους.

Λεωνίδα Λουλούδης

Έ κατάργηση τών κρατικών έπιδοτήσεων στήν κτηνοτροφία

Είναι γνωστή ή βαρύτητα πού έχουν οί απόψεις του καθηγητή κ. Ζολώτα για τή διαμόρφωση τής κυβερνητικής πολιτικής, λόγω τής θέσης του ως διοικητή τής Κεντρικής Τράπεζας και τής αναγνωρισμένης έπιστημονικής του αξίας. Μέ τήν πρόσφατη συνέντευξή του προς τούς οικονομικούς συντάκτες τών ήμερησίων αθηναϊκών έφημερίδων δικαιολογεί τήν απόφαση τής κυβέρνησης νά προχωρήσει στην κατάργηση τών έπιδοτήσεων τής κτηνοτροφίας. Ο κ. Ζολώτας συνηγορεί για τό μέτρο αυτό και προβλέπει ότι, άμέσως μετά τήν πρώτη ύψωση τών τιμών όρισμένων προϊόντων ή υπηρεσιών, οί έπιδοτήσεις θά παύσουν νά αποτελούν πληθωριστική πηγή, και ότι τό μέτρο θά αποβεί έξυγιαντικό για τό σύνολο τής οικονομίας.

Φυσικά παραβλέπεται ό ψυχολογικός παράγοντας από τήν απότομη αύξηση τών τιμών αγαθών πρώτης ανάγκης σέ περίοδο διαρκούς και άνησυχρητικού πληθωρισμού. Αντίθετα όμως μέ όσα ύποστηρίζει ό κ. Ζολώτας, πιστεύουμε ότι ή κατάργηση τών έπιδοτήσεων θά αποβεί πληθωριστική πηγή, θά είναι σέ βάρος τής ανάπτυξης τής κτηνοτροφίας, και θά έχει δυσμενείς επιπτώσεις στή γεωργική άπασχόληση. Και τούτο γιατί ή κατάργηση τών έπιδοτήσεων προωθείται θεδιασμένα και χωρίς μελέτη, όπως ακριβώς χωρίς μελέτη υπήρξε, αρχικά, και ή εισαγωγή του μέτρου.

Οί έπιδοτήσεις αποβλέπουν γενικά στην αύξηση τής παραγωγικότητας καθώς και στον προσανατολισμό τής γεωργικής παραγωγής σέ όρισμένους τομείς, ώστε νά καλύπτονται σέ επιθυμητό επίπεδο οί ανάγκες τής ζήτησης. Παράλληλα όμως αποτελούν άμεσες ή έμμεσες εισοδηματικές ενισχύσεις τής γεωργίας. Στή χώρα μας, και ειδικά στην κτηνοτροφία, οί έπιδοτήσεις δέν λειτούργησαν κατά τρόπο ικανοποιητικό. Η παραγωγικότητα ελάχιστα βελτιώθηκε, ενώ ή αύξηση τής κτηνοτροφικής παραγωγής δέν έφτασε τούς προσδοκώμενους ρυθμούς, τουλάχιστο σέ ό,τι άφορᾷ τόν κυριότερο κλάδο τής κτηνοτροφίας: τή βοοτροφία. Έξάλλον αντί νά μειωθούν οί διαφορές τών εισοδημάτων μεταξύ του αστικού και του γεωργικού πληθυσμού δημιουργήθηκαν έστιές οικονομικής άνισότητας μέσα στην ίδια τήν γεωργία. Όπως είναι γνωστό, μέ τήν κρατική χρηματοδότηση δημιουργήθηκαν όρισμένες μεγάλες κτηνοτροφικές μονάδες σέ κάθε νομό, οί όποιες έξαρτούν τή λειτουργία τους από τήν κρατική ύποστήριξη. Η κρατική ενίσχυση δημιούργησε έτσι ένα νέο στρώμα στην άγροτική οικονομία, τούς μεγαλοκτηνοτρόφους, πού μέ τή σημερινή του μορφή κάνει για πρώτη

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

φορά τήν εμφάνισή του στήν έλληνική κοινωνία.

Η πολιτική χρηματοδότησης μεγάλων μονάδων και τής επιδότησης γενικά τής εισαγωγής προηγμένης τεχνολογίας σκόπευε τή δημιουργία κτηνοτροφίας μέ ύψηλή παραγωγικότητα και ταχύρρυθμη ανάπτυξη, πού όμως δέν πραγματοποιήθηκαν. Οί δυσμενείς κλιματολογικές συνθήκες, ή έλλειψη κτηνοτροφικής παράδοσης και ύποδομής, ή έλλειψη σχετικής έπιστημονικής έρευνας, εμπόδισαν τήν υλοποίηση τών προβλέψεων. Παράλληλα, κατά τό σχεδιασμό του συστήματος τών επιδοτήσεων, δέν δόθηκε ή ανάλογη βαρύτητα, όπως θά έπρεπε, στήν ανάπτυξη τής χωριάτικης κτηνοτροφίας ή όποια είναι χαμηλής παραγωγικότητας. Παραγνωρίστηκε ότι ή ύψηλή παραγωγικότητα δέν σημαίνει πάντοτε οικονομία ούτε και συμβιβάζεται όπωσδήποτε μέ τήν καλή χρησιμοποίηση τών διαθεσίμων πόρων. Και ακόμη ότι ή κτηνοτροφία τής μορφής αυτής ταιριάζει στή δομή τής ελληνικής γεωργίας τών μικρών γεωργικών εκμεταλλεύσεων, λειτουργεί δε ως συμπληρωματικός στή συνολική γεωργία κλάδος, ο όποιος εξασφαλίζει μείωση τής υποαπασχόλησης και αύξηση του γεωργικού εισοδήματος. Παρόλες όμως τίς αδυναμίες πού παρουσίαζε τό σύστημα τών επιδοτήσεων, προστάτευε τούς κτηνοτρόφους, τών όποιων κάλυπτε ένα μέρος τών δαπανών καθώς και ένα ποσοστό τής προσόδου των.

Η κατάργηση τών επιδοτήσεων, συνδυαζόμενη μέ αύξηση τών τιμών τών ζωοκομικών προϊόντων, αφαιρεί από τούς παραγωγούς τήν κρατική προστασία, ενώ δέν είναι βέβαιο ότι τήν αύξηση τής τιμής τών προϊόντων θά τήν καρπωθούν οί ίδιοι. Η πείρα μάς δείχνει αντίθετα ότι τή διαφορά από τήν αύξηση τών τιμών θά τήν ιδιοποιηθούν, σε μεγάλο ποσοστό, οί έμποροι και όσοι συνδέονται μέ τό κύκλωμα τής διακίνησης. Και είναι γεγονός ότι στόν τομέα αυτό και αρκετός παρασιτισμός ύπάρχει και ύψηλά εισοδήματα δημιουργούνται, πού, έπιπλέον, συνδυάζονται μέ ύψηλό ποσοστό φοροδιαφυγής, εισοδήματα πού, από τή φύση τους, είναι όπωσδήποτε πηγή πληθωρισμού.

Γι' αυτό και προβλέπουμε ότι μέ τήν κατάργηση τών επιδοτήσεων ο πληθωρισμός θά ένταθει. Όποιαδήποτε μέτρα γεωργικής πολιτικής πού δέν συνδυάζονται μέ τήν έξυγίανση του κυκλώματος έμπορίας τών γεωργικών προϊόντων είναι καταδικασμένα σε άποτυχία. Κάθε μέτρο προστασίας τής γεωργικής παραγωγής προϋποθέτει έλεγχο του έμπορίου. Και καθώς τό πρόβλημα τής ελληνικής γεωργίας είναι κυρίως πρόβλημα οργάνωσης τής έμπορίας τών γεωργικών προϊόντων, κάθε άλλο μέτρο θά έχει περιορισμένα αποτελέσματα και πολλές φορές αντίθετα από τά επιδιωκόμενα.

Αλλά ή κατάργηση τών επιδοτήσεων θά έχει έπιπλέον σαν αποτέλεσμα τή μείωση τής κτηνοτροφικής παραγωγής και έπομένως τήν αύξηση τών εισαγωγών μέ άρνητικές έπιπτώσεις στή γεωργική άπασχόληση. Η άνεργία ή ή υποαπασχόληση στή γεωργία είναι από τά θέματα πού σπάνια θίγονται ή εξετάζονται από τούς αρμόδιους ενώ ή σημασία τους για τήν ελληνική οικονομία είναι τεράστια. Και τούτο γιατί οί χαμηλοί ρυθμοί ανάπτυξης στους άλλους τομείς είναι άμφίβολο άν θά έπιτρέψουν στό μέλλον τήν απορρόφηση του εργατικού δυναμικού πού δημιουργείται από τή φυσική αύξηση του πληθυσμού, πολύ δε περισσότερο τήν απορρόφηση τών πλεονασμάτων εργατικού

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

δυναμικοῦ ἀπό τή γεωργία – τή στιγμή μάλιστα πού ἡ μετανάστευση ἐδῶ καί μερικά χρόνια ἔπαψε νά ἀποτελεῖ ἀσφαλιστική δικλείδα ἐναντίον τῆς ἀνεργίας. Κάτω ἀπ' αὐτές τίς συνθήκες πρέπει νά ἐπιδιωχθεῖ αὐξηση τῆς ἀπασχόλησης στή γεωργία ἢ τουλάχιστον ἡ μὴ δημιουργία ἀνεργοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ. Καί γιά τό σκοπό αὐτό ἡ κτηνοτροφία, σάν κλάδος ἐντάσεως ἐργασίας πού εἶναι, προσφέρεται πολὺ περισσότερο ἀπὸ ἄλλους γεωργικούς κλάδους. Γιά νά ζήσει ὁμως χρειάζεται τὴν κρατική βοήθεια.

Γιά τοὺς λόγους πού μέ συντομία ἐκθέσαμε πιὸ πάνω, πιστεύουμε ὅτι ἡ κατάργηση τῶν ἐπιδοτήσεων, ἐνῶ εἶναι σύμφωνη μέ τὰ κρατοῦντα στήν ΕΟΚ, εἶναι θεδιασμένη καί ἀρνητική. Κτηνοτροφία χωρὶς κρατική προστασία εἶναι βέβαιο ὅτι δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει στήν Ἑλλάδα. Θά ἔπρεπε ἐξαρχῆς, ὅπως ὑπαινίσσεται ὁ κ. Ζολώτας γιά τό μέλλον, ἡ παρεχόμενη προστασία νά πάρει τή μορφή τῶν καλά μελετημένων εἰσοδηματικῶν ἐνισχύσεων καί ὄχι νά καταργηθεῖ.

Ἀσημάκης Ψυχουδάκης

Κωσταλέξι: ἡ κατανάλωση ἑνός κοινωνικοῦ προβλήματος

Εἶναι τρεῖς περίπου μῆνες πού τό πανελλήνιο πληροφορήθηκε μέ πηχναίους τίτλους, πολύσηλα ἄρθρα καί φωτογραφίες, ἕνα κοινωνικό δράμα πού ἡ μικρὴ κοινωνία τοῦ χωριοῦ Κωσταλέξι, ἔξω ἀπὸ τὴ Λαμία, γνώριζε ἐδῶ καί τριάντα χρόνια.

Τό ἀτομικό δράμα τῆς Ἑλένης Καρνώτη – κλινική περίπτωση τῆς πατριαρχικῆς παθολογίας στήν ἐλληνική κοινωνία πού θά μπορούσε νά ἔχει ἀνάλογό της τὴν περίπτωση τῆς Στέλλας Βιολάντη – χάθηκε ἀπὸ τὴ δημοσιότητα ἀκολουθώντας καθοδικά τὴν ἴδια ἀπότομη καμπύλη μέ τὴν ἐμφάνισή του. Ἡ περίπτωση Καρνώτη – ὑπόθεση ἀτομική στό πλαίσιο τῆς πατριαρχικῆς οἰκογένειας – μεταποιήθηκε σέ δημόσια ὑπόθεση μέσα σέ μιά διαδικασία πού θά πρέπει νά μᾶς κάνει νά ἀνησυχῆσουμε.

Συγκεκριμένα ἡ ἐμφάνιση τῆς ὑπόθεσης στή δημοσιότητα προσδιορίστηκε ἀπὸ ἀντιφατικούς παράγοντες (τὴν παρέμβαση-καταγγελία ἑνός ξένου, τὴν ὀψιμη ἐπέμβαση τῶν ἀρχῶν, τὴν «ἀδιαφορία» τῶν συγχωριανῶν, τὴν ἀπάνθρωπη στάση τῶν συγγενῶν)· παραμέτρους πού ἄφησαν τὴν ὑπόθεση νά σταθεῖ γιά λίγο μετέωρη σέ ἐκεῖνο τό ἐπικίνδυνο κενό πού δημιουργεῖ ἡ ἔντονη – κατὰ περίπτωση φιλότιμη ἢ ἀήθη – δημοσιογραφική προσπάθεια γιά τὴν παρουσίαση στοιχείων σχετικῶν μέ τὴν ὑπόθεση καί ἡ ἐξίσου ἔντονη ἀπουσία τῶν ὑπευθύνων δηλώσεων ἀπὸ κρατικούς φορεῖς. Ἀπὸ αὐτό τό κενό ἡ ὑπόθεση ἔπεσε στήν ἀφάνεια κάποιου κρατικοῦ ἰδρύματος.

Σέ ὅλη αὐτὴ τὴ διαδικασία ἡ κοινὴ γνώμη, πού θά ἔπρεπε νά λειτουργήσει σέ ὅλα τὰ ἐπίπεδα ὡς ἀσφαλιστικὴ δικλείδα γιά τὴν προ-

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

στασία ενός άτομου και τόν προσδιορισμό τῶν παραμέτρων τοῦ συγκεκριμένου κοινωνικοῦ προβλήματος, ὥστε νά αντιμετωπισθεῖ σέ σωστή βάση, λειτούργησε μόνον ὡς καταναλωτής τοῦ εἶδους «περιέργες καί ἐξωτικές (κυριολεκτικά) εἰδήσεις». Νά προσθέσουμε ὡστόσο ἐδῶ πῶς ἡ περίπτωση Καρυώτη στάθηκε ἀφορμή – γιά μία περίπου μόνον ἐβδομάδα – νά καταγγελθοῦν μιά-δύο ἀνάλογες περιπτώσεις (ἡ μάνα καί ἡ ἀδελφή τοῦ παλιατζή στοῦς Ἀμπελοκήπους, ἡ μάνα μέ τά τρία ἀγόρια στό Τρίκερι). Ἡ αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν περιπτώσεων ὅμως λειτούργησε μόνο ἀθροιστικά. Οὔτε οἱ ἀρμόδιοι ἔδειξαν ὅτι ὑποψιάζονται, οὔτε ὅσοι εἶχαν μιλήσει γιά ὑπανάπτυξη τῆς ἑλληνικῆς υπαίθρου (καί εἶχαν προτείνει διαλέξεις, βιβλιοθήκες καί ἄλλες πολιτιστικές ἐκδηλώσεις) σκέφτηκαν τή νοσηρή ἀνάπτυξη τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας.

Ἡ Ἑλένη Καρυώτη καί οἱ ἄλλοι ἀκολουθοῦν – ἀναγκάζονται νά ἀκολουθήσουν – μέ συνέπεια «τή μοίρα τους», ὅπως τοῦς τήν προσδιόρισαν οἱ κοινωνικές συνθήκες: Ἀπό τά ὑπόγεια, ισόγεια ἢ ἀνώγεια τῆς πατριαρχικῆς οἰκογένειας, στή νοσηρή κατανάλωση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς κοινωνίας καί, μετά, στήν κατά λήμμα ταξινόμηση τῆς στατιστικῆς ζωολογίας τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν.

Τή διαδικασία τήν ξέρουμε ὅλοι καλά. Τό περίεργο εἶναι πού δέν ἀνησχοῦμε.

Νόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου
Θεσσαλονίκη

κυκλοφορεῖ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ
Ε.Χ. ΚΑΡΡ

Ιστορία
τῆς
σοβιετικῆς ἐνωσης

1917
1923 **2**

● Τό βιβλίό πού χαρακτηρίστηκε «ἀριστούργημα ιστορικῆς γραφῆς».

● Τό ἔργο πού ὅλοι οἱ μεγάλοι μαρξιστές θεωρητικοί τῆς ἐποχῆς μας χρησιμοποιοῦν σάν βασική πηγή γιά τίς μελέτες τους.

● Τό ἀναντικατάστατο βοήθημα γιά ὅποιον θέλει νά γνωρίσει τή σοβιετική ἱστορία καί πραγματικότητα.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΥΠΟΔΟΜΗ

**3ης Σεπτεμβρίου 22,
τηλ. 5234790**

ΚΑΤΩ ΤΑ ΧΕΡΙΑ ΑΠ' ΤΟ ΒΙΕΤΝΑΜ ΚΑΤΩ ΤΑ ΧΕΡΙΑ ΑΠ' ΤΗΝ ΚΑΜΠΟΤΖΗ

Τό σύνθημα «τό Βιετνάμ θά νικήσει», γιά μιά είκοσαετία συμβόλιζε τόν αγώνα ενός μικρού λαού γιά τήν ἐθνική του ανεξαρτησία, τήν αξιοπρέπειά του, τήν κοινωνική του ἀπελευθέρωση, τήν πολιτισμική του ταυτότητα. Συμβόλιζε, ἐπίσης, τόν αγώνα όλων τῶν λαῶν τοῦ κόσμου ἐνάντια στή δάναυση δύναμη τοῦ ἰμπεριαλισμοῦ καί τῆς ἀποικιοκρατίας.

Ἡ βιετναμέζικη ἐπανάσταση γινόταν ἔτσι κοινή ἀναφορά τῶν ἐπαναστατικῶν κινήσεων ὅλου τοῦ κόσμου: τῶν καταπιεσμένων μειονοτήτων στίς ΗΠΑ, τῶν ἀνταρτῶν τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς καί τῆς Ἀφρικῆς, τῆς φοιτητικῆς ἀμφισβήτησης στήν Εὐρώπη καί τήν Ἀμερικῆ, τοῦ γαλλικοῦ Μάη, τοῦ «ξεστοῦ φθινόπωρου» τῆς Ἰταλίας καί τῶν Παλαιστινίων. Τό ἡμερο καί σοφό βλέμμα τοῦ «θείου Χό», ὁ πόνος τῶν ἀκρωτηριασμένων παιδιῶν, ἡ ἀποφασιστικότητα τοῦ νεαροῦ Βιετκόγκ μέ τό ἀστέρι στό κασκέτο καί τό αὐτόματο στό χέρι πάνω ἀπό τά ἐρείπια τῆς Χονέ, εἰκόνιζαν τό ἐπαναστατικό πνεῦμα μιᾶς ὁλόκληρης ἐποχῆς πού εἶδε ὄχι μόνο τήν ἀφύπνιση τῶν λαῶν τοῦ Τρίτου Κόσμου ἀλλά καί ἕνα νέο ἀντικαπιταλιστικό δυναμισμό τῶν ἐργαζομένων τῆς γηραιᾶς Ἡπείρου.

Στό ἴδιο διάστημα πού ἀναπτυσσόταν καί νικούσε ἡ βιετναμέζικη ἐπανάσταση, μέ τήν ὑποστήριξη τῶν κομμουνιστῶν καί σοσιαλιστῶν ὅλου τοῦ κόσμου, ἀνέκλυαν τά μεγάλα ἐρωτηματικά γιά τό χαρακτήρα τῶν μετεπαναστατικῶν κοινωνιῶν πού θεωροῦνταν σοσιαλιστικές, γιά τούς δρόμους τοῦ σοσιαλισμοῦ, τήν κρίση τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας, τίς δομές καί τήν ἰδεολογία τῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων. Ἐρωτήματα καί ἐπώδυνοι προβληματισμοί πού ἔβαλαν σέ ἀμφισβήτηση μερικά ἀμετακίνητα δόγματα πού πέρασαν ὡς τότε γιά μεγάλες ἀλήθειες. Ἡ κρίση, μετά τήν ἀνοιχτή σινοσοβιετική διένεξη καί τήν εἰσβολή τῶν χωρῶν τοῦ συμφώνου τῆς Βαρσοβίας στήν Τσεχοσλοβακία, πρόσβαλε τό σύνολο τοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος.

Ὅλες αὐτές οἱ κομμοσῆστορικές ἀλλαγές τοῦ καιροῦ μας, πού ἔθεσαν σέ κρίση ἀνατολικό καί δυτικό κόσμο, φωτίζονταν ἀπό τίς φλόγες τοῦ πυρπολημένου Χαϊφόνγκ· οἱ ἄνθρωποι παρακολουθοῦσαν ἐναγόνια τά ἴχνη πού ἄφηναν οἱ ξυπόλυτοι Βιετκόγκ στίς ζουγκλες καί τά θοννά τοῦ Βιετνάμ. Ἡ νίκη τους, τελικά, ἦταν ἀνάκτηση ἐλπίδας γιά τό μέλλον τοῦ σοσιαλισμοῦ. Τουλάχιστον ἔτσι διώθηκε.

Ὅσο σήμερα, μέ τήν εἰσβολή τοῦ βιετναμέζικου στρατοῦ στήν Καμπότζη, τό ἐπαναστατικό Ἄνολι, πού στό παρελθόν εἶχε δείξει πόσο γνιάζονταν γιά τήν ανεξαρτησία του ἀπέναντι στή Μόσχα καί τό Πεκίνο, ἀποτελεῖ νοσταλγική ἀνάμνηση. Τό Βιετνάμ - ἐπαναστατικό σύμβολο εἶναι πλέον παρελθόν, ἀκόμη καί τή στιγμή πού δέχεται τήν εἰσβολή τοῦ ἐπίσης «σοσιαλιστικοῦ» στρατοῦ τῆς Κίνας. Γιατί ἂν ἡ ἐπίθεση τῆς Κίνας ἐνάντια στό Βιετνάμ αἰφνιδίασε μέ τήν βιαιότητα καί τόν κνισμό της ἄλλο τόσο εἶχε αἰφνιδιάσει καί ἡ ἐπίθεση τοῦ Βιετνάμ ἐνάντια στήν Καμπότζη ἕνα μήνα νωρίτερα. Καί στή μιά καί στήν ἄλλη περίπτωση καταργήθηκαν τά στοιχειώδη δικαιώματα ἐθνικῆς ανεξαρτησίας, ἀκόμη καί τό ἴδιο τό δικαίωμα γιά κρατική συγκρότηση.

Ὁ φαῦλος κύκλος ὁλοκληρώθηκε: ὁ ὑπαρκτός σοσιαλισμός, ὅσο κι ἂν ἐξορκίζει τούς ἰμπεριαλιστικούς κατακτητικούς πολέμους, πορεύεται μέ ὁδηγό τήν ἀμείλικτη λογική τοῦ κρατικοῦ λόγου καί δείχνει πώς γνωρίζει καλά τή γλώσσα τῆς ὑπερδύναμης. Ὁ θόρυβος πού γίνεται

πάνω από το πτώμα του σοσιαλισμού, τα ατέρμονα κανοναρχίσματα μαρξισμού-λενινισμού κατασκευής κομματικών σχολών, δύσκολα μπορεί να σκεπάσουν τους κρωγμούς των ταξικών συμφερόντων και των εθνικιστικών ύστεριών που όπλισαν «σοσιαλιστικές χώρες» τή μιά έναντιόν τής άλλης. Από τήν εποχή που ο Λένιν έγραφε τό άξιόπεραστο ακόμη έργο του για τόν ίμπεριαλισμό ξέρουμε για ποιόν λόγο γίνονται οί ίμπεριαλιστικοί πόλεμοι, ακόμη και οί κομμουνιστο-κομμουνιστικοί: για τό μοίρασμα του κόσμου, για τίς σφαίρες έπιρροής, για τίς πρώτες ύλες (τόσο άφθονες άλλωστε στήν Ίνδοκίνα και τόσο ζηλευτές για τόν γαλλικό και άμερικανικό ίμπεριαλισμό που για νά τίς κατακτήσουν άνοιξαν μακροχρόνιους πολέμους). Και ξέρουμε ακόμη από τήν εποχή του Κομμουνιστικού Μανιφέστου ότι άν δέν εξαφανιστεί ο ταξικός ανταγωνισμός στό πλαίσιο ενός έθνους οί διεθνικοί πόλεμοι θά συνεχίζονται. Ποιόν μπορεί νά πείσει σήμερα ή διαβεβαίωση ότι εξαφανίστηκε ο ταξικός ανταγωνισμός μέσα στίς μετεπαναστατικές κοινωνίες όταν, στό όνομα του σοσιαλισμού, ή πολιτική δέν έχει πλέον άλλα μέσα νά συνεχιστεί παρά τή γλώσσα των όπλων;

Ανάμεσά μας απομένει τό πτώμα παρά τή σοφιστική και τή ρητορεία και εκείνων που εισέβαλαν στή Καμπότζη «για νά θέσουν τέμα στο αίμοσταγές καθεστώς» του Πόλ Πότ, ως επίσημοι προσκαλεσμένοι μιάς λαϊκής εξέγερσης που ποτέ κανείς δέν μπόρεσε νά δει, και εκείνων που εισέβαλαν στό Βιετνάμ αυτόκλητοι αντιπρόσωποι κάποιας σοσιαλιστικής Νέμεσης.

Πάντως τίποτε δέν πέφτει από τόν ουρανό σαν καταγίδα εν αίθρια. Στο Βιετνάμ τά πράγματα από καιρό είχαν πάρει τό δρόμο τους διακριτικά, ωστόσο σταθερά. Ήδη από τό 1975 είχαν αρχίσει οί προστριβές με τήν Καμπότζη, τό 1976 καταργήθηκε τό αυτόνομο καθεστώς των μειονοτήτων του Βορειοδυτικού Βιετνάμ (Τάι και Μέο), τό Λάος μετατρεπόταν σέ προτεκτοράτο (συμφωνία του 1977), ήδη στό έν-οποιημένο Βιετνάμ πρυτάνευε ο νόμος του «κόμματος - κράτους», τό τριτοδιεθνίτικο μοντέλο του Μετώπου - φάντάσμα είχε πάρει τή θέση τής επαναστατικής πλουραλιστικής λαϊκής οργάνωσης που ήταν τό Έθνικοαπελευθερωτικό Μέτωπο, ήδη ο έξοστρακισμός των πολιτιστικών, θρησκευτικών και εθνικών μειονοτήτων, ή βίαη «κολλεκτιβοποίηση», τά στρατόπεδα συγκέντρωσης και ή μαζική έξόντωση των διαφωνούντων άντέγραφαν επίμονα και πιστά τά ζοφερά σοβιετικά πρότυπα, ήδη τό Βιετνάμ είχε προσχωρήσει στήν ΚΟΜΕΚΟΝ και στήν τελευταία έκδοση των έργων του γραμματέα του κόμματος Λέ Ντουάν είχαν απαλειφτεί όλα τά άποσπάσματα που θά μπορούσαν νά χαρακτηριστούν ως φιλοκινεζικά και άς ήταν γραμμένα δέκα χρόνια παλιότερα.

Στήν Καμπότζη ή εξέλιξη του μετεπαναστατικού καθεστώτος ήταν τέτοια που δέν μπόρεσαν νά τό υπερασπίσουν ούτε οί μεγαλύτεροι φίλοι και ύποστηρικτές του, οί Κινέζοι, ούτε ακόμη κι ο πρίγκιπας Σιχανούκ που σήμερα κουνάει τό λάβαρο τής ανεξαρτησίας τής χώρας του μεταξύ Πεκίνου και Ουάσιγκτον, αφού για χρόνια τό είχε λησμονήσει σέ κάποιο διαμέρισμα του Ύπουργείου Έξωτερικών τής Κίνας.

Όσο για τίς μετεπαναστατικές κοινωνίες στήν Κίνα και στήν ΕΣΣΔ, ή ίδια τους ή ιστορία, μακρόχρονη πλέον, είναι αρκετά γλαφυρή. Πάντως ή άποσύνθεση των λαϊκών επαναστάσεων στήν Ίνδοκίνα, ή μετα-

τροπή της τεράστιας και πολύπαθης αυτής περιοχής σέ πεδίο συγκρούσεων μεταξύ ΕΣΣΔ και Κίνας, μάς φέρνει μπροστά σέ μιά νέα έξαρση της κρίσης του «σοσιαλιστικού» στρατόπεδου πού ούτε ή πρώτη είναι ούτε, όπως φαίνεται, και ή τελευταία. Γιατί ή εισβολή του Βιετνάμ στην Καμπότζη δέν ήταν παρά τό αντιστάθμισμα των επιτυχιών της Κίνας στό Τόκιο και την Ουάσιγκτον όπως και ή εισβολή της Κίνας δέν ήταν παρά τό αντιστάθμισμα στην υπέρμετρη αύξηση της δύναμης του Βιετνάμ – και κατ' επέκταση της ΕΣΣΔ – στη Ίνδοκίνα. Άλλά ούτε ή ΕΣΣΔ θά αφήσει τό Βιετνάμ μόνο του ούτε οι ΗΠΑ θά αφήσουν την Κίνα νά συντριβεί. Τό παιχνίδι ξαναπαίζεται πάλι και σέ τελευταία ανάλυση μέ δύο παίχτες.

Άπό τά στρατόπεδα πού αντιμάχονται στην Ίνδοκίνα εκτός από τή φρίκη του πολέμου μάς έρχεται και ή δύσοσμη άποφορά ενός άνυπόφορου ιδεολογικού λόγου, πού θέλει νά μάς πείσει νά πάρουμε, μέ τή μιά ή μέ την άλλη μορφή, τό μέρος του ενός μεγάλου παίχτη, τό μέρος της μιάς ή της άλλης υπερδύναμης. Άλλά είναι όλοτελα παραμορφωτικός ό ισχυρισμός ότι όλα αυτά γίνονται για την προκοπή του ανθρώπινου γένους. Ο ύπαρκτός σοσιαλισμός των μετεπαναστατικών κοινωνιών, μέ ανατολικοευρωπαϊκά ή τριτοκοσμικά χρώματα, ύποχρεώνει στην άναζήτηση του άνύπαρκτου άκόμη σοσιαλισμού. Για την ώρα, έμεις οι άσημαντοι για τά συμφέροντα των παλαιών μεγάλων μητροπόλων της άγνοιάς μας, άλλο δέν έχουμε από τό νά πούμε ν' αφήσουν τους λαούς του Βιετνάμ και της Καμπότζης νά ζήσουν την άνεξαρτησία τους. Ναι! Κάτω τά χέρια από τό Βιετνάμ· κάτω τά χέρια από την Καμπότζη.

Άγγελος Έλεφάντης

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΟΔΥΣΣΕΑΣ

ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ

Έτιέν Μπαλιμπάρ, Για τή δικτατορία του προλεταριάτου
Γκαλθάνο Ντέλα Βόλπε, Για τή διαλεκτική
Άντόνιο Λαμπριόλα, Υλιστική αντίληψη της Ιστορίας
Έθγκενι Πασουκάνις, Μαρξισμός και Δίκαιο
Λούτσιο Κολέτι, Για τό νεαρό Μάρξ
Άγκνές Χέλερ, Επανάσταση και καθημερινή ζωή
Έβαλντ Ίλένκο, Τεχνοκρατία και άνθρωπινα ιδεώδη στό σοσιαλισμό.
Κάρελ Κόσικ, Η διαλεκτική του συγκεκριμένου

Πρέντραγκ Βρανίτσκι, Ιστορία του μαρξισμού
Κάρλ Κόρς, Κάρλ Μάρξ
Βόλφγκανγκ Άμπεντροτ, Κοινωνική Ιστορία του ευρωπαϊκού εργατικού κινήματος
Τζιουζέπε Φιάρι, Άντόνιο Γκράμισι, ή ζωή ενός επαναστάτη

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Λουί Άραγκόν, Οι καμπάνες της Μπάλ
Βλαντιμίρ Μαγιακόφσκι, Έρωτικά γράμματα στη Λίλια Μπρίκ

Ναταλία Μπαράνσκαγια, Έπτά ήμέρες μιάς γυναίκας.
Τζών Γουαίην, Απόφοιτος μέ μέτριο βαθμό
Τσέζαρε Παβέζε, Ένα φραίο καλοκαίρι
Μπέρτολτ Μπρέχτ, Τό ρομάντσο της πεντάρας
Μάξ Φόν ντέρ Γκρύν, Φωτιά και αντιφέγγισμα
Μπράνιμιρ Στοεπάνοβιτς, Στόμα γεμάτο χύμα
Προσπέρ Μεριμέ, Χρονικό της Βασιλείας του Καρόλου ΙΧ
Μάρκ Τουαίν, Οι περιπέτειες του Χάκλμπερυ Φίν
Γκέορκη Βελίτσκοφ, Άπλά θαύματα

Ἀπό τήν ἔνταξη στήν ΕΟΚ στή μή-ἔνταξη τῆς ΕΟΚ στήν ἀριστερή πολιτική

τοῦ Μιχάλη Παπαγιαννάκη

Ἐν ὄψει τῆς «συμβιβασμῶς» στόν ὁποῖο κατέληξαν οἱ διαπραγματεύσεις Ἑλλάδας-ΕΟΚ τόν περασμένο Δεκέμβριο στίς Βρυξέλλες ἔκλεισε τή βασική φάση τῆς προεργασίας γιά τήν ἔνταξη τῆς πρώτης στή δεύτερη. Μένουν μιά σειρά – ὄχι ἀποφασιστικά – θέματα γιά ρύθμιση, ἡ σύνταξη τῆς τελικῆς συνθήκης γιά τήν προσχώρηση, ἡ ὑπογραφή τῆς (γύρω στά μέσα τοῦ 1979) καί ἡ ἐπικύρωσή τῆς ἀπό τό ἑλληνικό καί τά ἐννιά εὐρωπαϊκά κοινοβούλια (μᾶλλον μέχρι τά τέλη τοῦ 1980), ὅποτε ἡ Ἑλλάδα γίνεται τό δέκατο μέλος τῆς Κοινότητας.

Μιά πρώτη διαπίστωση εἶναι ὅτι διαφεύδεται γι' αὐτή τή φορά ἡ προφητεία πού εἶχε κυκλοφορήσει σέ κάποιους χώρους τῆς ἀντιπολίτευσης, ὅτι δηλ. ἡ ὑπόθεση τῆς ΕΟΚ εἶχε ἤδη γίνει ἕνα «τυμπανιαῖο πτώμα». Στήν πρόσφατη συζήτηση στή Βουλή, βέβαια, ὁ κ. Α. Παπανδρέου φάνηκε νά ἐλπίζει ὅτι αὐτή ἡ προφητεία μπορεῖ πάντα νά ἐπαληθευτεῖ στό διάστημα πού μᾶς χωρίζει ὡς τήν τελική ἐπικύρωση. Καί εἶναι μᾶλλον ἀλυσιτελές νά πέσουμε στήν παγίδα τῆς ἀντιπαράθεσης προφητειῶν, ἐλπίδων, φόβων γιά πραγματικούς ἢ φανταστικούς κινδύνους. Σέ μιά προσπάθεια πολιτικῆς κατανόησης καί ἐκτίμησης τῶν ἐξελιξέων σχετικά μέ τό τόσο ἀμφιλεγόμενο αὐτό θέμα, εἶναι ἴσως πιο σκόπιμο νά δοῦμε κάπως γενικότερα τά βασικά του στοιχεῖα.

Καί πρῶτα ἀπ' ὅλα δέν πρέπει νά ξεχνιέται ὅτι ἡ ἑλληνική οἰκονομία εἶναι ἐδῶ καί 18 χρόνια «μέσα» στήν ΕΟΚ ἀπό πολλές σημαντικές ἀπόψεις: προοδευτικά τό ἐμπόριο Ἑλλάδα - ΕΟΚ καί ἀντίστροφα ἔχει σημαντικά ἀπελευθερωθεῖ, οἱ ἐπενδυτικές σχέσεις ἔχουν ἐνταθεῖ καί βασικά προσανατολιστεῖ μέ βάση αὐτή τήν «ἀπελευθέρωση», οἱ λοιπές ροές οἰκονομικῶν πόρων ἔχουν ἐπίσης ἄμεσα ἢ ἔμμεσα ἐπηρεαστεῖ ἀνάλογα ἀπό τίς δύο παραπάνω ἐξελιξεις. Αὐτό δέν εἶναι μιά θετική ἢ ἀρνητική ἐκτίμηση, εἶναι μιά διαπίστωση.

Οἱ ἀρνητικές ὄψεις τῆς Σύνδεσής μας μέ τήν ΕΟΚ, ἀπό τό «πάγωμα» τῆς ἐπταετίας καί μετά (καί πού κατάγγειλε ἔντονα ὁ κ. Καραμανλῆς στήν ἐπιστολή του στοῦς ἡγέτες τῶν χωρῶν-μελῶν τῆς Κοινότητας) ὀφείλονται σημαντικά, ἄν κι ὄχι ἀποκλειστικά, στό ὅτι ἡ Σύνδεση δέν ὀλοκληρώθηκε στίς φιλοδοξίες τῆς καί κυρίως δέν ἔδωσε στήν ἑλληνική γεωργία καί σέ ὀρισμένους βιομηχανικούς κλάδους ὅλα τά πλεονεκτήματα πού μπορούσε νά δώσει, καί ιδιαίτερα τήν ἀπόλυτα ἐλεύθερη ἐξαγωγή τῶν προϊόντων τῆς στήν

Κοινοτική ἀγορά. Τό ἄν αὐτό ἔγινε μέ αἰτία τό «πάγωμα» τῆς συμφωνίας στήν ἐπταετία ἢ καί ἀπό λίγο ὡς πολύ κακόπιστες κοινοτικές ἐρμηνεῖες τοῦ καθεστώτος τῆς μετά τήν μεταπολίτευση, αὐτό εἶναι ἕνα ἄλλο θέμα. Γεγονός παραμένει ὅτι ἐπίσημα ἐκτιμάται (καί χωρῆς ἀντίρρηση ἀπό τήν ἀντιπολίτευση, ἴσα-ἴσα σέ μερικές περιπτώσεις δηλώνεται ὅτι ἔπρεπε νά ἐπιμείνουμε στήν ἐπιστροφή στό ἀρχικό καθεστῶς τῆς Σύνδεσης, μέ διάφορες πιέσεις πρὸς τοὺς Κοινοτικούς) ὅτι σημαντικά σημερινά προβλήματα (ἐμπόδια στίς ἐξαγωγές φρούτων καί λαχανικῶν ἢ κλωστοῦφαντουργικῶν προϊόντων) ἔρχονται ἀπό τήν μή ἐφαρμογή τῆς Σύνδεσης καί ὄχι ἀπό τήν ἐφαρμογή τῆς.

Τό ἄν ἦταν δυνατό νά γίνει ἐπιστροφή στό καθεστῶς τῆς Σύνδεσης σάν νά μήν εἶχαν μεσολαβήσει 7 χρόνια καί πολλές σημαντικές διεθνείς οἰκονομικές ἀλλαγές εἶναι, θάλεγα πιά, θέμα ἱστορικό. Τό ὅτι ἡ Σύνδεση, ὅπως λέγεται συχνά, θά ὀδηγοῦσε τελικά στήν ἔνταξη πιο γρήγορα καί πιο εὐκόλα ἀπό τήν τακτική πού ἀκολουθήθηκε (ἐπίσπευση τῆς αἴτησης γιά ἔνταξη), αὐτό εἶναι μᾶλλον λάθος. Καί γιατί ἡ ἔνταξη δέν προβλεπόταν αὐτόματα ἀπό τή Σύνδεση στό τέλος τῆς ἰσχύος τῆς (1984), καί γιατί οἱ σημερινές ἀντιστάσεις τῆς ΕΟΚ στήν ἔνταξη θά ἦταν σίγουρα ἐντονότερες στήν ἡμερομηνία αὐτή: τά προβλήματα πού ἀπασχολοῦν σήμερα τήν ΕΟΚ θά ἦταν μᾶλλον τά ἴδια καί χειρότερα, καί, τό σημαντικότερο, θά ἦταν ἤδη στό κέντρο τῶν ἐνασχολήσεών τῆς ἡ ἔνταξη τῆς Πορτογαλίας καί ἰδίως τῆς Ἰσπανίας – πού προκαλεῖ ἄλλου βεληνεκοῦς προβλήματα ἀπό τήν ἑλληνική ἔνταξη ἀλλά πού θά συνδεόταν ἄμεσα μαζί τῆς. Φυσικά αὐτές οἱ ἐκτιμήσεις ὑπόκεινται σέ συζήτηση. Γεγονός πάλι παραμένει ὅτι ἡ κριτική πάνω στή σκοπιμότητα τῆς στρατηγικῆς πού ἀκολουθήθηκε σχετικά μέ τήν διαδοχή Σύνδεσης-ἐνταξης εἶναι κριτική πού παίρνει ὡς ἀφετηρία τήν ἀνησυχία γιά καλύτερη ἐκμετάλλευση τῆς Σύνδεσης καί εὐνοϊκότερους ὅρους γιά τήν ἔνταξη.

Ἐν ὄψει τῆς ἀρνητικῆς ἐκτίμησης, ἡ ἔνταξη εἶναι, ὅπως καί νά τή δει κανεῖς, ἡ λογική συνέχεια καί ὀλοκλήρωση τῆς Σύνδεσης. Στά πλεονεκτήματα καί μειονεκτήματα τῆς Σύνδεσης ἡ ἔνταξη φέρνει συμπληρωματικά καί παραπληρωματικά μειονεκτήματα καί πλεονεκτήματα: στίς ὅλο καί πιο ἀπελευθερωμένες ἐμπορικές

σχέσεις προσθέτει συμμετοχή στην έπεξεργασία της κοινής ευρωπαϊκής πολιτικής (όπου υπάρχει θεσμοθετημένη) που τελικά καθορίζει τους όρους και τα όρια της ελεύθερης διακίνησης των προϊόντων. 'Αλλά και φυσικά συμμετοχή στην πειθαρχία που απαιτείται και επιβάλλεται από την κοινοτική «νομοθεσία», σέ όσους μετέχουν σ' αυτές τις διαδικασίες. Γι' αυτόν και μόνο τον λόγο είναι παράλογο ή δημοκρατικό να ζητιέται ή περισσότερη ελευθερία του εμπορίου (π.χ. ενάντια στίς αντισταθμιστικές εισφορές που ή ΕΟΚ δάζει ακόμη σέ τούτο ή εκείνο τό προϊόν της ελληνικής γεωργίας ή διομηχανίας) και συγχρόνως να καταγγέλλεται ή όποια προσπάθεια που προεξοφλείται από την μεριά της ΕΟΚ, όταν θά είμαστε τό 10ο μέλος, γιά συντονισμό και ρύθμιση της προσφοράς και της ροής των εμπορευμάτων. Τελικά και μακροπρόθεσμα, και μετά από κάθε νόμιμη και θεμιτή αντίσταση απέναντι σέ κάθε προσπάθεια που γίνεται γιά νά ριχτούν τά βάρη τέτοιων ρυθμίσεων από τόν ένα στόν άλλο έταίρο, από τόν ένα στόν άλλο κλάδο της οίκονομίας του καθενός ή του συνόλου, σάν άρχή δέν μπορεί παρά νά γίνουν δεκτές και οι δύο όψεις μιάς τέτοιας πολιτικής, ή νά απορριφθούν και οι δύο. Έκτός αν πιστεύει κανείς, και δυστυχώς πολλοί τό προπαγανδίζουν, ότι είναι δυνατόν νά προβαίνει σέ συμφωνίες που θά του έξασφαλίσουν ό,τι θέλει και τόν συμφέρεει επιβάλλοντας στόν απέναντι συνομιλητή του (όχι αναγκαστικά, κάθε άλλο μάλιστα, φιλόανθρωπο) ό,τι δέν θέλει και δέν τόν συμφέρεει, όλα αυτά βέβαια στά πλαίσια της διεθνούς συνεργασίας! Καί όμως τέτοια είναι ή αντίληψη που διατρέχει τίς «προτάσεις» του ΠΑΣΟΚ γιά μιά «ειδική συμφωνία» μέ την ΕΟΚ (μιά και είναι αδύνατο, στά μάτια του καθενός, νά εγκαταλειφθούν έντελώς οι σχέσεις μαζί της) ή την «έναλλακτική λύση» του ΚΚΕ γιά «ισότιμες σχέσεις» μέ όλους, όπως την εκφράζει ή σχετική απόφαση του Συνεδρίου του και όπως την προπαγανδίζουν τά στελέχη του.

Τέλος, στά καινούρια στοιχεία που φέρνει ή ένταξη, σέ σχέση μέ την Σύνδεση, μπορεί κανείς νά κατατάξει και την συμμετοχή στά διάφορα «Ταμεία» της ΕΟΚ που έγγυώνται τίς τιμές των αγροτικών προϊόντων, χρηματοδοτούν διαρθρωτικές αλλαγές στην γεωργία ή περιφερειακά αναπτυξιακά έργα κλπ. 'Οχι φυσικά σέ φιλανθρωπική ή ήθικη βάση, αλλά σέ εφαρμογή κοινών αποφάσεων γιά τή λειτουργία αι προοπτική εξέλιξη της οίκονομίας και μέ συγκεκριμένες απαιτήσεις και όρους γιά τή συμμετοχή των ενδιαφερομένων στίς χρηματοδοτήσεις αυτές (π.χ. ύπαρξη συγκεκριμένων σχεδίων ανάπτυξης, εθνική συμμετοχή στην χρηματοδότησή της κλπ.).

Μέ λίγα λόγια, υπό τό καθεστώς της ένταξης ή Ελλάδα θά συμμετέχει στην έπεξεργασία μιάς κοινής πολιτικής, όπου υπάρχει κοινή πολιτική, και θά είναι υποχρεωμένη νά την εφαρμόζει. 'Οπου δέν υπάρχει κοινή πολιτική και προτείνεται νά δημιουργηθεί, συμμετέχει θετικά ή άρνητικά στην διαδικασία απόφασής της και μπορεί ακόμα και νά μήν συμμετάσχει (όπως πρόσφατα είδαμε νά γίνεται στην δημιουργία του κοινού ευρωπαϊκού νομίσματος). Αυτό σημαίνει ότι είναι πολύ παράλογο ή δημοκρατικό νά αποδίδονται στην ΕΟΚ εξελίξεις υπάρχουσες ή απαιτούμενες σέ τομείς όπου δέν υπάρχει κοινή πολιτική (υπο-

χρεωτική γιά τά μέλη της). Τό καλύτερο παράδειγμα τέτοιας δημοκρατίας είναι τά σχετικά μέ την πολιτιστική ανάπτυξη του τόπου (αν υποθεθεί ότι υπάρχει συμφωνία γιά τό τί σημαίνει ό όρος αυτός). Η «πολιτιστική υποδούλωση» της χώρας στην ΕΟΚ (που θά φέρει ή ένταξη) είναι ένα από τά πιο φτηνά επιχειρήματα που κυκλοφορούν αυτόν τόν καιρό και κινδυνεύει κανείς νά μήν ξέρει τί υπερασπίζεται όταν άγανακτεί απέναντι σέ τέτοιες αναλύσεις: την αλήθεια μόνο (δέν υπάρχει «κοινή πολιτιστική πολιτική»); την πολιτιστική ανάπτυξη του τόπου (είναι δυνατή άραγε χωρίς αντιπαράθεση και όσμωση της μέ τόν «κόσμο»); ή κυρίως την διαφύλαξη των βασικών νόμων της λογικής; Φαίνεται όμως ότι δέν φτάσαμε ακόμα στόν πάτο άφου μαθαίνουμε πρόσφατα ότι «τίμημα γιά την ένταξη ήταν τό χάρισμα του κτήματος στόν Μπαϊκερ»¹ και ότι, γιά όσους δέν κατάλαβαν ακόμη καλά τά αίτια της κακοδαιμονίας των δήμων και κοινοτήτων και άνησυχούν γιά τό μέλλον τους, «ή ΕΟΚ (είναι) τροχοπέδη στην ανάπτυξη της Αυτοδιοίκησης».²

Μέ τά παραπάνω περιγράφεται πάρα πολύ περιληπτικά τό γενικό νόημα της πορείας που οδηγεί από την Σύνδεση στην ένταξη: τό πέραςμα των σχέσεων ΕΟΚ-Έλλάδας σ' ένα στάδιο, ανώτερο και πιο πολύπλοκο, όπου ή δεύτερη όλο και περισσότερο μετέχει, μέ όλα τά ζητήματα που αυτό δημιουργεί, στην διαδικασία διαμόρφωσης της κοινής πολιτικής της πρώτης, και όχι μόνο στην εφαρμογή τους σάν τρίτος αποδέκτης τους σέ συμβατικό πλαίσιο. Τέτοια εξέλιξη αυτή καθαυτή είναι, κατά τή γνώμη μου, θετική στή συγκεκριμένη οίκονομική και πολιτική συγκυρία της χώρας στό σύνολό της και άσχετη, στή λογική της, μέ εξελίξεις που θά μπορούσαν νά βοηθούν σέ άλλες έναλλακτικές πορείες που άλλες ένδεχόμενες έξουσίες θά μπορούσαν (;) νά χαράξουν γιά τό μέλλον. Καί κάτι παραπάνω: δέν μπορεί νά κριθεί αυτή ή εξέλιξη μέ βάση μερικοίότερες εξελίξεις, αντιφάσεις και προβλήματα που γεννιούνται και αναπτύσσονται από την γενικότερη πρόσφατη ιστορία της χώρας και του κόσμου (π.χ. ή διεθνής κρίση του καπιταλισμού) ή που θά δημιουργούνται έτσι κι άλλως άσχετα από τίς έλληνοευρωπαϊκές σχέσεις (π.χ. πλείστα όσα φαινόμενα της έσωτερικής πολιτικής μας δομής και λειτουργίας που «φορτώνονται» σέ «απαιτήσεις» της ΕΟΚ...)

Όπου δέν υπάρχει κοινή πολιτική δέν υπάρχουν και άμεσες υποχρεώσεις ή επιπτώσεις από την ένταξη. Τό πόσο στέκει αυτό καταρχήν φάνηκε στίς πρόσφατες γαλλικές έκλογές, όπου συζητήθηκε μεταξύ άλλων και αν είναι δυνατή ή εφαρμογή του πάλαι ποτέ κοινού προγράμματος της άριστερας στά πλαίσια της ΕΟΚ. Καί όπου, παρά τούς τοιγμούς και τή δημοκρατία της δεξιάς, έγινε σαφές και έμμεσα από τίς διαβουλεύσεις των ευρωπαϊκών σοσιαλιστικών κομμάτων και άμεσα διά στόματος κοινοτικού «κο-

1. Έπερώτηση στή Βουλή πέντε βουλευτών του ΠΑΣΟΚ, τίτλος της Έλευθεροτυπίας 11/1/1979.

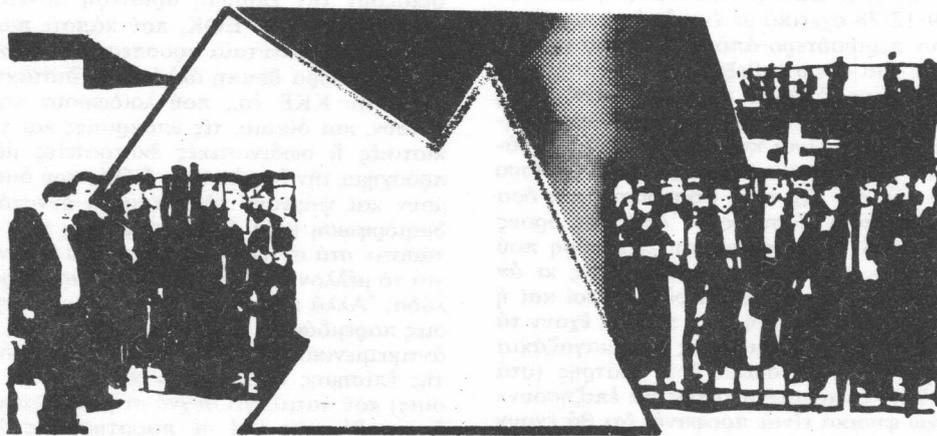
2. Άρθρο του δικηγόρου και π. δημοτικού συμβούλου Άθηνας κ. Β. Άναγνωστόπουλου, Έλευθεροτυπία 9/1/1979.

μισσάριον» (κ. Σεσόν) ότι τέτοιο πρόβλημα άρχής δέν μπαίνει κι ότι τό παραπάνω πρόγραμμα, καλώς ή κακώς, πρὸς χαράν ή πρὸς λύπην, «χωράει» στά πλαίσια τῆς ΕΟΚ. Καί φυσικά εἶναι ἕνα ἄλλο θέμα ἄν δυνάμεις καί τάσεις καταπολεμοῦν, μέ ἐπιτυχία ή ὄχι, τήν πραγματοποίηση μιᾶς τέτοιας δυνατότητας. Καί φυσικά, σέ ὄποιο ἐπίπεδο καί σχετικά μέ ὄποιο θέμα, ταξικές, οἰκονομικές ή πολιτικές ἀντιδράσεις καί ἐπιρροές πρὸς τούτη ή ἐκείνη τήν κατεύθυνση δέν ἀποκλείονται (κάθε ἄλλο μάλιστα). Ἄλλά κάτι τέτοιο γινόταν, γίνεται καί θά γίνεται, εἴτε μέσα εἴτε ἔξω ἀπό τήν ΕΟΚ, τόσο γιά τή Γαλλία ὅσο καί γιά τήν Ἑλλάδα. Καί τό πρόβλημα φυσικά εἶναι τί πολιτική οἰκοδομεῖς, πῶς τήν οἰκοδομεῖς, πῶς τήν ἐξασφαλίζεις καί τί συμμαχίες ή στηρίγματα ἐπιδιώκεις στήν προοπτική σου. Καί τότε ή ΕΟΚ ή ὄποιαδήποτε ἄλλη ἐναλλακτική λύση εἶναι πρόβλημα γενικότερο ἀπό τίς παραπάνω ὄψεις του ἀλλά καί ἀναγκαστικά ἐνταγμένο σέ μιᾶ προβληματική καί μιᾶ στρατηγική πού τό ξεπερνᾶ.

Τέτοια προβληματική καί τέτοια στρατηγική ή ἑλληνηκή συντήρηση, μέ δυσκολίες, ἀπροθυμίες, ἀδιαφορίες, ἀντιροήσεις, φόβους, παλινδρομήσεις καί τεχνικές καί διοικητικές ἐλλείψεις, τήν οἰκοδομεῖ μπροστά στά μάτια μας καί τήν προχωράει. Καί τό περιεχόμενο τῆς εἶναι αὐτό ἀκριβῶς πού ἀνακινῶν-

νει: ἐνίσχυση τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης, ἐξουγχρονισμός, διαρθρωτικές ἀλλαγές, κοινωνική πρόοδος, ἐξασφάλιση τῆς δημοκρατίας καί πολλαπλῶν ἐρεισμάτων στή διεθνή πολιτική, πάντα καταρχήν μέ τό νόημα πού ή ἀστική σκέψη θέλει νά δώσει στούς παραπάνω ὄρους καί ἐπίθετα. Ἡ στρατηγική αὐτή προχωράει μέ δυσκολίες καί ἀντιφάσεις στό ἐσωτερικό καί στό ἐξωτερικό, ἰδίως στό ἐξωτερικό, παρά τούς ἰσχυρισμούς γιά τίς διαθέσεις τῆς ΕΟΚ πού ἄλλο πράγμα δέν ἐπιθυμεῖ παρά νά ἐνσωματώσει καί φυσικά νά καταβροχθίσει τήν Ἑλλάδα. Ὁ «συμβιβασμός» τοῦ Δεκέμβρη 1978 στίς Βρυξέλλες εἶναι ἀναμφισβήτητα μιᾶ ἐπιτυχία αὐτῆς τῆς στρατηγικῆς, παρά τίς δυσάρεστες ὄψεις του (ὅπως ή μεταβατική περίοδος 5 χρόνων γιά τήν προοδευτική ἐφαρμογή στήν Ἑλλάδα τῆς κοινῆς ἀγροτικῆς πολιτικῆς, 7 μάλιστα χρόνων γιά τά ροδάκινα καί τίς τομάτες, καί ή δυνατότητα τῆς ΕΟΚ στό διάστημα αὐτό νά δάλει ἐμπόδια στίς ἑλληνικές ἐξαγωγές τούτου ή ἐκείνου τοῦ προϊόντος κλπ.) Καί ἔχουν κάποιο ἀθέλητο χιούμορ οἱ κριτικές τῶν ἀντιπάλων τῆς ἐνταξης πού ὑπονοοῦν ότι οἱ μεταβατικές περίοδοι ἔπρεπε νάνα πιό σύντομες, λές κι ἔτσι θά ἐξανεμιζόταν ή ἀντίθεσή τους στήν ἐνταξη, ή ἀκόμα ότι ή παρεμπόδιση τῆς ἑλληνικῆς μετανάστευσης πρὸς τήν ΕΟΚ γιά 7 χρόνια εἶναι καταστροφική, λές καί περιμένουν καμιά λύση

Κορνηλιος Καστοριαδης

Ἡ πείρα τοῦ ἐργατικῆς κινήματος

Προλεταριάτο καί ὀργάνωση

ΑΝΦΟΡΕΑΣ

2

έλληνικῶν προβλημάτων ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωσή της. Πῶς ἀλλάζουν οἱ καιροί!

Καί ἡ προσηκτικὴ ἀνάλυση τῶν φάσεων καὶ περιπετειῶν πού ὀδήγησαν σ' αὐτὴ εἶναι σαφέστατη ἀπὸδειξη τοῦ πόσο αὐτὴ ἡ (σχετικὴ ἀλλὰ οὐσιαστικὴ) ἀποτυχία ἐκδιόστηκε περισσότερο παρά ἐπιβλήθηκε...

Καί οἱ ἄλλοι; ἐκεῖνοι πού θέλουν νά ὀρίζουν καὶ νά προωθοῦν μίαν ἄλλη πορεία σέ ἀλλιῶτικα ὀρισμένα πεδία, εὐρύτερα, ἀνώτερα, χωρὶς φραγμούς στό χώρο καὶ στό χρόνο, γιά τὴν κοινωνία καὶ τὴν οἰκονομία μας; Ἡ φτώχεια τῆς ἐναλλακτικῆς πολιτικῆς πού προβάλλεται, ἐδῶ κι ἐκεῖ, καὶ ἰδιαίτερα στά δύο μεγάλα κόμματα τῆς ἀριστερῆς ἀντιπολίτευσης, ὀδηγεῖ στὴν ἀδυναμία ἐνταξῆς τῆς ΕΟΚ στὴν πορεία τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας καὶ οἰκονομίας καὶ στὴν ἄρνηση τῆς ἐνταξῆς τῆς τελευταίας στὴν ΕΟΚ χωρὶς παράλληλη πρωτοβουλία, μέ πνοή ἀλλά καὶ ρεαλισμό, γιά ὅτιδήποτε ἄλλο. Καί ἡ ἀδυναμία αὐτὴ ὀδηγεῖ στὴν ἀπραξία (πού εἶναι ἡ λαϊκὴ κινητοποίηση ἐναντίον στὴν ΕΟΚ ἢ ἡ κἀθοδος στό λαό πού τόσες φορές ἀνακοινώθηκε καὶ πού θυμίζουν ἐκεῖνη τὴ χρωδία τῆς ὄπερας πού γιά ὥρα τραγουδάει ἀκίνητη: «προχωρεῖτε, προχωρεῖτε»;) ἢ μᾶλλον στὴν ἀντικατάσταση τῆς δράσης ἀπὸ τὰ λόγια καί, στὴ συνέχεια, στὴν παράδοση τῆς καθημερινῆς πολιτικῆς στοὺς ἐπαγγελματίες τοῦ λόγου. Ἐξ οὗ, ἐξάλλου, καὶ ἡ ἀνθιση, ἀπὸ τίς στήλες τῶν ἐφημερίδων τῆς καθημερινῆς ποικίλης ποιότητος καὶ ἀσχετοσύνης, ΕΟΚολογίας γιά τὴν ἐνημέρωση καὶ ὄλο καὶ περισσότερο τὴν καθοδήγηση (μέ ἀντικειμενικότητα βέβαια) τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ: «Σεισμοί – δόμβες καὶ συμφωνία μέ τὴν ΕΟΚ» (εἶναι ὁ τραγικὸς ἀπολογισμὸς τοῦ 1978 κατὰ τὴν *Κυριακτικὴ Ἐλευθεροτυπία* τῆς 31/12/1978). «Θά κἀπει... τὸ λάδι ἢ ἐνταξὴ στὴν ΕΟΚ (ἀνακοινώνει ἡ *Ἐλευθεροτυπία* τῆς 9/12/78 σχετικὰ μέ ἕνα ἀπὸ τὰ προϊόντα πού τρομάζουν περισσότερο ἀπὸ ὅποιο ἄλλο τὰ κοινωνικὰ ταμεῖα). Καί οὕτω καθεξῆς.

Πόσο εὐκολὴ κάνει ἀλήθεια τὴ ζωὴ ἡ ΕΟΚ καὶ ἡ ἐνταξὴ! Βρέθηκαν ξανά καὶ «συγκεκριμενοποιήθηκαν» οἱ βάρβαροι πού εἶναι καὶ θά εἶναι πιά μιά κάποια λύση γιά μιά κάποια ἀριστερά γιά κάμποσο διάστημα στό μέλλον. Ἄς τοὺς φορτωθοῦν καὶ ὅσα ἔτσι κι ἀλλιῶς κάποτε θά συμβοῦν. Ἀπὸ τοὺς ὄρους τοῦ «συμβιβασμοῦ» τοῦ περασμένου Δεκεμβριοῦ πού εἶναι «ἀνισότιμοι», ἀπαράδεκτοι κ.λπ. – λές κι ἂν ἦταν «ἰσότιμοι» θά ἦταν παραδεκτοὶ κι αὐτοὶ καὶ ἡ ἐνταξὴ – μέχρι τὴν μελλοντικὴ τύχη πού θά ἔχουν τὰ «χιλιάδες μπακάλικα τῆς γειτονίας καὶ μαγαζάκια τῆς συνοικίας» – γιά τὰ ὅποια ὁ Γ. Κάρης (στὰ *ΝΕΑ* 2/1/1979) ἀναρωτιέται «πῶς θά ἐπιζήσουν» στὴν ΕΟΚ, ἐνῶ φυσικὰ εἶναι προφανές ὅτι θά ἔχουν ἐξασφαλισμένη ἐπιβίωση καὶ πολλαπλασιασμό τους σέ κάποια ἄλλη ἐναλλακτικὴ λύση, τόσο προφανὴ βέβαια πού κανεὶς δέν μᾶς τὴν ἔχει ἀναπτύξει μέχρι τώρα, οὔτε σέ ἐφημερίδες οὔτε σέ διατριβές.

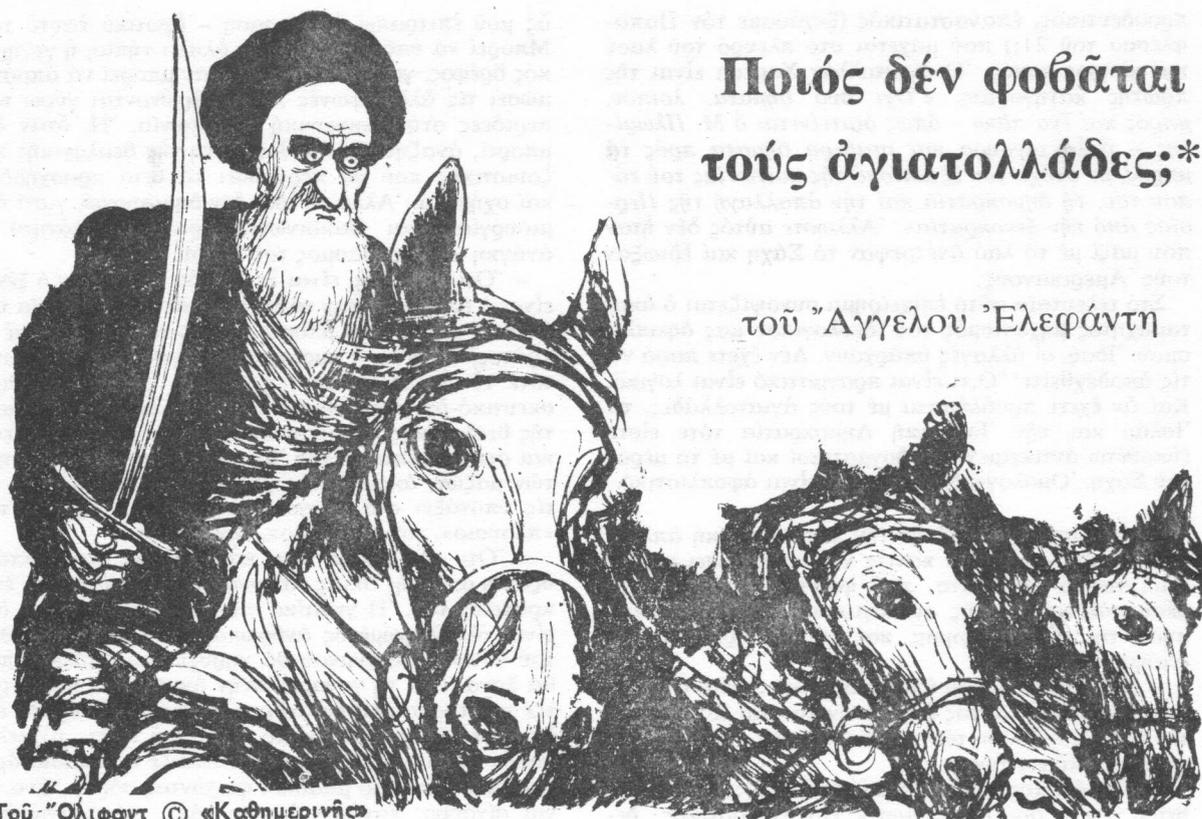
Καί ἡ ζωὴ θά ἐξακολουθήσει νά κυλᾷ καὶ βέβαια, κατὰ καιροὺς, νά «δείχνει» τὴν ὀρθότητα τῶν ἀλόφων τοῦ «ένος καὶ μοναδικοῦ κόμματος» ἢ τοῦ ΠΑΣΟΚ.

Στό μεταξὺ ἡ ἐνταξὴ στὴν ΕΟΚ, πού χωρὶς λυρισμούς εἶναι πάντως ἀφτηρητικὸ γεγονός στὴν ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς κοινωνικο-οικονομικῆς ἀνάπτυξης, θά καταγράφεται στό ἤδη ὀγκῶδες λογιστικὸ βιβλίο

ὄπου ἡ ἐλληνικὴ ἀριστερά καταχωρεῖ κατὰ καιροὺς τὰ «λάθη» ἢ, στὴν συγκεκριμένη περίπτωση, τίς «χαμένες εὐκαιρίες». Εὐκαιρία ἡ ἐνταξὴ στὴν ΕΟΚ; Σίγουρα ναί. Εὐκαιρία, μέ ἀφορμὴ μίαν ἐπιλογὴ ἄλλων, ἀναπόφευκτη καὶ ἀκαταμάχητη (μῆπως κανεὶς πῆρε τὰ βουνά καὶ σήκωσε μπαϊράκι;), γιά νά ἀναπροσαρμοστεῖ ἡ ἀποστεωμένη καὶ χαροπαλεύουσα ἐκδοχὴ τῆς γιά τὴν πολιτικὴ θεωρία καὶ πρακτικὴ. Γιά νά ἀποκατασταθεῖ ἐνός νέου τύπου ἐπαφὴ μέ τὴ σημερινὴ ραγδαία ἐξέλιξη τῆς διεθνούς κατάστασης, τόσο ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς γεωπολιτικῆς ὅσο καὶ ἀπὸ κείνη τοῦ μεταβαλλόμενου διεθνούς καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας γιά νά μπεῖ καὶ ἡ ἐλληνικὴ κοινωνία, ἔστω καὶ μέ τίς σημερινές μορφές ὀργάνωσής της, στὶς ζυμώσεις πού διαμορφώνουν εὐρύτερα οἰκονομικὰ καὶ πολιτικὰ συγκροτήματα καὶ «χώρους», στοὺς ὁποίους μπαίνουν μέ νέα μορφή καὶ σέ ἄλλα ἐπίπεδα τὰ πραγματικὰ προβλήματα, ἐκεῖνα πού μᾶς κληροδοτεῖ τό παρελθόν καὶ τὰ νέα πού ἡ δημόσια ζωὴ μας ἀγνοεῖ μέ μακαριότητα ἀλλὰ καὶ μέ κινδύνους. Γιά νά πάψουμε τέλος νά τρέχουμε πίσω ἀπὸ τὸ τρένο, ὅπως ἔγραφε πρόσφατα καὶ ἡ «*Ὀνυτιά*», ἀπαντώντας στό μανιφέστο τοῦ Σάρτρ ἐναντίον «στὴν ἀμερικανο-γερμανικὴ Εὐρώπη».

Καὶ θά μπορούσε κανεὶς νά συνεχίσει μέ κίνδυνο νά φανεῖ οὐτοπικός. Τέτοιους χαρακτηρισμούς, καὶ ἄλλους χειρότερους, μοιράζει ἐξάλλου ἀφειδώλευτα ἡ ἐπικρατοῦσα ἰδεολογικὴ σιγουριά, ἢ, ἀντίθετα, μεμφοιρία στοὺς «ἐπίσημους» χώρους τῆς ἀριστερᾶς. Ἄλλὰ καὶ ἔξω καὶ γύρω ἀπὸ αὐτοὺς. Ποιὸς δέν γνωρίζει φίλους του, γνωστούς του καὶ δικούς τους φίλους καὶ γνωστούς, σ' αὐτὴ τὴν ἀμορφοποίητὴ ἀριστερά, στό ἔκτο ἢ ἑβδόμο κόμμα τῆς πάλαι ποτὲ Συμμαχίας πού κατ' ἰδίαν θράζον καὶ βαρύντα καταδικάζον τὴν ἐπίσημη ἀριστερὴ πολιτικὴ ἀπέναντι στὴν ἐνταξὴ στὴν ΕΟΚ, πού κάποτε παράφορα ἐπιθυμοῦν τὴν τελευταία προσπερνώντας ἀκόμη κι αὐτὴ τὴ μέχρι τώρα θετικὴ ἀλλὰ πολὺ διστακτικὴ τοποθέτηση τοῦ ΚΚΕ ἐς., πού λειδωροῦν καὶ ἀνεκδοτοποιοῦν, καὶ δίκαια, τίς ὑποκρισίες καὶ τίς ψευδεθνικιστικὲς ἢ σωβινιστικὲς ἐκστρατείες μέ ἀφορμὴ ἢ πρόσοχη τὴν ἐνταξὴ στὴν ΕΟΚ, πού διαρκῶς ἐπιθυμοῦν καὶ ψάχνουν τὴν ὑπαρκτὴ δυνατότητα γιά τὴ διαμόρφωση μιᾶς ἄλλης πολιτικῆς πού νά τὴν «ἐντάσσει» στὰ στοιχεῖα τους καὶ πού νά ἀνοίγει πόρτες γιά τὸ μέλλον μιᾶς ἀνανεωμένης ἀριστερᾶς στὴν Ἑλλάδα; Ἄλλὰ πάντα, «κατ' ἰδίαν», μέ ἐλάχιστες δημόσιες παρεμβάσεις, μέ διστακτικότητα καὶ προσπάθεια ἀντικειμενικότητας (ἀπὸ τὸν φόβο τοῦ ὀδοστρωτήρα τῆς ἐπίσημης «ἀριστερῆς» κριτικῆς καὶ ἀποδοκιμασίας) πού καταλήγει συχνὰ στὴν ἐξάλειψη κάθε θέσης ἢ τοποθέτησης καὶ σέ παρατηρήσεις ὡς πρὸς τὸν τρόπο, τὸ στυλ καὶ τίς διαδικασίες. Κατ' ἰδίαν καὶ ἐξατομικευμένοι, διάσπαρτοι ἢ καὶ ἀρκετοὶ ὀργανωμένοι, διαφορετικοὶ ἀλλὰ συμπάσχοντες ἀπὸ τὰ παραπάνω, πολίτες χωρὶς πολιτικὴ ἔκφραση (ἢ τόσο ἀνεπαρκῆ), πού ὀδηγοῦμαστε;

Ἄλλὰ μοῦ φαίνεται ὅτι αὐτὸ μᾶς πάει μακριὰ ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο θέμα αὐτοῦ τοῦ σημειώματος καὶ μᾶς ὀδηγεῖ μᾶλλον στὶς σελίδες ἐκεῖνες ὄπου ὁ *Πολίτης* συνεχίζει νά προσπαθεῖ νά ὑπάρξει γενικότερος διάλογος. Ἄς θεωρηθῶν τὰ παραπάνω σάν μιά ἰδιότυπη συμβολὴ σ' αὐτόν.

Του "Ολιφαντ © «Καθημερινή»

Ποιός δέν φοβάται τούς άγιατολλάδες;*

του "Αγγελου Έλεφαντη

Καί ή ιρανική έπανάσταση μαθεύθηκε και διώθηκε στον τόπο μας θεαματικά. Ο νέος χαλίφης τής Βαγδάτης μέ τή βιβλική μορφή, ζωντανεύοντας τήν πιό φαντασμαγορική από όλες τίς ιστορίες τής Χαλιμάς, πρόσφερε ύλη για τό θαυμασιότερο σήριαλ πού θά μπορούσαμε να εύχηθούμε έτούτες τίς μεγάλες νύχτες του χειμώνα.

Είδαμε λοιπόν τό λαό του Ίράν να διαδηλώνει στους δρόμους, τό παζάρι τής Τεχεράνης να δράζει, τό Σάχη να τά μαζεύει, τό αεροπλάνο τής Αϊφ Φράνς να ξαναφέρει τό μεγάλο θρησκευτικό άρχηγό στον τόπο του, τό λαό να όπλίζεται και να συντρίβει τούς πράκτορες τής Σαβάκ, του ίμπεριαλισμού και τούς «'Αθάνατους», τό στρατό να ύποτάσσεται στή λαϊκή δύναμη και τά κελεύσματα του ιεράρχη, τούς ήλεκτρονικούς ύπολογιστές και τίς πάνσοφες ύπηρεσίες των δυτικών να γελοιοποιούνται, τήν ίσορροπία δυνάμεων σ' αυτή τήν εύθραυστη περιοχή τής γής να τινάζεται στον άέρα, άκόμη και τόν άνένδοτο Νταγιάν του Ίσραήλ να μιλάει τώρα για Παλαιστινιακό κράτος, τέλος, τήν Ίσλαμική Δημοκρατία να κάνει τά πρώτα βήματά της όδηγημένη από τίς σοφές κουβέντες του άγιατολλάχ Χομέϊνι, και μέ τήν περιφρούρηση τής στρατιάς των μουλάδων. Είδαμε, βλέπουμε, θά δούμε και μένουμε έκστατικοί μέ στόμα άνοιχτό,

ένώ κάποιο κρυφό παράπονο μας κυριεύει μαθαίνοντας πόσο βαθιά στις δομές του κρατικού μηχανισμού πάει ή κάθαρση, χωρίς τερτίπια και συμβιβασμούς, πόσο άμείλικτα τιμωρήθηκαν εκεί τά μίσθαρνα του Σάχη: «Δικαιούται να έπιδιοκιμάσει κανείς άνεπιφύλακτα! Αυτή είναι κάθαρση: αυτή πού πραγματοποιεί στήν αίμόφυρτη Περσία ό Χομέϊνι. Ούτε "διαρκή", ούτε "στιγμαία", ούτε σοφιστείες, ούτε νομικισμοί, ούτε "δικαστηριακές άμνηστεύσεις". Επαναστατικά δικαστήρια, συνοπτικές διαδικασίες, άποσπάσματα και τέρατα» έγραφε ή Έλευθεροτυπία (15.2.79), ένώ στις διπλανές στήλες φάνταζαν ξεπλωμένα τά πτώματα των 4 έκτελεσμένων στρατηγών (προφανώς για φρονηματισμό των «σταγονιδίων»).

Στό γενικό έκστατικό θαυμασμό ύπήρξε μία παραφωνία. Ο Μάριος Πλωρίτης σέ άρθρο του (ΒΗΜΑ 18.2.79) προσπάθησε να σκεφτεί μέ τό δικό του μυαλό και να θέσει μερικά έρωτήματα: «Ποιό είναι τό αύριο τής περσικής έπανάστασης για κείνην και για τούς άλλους;» Πού όδηγει ό θρησκευτικός φανατισμός; Τί είναι, τέλος πάντων, αυτή ή ίσλαμική δημοκρατία; Τί μπορεί να βγει από τό θεοκρατικό δόγμα των σιτών; Μά κι αυτός πήρε άμέσως τήν άπάντηση πού του 'πρεπε, μέ άστραπιαία έτοιμότητα μάλιστα: 'Ο Τάσος Βουρνάς από τήν ΑΥΓΗ (άμέσως τήν μεθεπομένη), έπιστρατεύοντας όλα τά ιστορικά προηγούμενα από τή θέση του κλήρου στήν τουρκοκρατία μέχρι τό Μακάριο, του ύπενθύμισε τό σχήμα πού έξηγεί τά πάντα και τίποτε: ότι ύπάρχει κλήρος

*Δανείζομαι τόν τίτλο από ένα άρθρο πού έγραψε ό Κώστας Τσαλόγλου στήν ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ (4.2.79)

προοδευτικός, επαναστατικός (ξεχάσαμε τον Παπαφλέσσα του 21;) που μάχεται στο πλευρό του λαού και κληρός κακός. Ο αγιατολλάχ Χομένι είναι της πρώτης κατηγορίας. «Όχι δύο δήματα, λοιπόν, μπρός και ένα πίσω – όπως διατείνεται ο Μ. Πλωρίτης – αλλά σίγουρα και σταθερά δήματα προς τα μπρός, με στόχο τον εξαστισμό της κοινωνίας του τόπου του, τη δημοκρατία και την απαλλαγή της Περσίας από την ξενοκρατία». Άλλωστε αυτός δεν ήταν που μαζί με τό λαό άνετρεψαν τό Σάχη και έδιωξαν τους Άμερικανούς;

Στό τελευταίο αυτό έπιχειρήμα συνοψίζεται ο ακαταμάχητος μηχανισμός του ιδεολογικού μας άφοπλισμού. Ίδού, οί άλλαγές υπάρχουν. Δεν έχετε παρά να τις άποδεχθείτε! Ό,τι είναι πραγματικό είναι λογικό. Και αν έχετε προβλήματα με τους αγιατολλάδες, τό Ίσλάμ και την Ίσλαμική Δημοκρατία τότε είστε (υποθέτω άντικειμενικά) δογματικοί και με τό μέρος του Σάχη. Όμολογώ ότι τό σχήμα είναι άφοπλιστικό.

Άναγκαστικά, σ' αυτήν την καταπληκτική άπλούστευση, ύποχρεώνεται κανείς να υπενθυμίσει μερικά πασιγνώστα πράγματα, που φαίνεται ότι ελάχιστη θέση παίρνουν στους συλλογισμούς μας, στην εκτίμηση της πληροφορησης και τή διαμόρφωση των άπόψεών μας.

– Ότι για τό Ίσλάμ υπέρτατος νόμος είναι ο νόμος του Θεού, όπως αυτός άποτυπώνεται στό Κοράνι και την ιερά Παράδοση των μουσουλμάνων – πάνε δεκατέσσερις αιώνες τώρα.

– Ότι ο θεός νόμος είναι υπερβατικός, όπως κάθε θεός νόμος, άρα άναλλοίωτος και άνελαστικός· δέχεται μόνο αθθεντική έρμηνεία και έφαρμογή. Άρμόδιοι προς τούτο είναι εκείνοι στους όποιους ο θεός, με θεία έπιφροίτηση, έχει εμπιστευθεί τό έργο αυτό (άλλωστε ο τίτλος αγιατολλάχ δεν άντιστοιχεί σέ κάποιο βαθμό της εκκλησιαστικής ιεραρχίας αλλά στό άνώτατο επίπεδο θεολογικής μόρφωσης και σημαίνει ότι ο κάτοχος του φέρει τό «σημείον» του Θεού).

– Ότι ο νόμος αυτός, σαν θεϊκός που είναι, δεν υπόκειται στίς βουλές του δικαστηρίου των ανθρώπων – άρα δεν μπορεί να πάρει ύπόψη του τίς άνάγκες – μεταλλασσόμενες – και τίς άντιλήψεις – επίσης μεταλλασσόμενες – της κοινωνίας των ανθρώπων. Έπομένως είναι από τή φύση του βαθύτατα άντιδημοκρατικός.

– Ότι ο νόμος του Κορανίου, όπως κάθε θεϊκός νόμος, χωρίζει τόν κόσμο στά δύο: τόν κόσμο του καλού και του κακού. Τό καλό είναι οί πιστοί και τό κακό, πάντα, με όποιαδήποτε μορφή, και σέ τελευταία άνάλυση, είναι οί άπιστοι, οί μη μουσουλμάνοι. Ότι χρέος των πιστών που ένσαρκώνουν τό καλό είναι να καταπολεμήσουν τό κακό, τους άπιστους – όσοι πιστοί προσέλθετε στον ιερό άγώνα.

– Ότι επομένως, στά πλαίσια της επικρατείας του, τό Ίσλάμ δεν δέχεται άλλους νόμους, ανθρώπινους ή θεϊκούς, δεν άνέχεται άλλες άξίες εκτός από εκείνες που περιέχονται στό Κοράνι, άλλες εθνικές, θρησκευτικές, πολιτικές και πολιτισμικές μειονότητες. Τό Ίσλάμ δεν άνέχεται τόν άλλο. Στή δογματική του άπολυτότητα μένει βουδó, δεν επικοινωνεί, δεν εξανθρωπίζει και δεν εξανθρωπίζεται, αλλά ύπάρχει περίγλωστο μέσα από ένα άεναιο μονόλογο με τόν –

ας μου έπιτραπεί ή έκφραση – έγωτικό έαυτό του. Μπορεί να ύπάρξει μόνο ως άλαλο νήπιο, ή γεγηρακός βρέφος, γι' αυτό όφείλει όταν μπορεί να άποστομώσει τίς άλλες φωνές που άρθρώνονται γύρω του, περιδεές στην κοινωνική πολυφωνία. Ή, όταν δεν μπορεί, άναζητá τήν τεθλασμένη της θεολογικής καζουιστικής που θά περιώσει τά θεία προσήματα και σχήματα. Άλλά τό ίδιο δεν δημιουργεί, γιατί δημιουργία είναι επικοινωνία άρα άνεκτικότητα, ή άνάγκη και ο σεβασμός του άλλου.

– Ότι τό Ίσλάμ είναι ξενόφοβο, και, όταν ο ξένος είναι ο άπιστος, όταν τό ξένο χαλάει τήν άρμονία του Θείου Νόμου, όταν μπορεί τό ίδιο να ταυτιστεί με τό κράτος, να γίνει ή κυρίαρχη ιδεολογία του κράτους, τότε είναι εθνικιστικό, φανατικά εθνικιστικό-θρησκευτικό-όχι άντιιμπεριαλιστικό. Έδώ ή τεθλασμένη της θεολογικής καζουιστικής μπορεί να ύποσκάψει – και στην περίπτωση του Ίράν υπέσκαψε – τήν κίνηση των μαζών, άκόμη και τήν επανάστασή τους για να τίς ύποτάξει στό άλλο μίτος για τόν «ξένο», τόν «πλούσιο», τόν «άνήθικο», τόν «έκλυτο».

– Ότι τό Ίσλάμ έχει καταδικάσει στην άπάνθρωπη σιγή της σκιάς τό γυναικείο ήμιφύλιο της επικρατείας του. Η γυναίκα για τή φιλοσοφία του δεν είναι ολοκληρωμένος άνθρωπος. Ο ίμάμης στή θέα του γυναικείου γυμνού θά κηρύξει ιερό πόλεμο που θά ξαναφέρει τή γυναίκα στην άνυπαρξία του φερετζέ και της άπόλυτης άνδροκρατίας. Κι ελάχιστα ενδιάφέρει αν για τό σκοπό αυτό του έλαχε τό κελεπούρι της αυτοκρατείας που έπαίξε σέ κάποιο άμερικάνικο κολλέγιο μπάσκει φορώντας σόρτς. Ένα είναι σίγουρο: κανένας αγιατολλάχ – τό πραγματικό κέντρο της εγκόσμιας πολιτικοθρησκευτικής έξουσίας – δεν ήταν γυναίκα, δεν είναι γυναίκα κι ούτε θά είναι γυναίκα. Η γυναίκα μπορεί μόνο, όσο τήν έχουν άνάγκη, να είναι διαδηλώτρια, αλλά μετά, αν θελήσει να συνεχίσει τό δρόμο για τή χειραφέτησή της, θά γίνει προδρακατόρισσα, χουντοαριστερή ή σαχοαριστερή.

– Ότι στό Ίσλάμ ή κοινωνική σκέψη υπόκειται στή θρησκευτική, δεν έχει δική της λογική, δεν άναγνωρίζεται σαν τέτοια. Κι αν έχουμε μάθει ότι ή κοινωνική ζωή φτιάχνεται από τίς τάξεις κι από τήν πάλη τους θά πρέπει να τό ξεχάσουμε. Κι αν τώρα στό σύνολο μουσουλμανικό κόσμο ύπάρχουν τάξεις, ως πουμε χονδρικά, εκμεταλλεύτριες και εκμεταλλευόμενες, θά πρέπει επίσης να ξεχαστεί, όπως έχει γίνει στή Λιβύη, τήν Αίγυπτο, τή Σαουδική Άραβία και τά έμγράτα του Περσικού Κόλπου. Όταν όμως ή πραγματικότητα δεν άναγνωρίζεται έτσι όπως είναι από τήν πολιτική και κοινωνική φιλοσοφία ενός καθεστώτος, τότε καλείται ή πραγματικότητα να αλλάξει κι όχι ή ιδεολογία που παραμορφώνει τήν όραση των ανθρώπων. Για τό ζητημάτικι αυτό κάτι έχει προβλέψει και τό Κοράνι.

– Ότι, τέλος, ή κατά Κοράνιον πολιτική στή σημερινή εποχή είναι ύποχρεωμένη να ζήσει μέσα σ' ένα πλέγμα άντιφάσεων, άντιφάσεων όμως τίς όποιες δεν προβλέπει, δεν άνέχεται και δεν έχει τά μέσα να τίς άντιμετωπίσει. Αν τίς άναγνώριζε, αυτό θά σήμαινε άναγνώριση της αυτοκατάργησής του. Για παράδειγμα, θά μπορούσαμε να μνημονεύσουμε τίς άντιθέσεις που δημιουργούνται σήμερα άνάμεσα στά διάφορα

έθνικά κράτη του αραβομουσουλμανικού κόσμου· τίς αντιφάσεις που δημιουργούνται στο έσωτερικό των κρατών από την ταξική συγκρότηση των αντίστοιχων κοινωνιών – κορυφαίο παράδειγμα ή Τουρκία· οι αντιφάσεις που δημιουργούνται από το διαχωρισμό μουσουλμανικού ιερατείου και κράτους ή το διαφορετικό βαθμό θρησκευτικότητας των διαφόρων κρατών – κορυφαίο παράδειγμα ή Τουρκία· οι αντιφάσεις που δημιουργεί ή είσοδος νεωτερικών ιδεολογιών, θεσμών, ανεπτυγμένης τεχνολογίας και επιστήμης καθώς έρχονται σε σύγκρουση με τίς αρχαϊκές δομές των μουσουλμανικών κοινωνιών – κορυφαίο παράδειγμα και πάλι ή Τουρκία αλλά και ή ίδια ή Περσία· από τή διαμόρφωση και δράση πολιτικών τάξεων διακριτών σε σχέση με τό θρησκευτικό ιερατείο, δηλαδή από τή δράση μή θρησκευτικών κομμάτων, τίς αντιθέσεις που δημιουργεί ή ιμπεριαλιστική διείσδυση και εκμετάλλευση σ' αυτή τήν περιοχή του κόσμου.

Η έντελως ένδεικτική απαρίθμηση των προηγούμενων στοιχείων που βρίσκονται στη ρίζα τής περικυβερνήσιας επανάστασης μαζί με άλλα γεωπολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής τάξης, θά μπορούσαν νά ριξουν ένα κάποιο φώς στο αίφνιδο και άπροσδόκητο ξέσπασμά τής, νά δείξουν τή συνθετότητα του φαινομένου και κυρίως νά μās αποκολλήσουν από μιά δρισμένη παράστασή τής που θέλει νά πείσει ότι άφου έπεσε ό Σάχης άρα ύπάρχει πρόοδος, κι άφου εκτελέστηκαν ή εκκαθαρίστηκαν μερικοί άξιωματούχοι άρα έπήλθε κάθαρη και δημοκρατία. Θά μπορούσαν έπίσης τά σημεία αυτά νά μās κάνουν κάπως πιό

σκεπτικούς για τό μέλλον τής «ισλαμικής δημοκρατίας», όχι πώς ή όποιαδήποτε εξέλιξη τής έξαρτάται, έστω και κατά τό ελάχιστο, από τίς άπόψεις μας αλλά γιατί έτσι θά βλέπαμε με περισσότερη διαύγεια τή δική μας θέση σ' ένα γεωπολιτικό χώρο που συγγενεύει με τό μεσανατολίτικο και κυρίως με τήν ύφαισιώδη Τουρκία.

Τό μονοπώλιο τής αλήθειας ποτέ δέν εύνόησε τήν άμφιβολία, τήν έρευνα για τήν αλήθεια, τή γνώση, τήν αυτογνωσία. Στην περίπτωση του Ίράν τό θρησκευτικό κόμμα των άγιατολλάδων κρατά για καλά τό μονοπώλιο τής γνώσης. Όχι μόνο τό μονοπώλιο τής αλήθειας αλλά και τά πετροδολάρια, όσα ήδη ύπάρχουν κι εκείνα τά άμύθητα πλούτη που ύπόσχονται τά τεράστια άποθέματα τής περιοχής. Άλλά ή αλήθεια του Κορανίου στην άπόλυτη σιτική τής μορφή και οι λόγοι τής σημερινής πολιτικής επικαιρότητάς τής – που σχετίζεται με μιά γενικότερη δεξιόστροφη πορεία του μουσουλμανικού κόσμου – συνδυάζεται μ' ένα καινούριο ξέσπασμα του μουσουλμανικού έθνικισμού, με φιλοδοξίες ύπερεθνικής οικουμενικότητας.

Πραγματικά εκεί που έσπασε τά μούτρα του ό νασσερικός έθνικισμός, αν και έντονα φορτισμένος από τούς στόχους τής έθνικής άνεξαρτησίας, από κηρύγματα κοινωνικής δικαιοσύνης και λαϊκιστικού αντιπλουτοκρατισμού, εκεί που ό κανταφισμός φτάνει τά όρια του και έξαντλείται σε αντιπλουτοκρατικούς φαναρονισμούς και θρησκευτικοϊδεολογικές κενο-

δοξίες που αφήνουν συνοφρωμένο το μουσουλμανικό Ιερατείο, εκεί που η σοσιαλιστική δημοκρατία του Σαντάτ καθώς πέρασε άνοιχτά στην ύπηρεσία των αμερικανών ήρθε σ' αντίθεση με το μέγιστο τμήμα του αραβο-μουσουλμανικού κόσμου, το κίνημα των αγιατολλάδων πέτυχε ν' αναστήσει το δράμα του ισλαμικού εθνικισμού στη θεοκρατική του άποδοχή. Και για νά τό πετύχει, στήν καταδυναστευόμενη από τό τυραννικό καθεστώς του Σάχη Περσία, χρησιμοποίησε στό έπακρο μιά βαθιά ριζωμένη λαϊκή ιδεολογία: τόν ισλαμισμό. Ταύτισε λοιπόν τή λαϊκή κοινωνική δυσαρέσκεια με τή δυσαρέσκεια για τήν καταπάτηση από τούς ξενόφερτους μοντερισμούς του Θείου νόμου (τίς «ξετσιώπτες» γυναίκες, τό αλκοόλ, τή γλιδή, τή χαρτοπαιξία, τήν άθεϊα) και χάρη στήν πολυαριθμότητα διακλάδωσή του – υπάρχουν περίπου 150.000 μουλλάδες και πάνω από 300 θρησκευτικά κέντρα σκορπισμένα σ' όλο τό Ίράν, τό καθένα δέ κάτω από τήν καθοδήγηση κάποιου σημαντικού θεολόγου, του αγιατολλάχ – πέτυχε νά οικειοποιηθεί τά γενικά λαϊκά αίτήματα που στόχο είχαν τό Σάχη και τήν παρουσία των ξένων ιμπεριαλιστών. Οικειοποιήθηκε έτσι τή λαϊκή κινητοποίηση, τήν καλλιέργησε, τήν πολλαπλασίασε, τήν φανάτισε και τελικά τήν υπέταξε στά δικά του ιδεολογικά θρησκευτικο-εθνικιστικά σχήματα για νά τήν οδηγήσει έτσι νικηφόρα έναντίου του καθεστώτος του Σάχη αλλά και γονυπετή μπροστά στό Τζαμί της Ισλαμικής Δημοκρατίας.

Οι επιτυχίες αυτές του θρησκευτικού κόμματος των αγιατολλάδων και, κυρίως, ότι κατάφεραν νά κατακτήσουν τή λαϊκή συνέργεια, δέν ήταν ούτε μικρές ούτε χωρίς σημασία. Κοντά σ' άλλα υπογραμμίζουν τήν παλιά αλήθεια ότι κάθε επανάσταση είναι ανέκδοτη κι ότι ή πορεία των λαών για τήν χειραφέτησή τους περνάει από περίεργους κι άπροσδόκητους δρόμους, όχι αναγκαστικά από τίς προκατασκευασμένες λεωφόρους των διακηρύξεών μας.

Και πραγματικά δέν θά πρέπει νά ξεχνάμε ότι στήν περσική συγκυρία ό θρησκευτικός λόγος ήταν ό μόνος ύπαρκτός, ό μόνος αντικαθεστωτικός λόγος που γίνονταν άκουστός από τίς μάζες. Ό λαός ήταν πιστός στους θρησκευτικούς του άρχηγούς. Δέν ήταν ό Ροδεσπιέρος που έλεγε ότι, δυστυχώς, οι μόνοι άθεοι είναι οι άριστοκράτες; Εκείνο όμως που έχει για τό μέλλον τήν κύρια σημασία είναι ότι άν ή λαϊκή συνέργεια συνταιριάστηκε με τή μεγαλύτερη θρησκευτικότητα και άν ή λαϊκή έκρηξη πυροδοτήθηκε από τόν ιερό λόγο που έτσι μεταβλήθηκε σε ύλική δύναμη τής επανάστασης, οι κοινωνικές και οι πολιτικές ιδέες που περιέχονται στον Ίερό Λόγο κι εκείνοι που τόν αντιπροσωπεύουν επί τής γής θά προσπαθήσουν νά πλάσουν τό νέο καθεστώς κατ' εικόνα και όμοίωσή τους. Τά παλαιά και τά νέα ιστορικά προηγούμενα αυτής τής εικόνας μας υποχρεώνουν – και έπειδή, ναί, άνήκουμε στή Δύση – στό χώρο του δυτικού πολιτισμού – νά κατεχόμαστε από τό μεγαλύτερο σκεπτικισμό.

Κατά περίεργο όμως τρόπο, τόσο μέσα από τό γενικό έκστατικό θαυμασμό όσο κι από τίς έρμηνείες των γεγονότων που κυκλοφορούν άμεσα ή έμμεσα φτιάχνε-

ται ένας κατηγορούμενος. Στο σκαμνί κάθησε άλλη μιά φορά ό... μαρξισμός. Τό σοφισμα είναι τέλειο. Άφου δέν ήταν μαρξιστικό τό κίνημα που άνέτρεψε τό Σάχη – και γι' αυτό δέν υπάρχει καμμία άμφιβολία – άφου οι μαρξιστές βρίσκονταν στο περιθώριο τής ιστορίας, άφου δέν ήταν οι μαρξιστικές κοινωνικές και πολιτικές ιδέες που συνέγειραν τίς μάζες, τότε μιά όρισμένη «ρεαλιστική πολιτική» θά βάλλει τό μαρξισμό νά κάνει δήλωση και νά διακηρύξει ότι ως προς τό κύριο συμφωνεί με τόν ισλαμισμό. Και άν κάποιος άρνηθούν αυτή τή χοντροκοπία κι ύποστηρίξουν ότι μιά τέτοια θέση δύσκολα διασκεδάξει τήν ιδιοτέλεια που ευαγγελίζεται τήν επέκταση τής Σοβιετικής επιρροής στο Ίράν, τότε, ανάλογα με τήν περίπτωση, θά καταγγυλθούν μαρξιστικότατα ως ιδογματικοί ή αντισοβιετικοί. Και διά του λόγου τό ασφαλές εδώ βρίσκεται και ή θέση του Κομμουνιστικού Κόμματος τής Περσίας (Τουντέχ) που διδάσκει ότι μαρξισμός και ισλαμισμός δέν άντιφάσκουν. Στή σοφιστεία αυτή καμμία άνησυχία δέν προκαλούν οι σκοτεινές και άπειλικές προειδοποιήσεις του Χομένι προς εκείνους τούς άριστοτέρους τής Περσίας που δέν θέλουν νά παραδόσουν τά όπλα. Όμως άνεξάρτητα από τήν πολιτική εύστοχία τής στάσης των «ύπεραριστερών» – για τήν όποία όμως κανείς δέν είχε αντίρρηση, ούτε ό Χομένι, όσο τό πρόβλημα ήταν ή συντριβή του Σάχη – ή ρήση του θρησκευτικού ήγέτη ότι τά στοιχεία αυτά «βρίσκονται σε πόλεμο με τίς φιλοσοφικές πεποιθήσεις του Ίσλάμ» είναι πολύ εύγλωττη. Γιατί δέν βάλλεται ή πολιτική πρακτική των «ύπεραριστερών» σαν τέτοια αλλά ή ιδεολογία τους με βάση τά άνελαστικά δόγματα του Ίσλάμ. Οι «άριστοτεριστές» είναι άπιστοι, είναι ξενόφερτοι, είναι ξενομανείς, ευρωπαίοι, μαρξιστές, πλουσιόπαιδα και πάνω άπ' όλα άθεοι που θέλουν νά χαλάσουν τήν άρμονία τής ισλαμικής δημοκρατίας. Άρα πρέπει νά έξολοθρευτούν. Έδώ ό λαϊκισμός, ό θρησκευτικός φανατισμός κι ό εθνικισμός μπορούν νά επιδοθούν σε ύπέροχες άσκήσεις, δυστυχώς όχι μόνο θεολογικής λογοκοπίας. Ήδη μιλούν για έμφύλιο πόλεμο όπου δέν ύπάρχει καμμία άμφιβολία ποιός θά είναι ό θύτης και ποιός τά θύματα.

Όσοι λοιπόν πανηγύρισαν για τίς «βαθιές διαρθρωτικές αλλαγές στήν Περσία» (Ριζοσπάστης 14.2.79), όσοι χαζεύουν με τή θεαματική πλευρά των γεγονότων, όσοι καθιερώνουν τίς εύκολες αναλογίες άνάμεσα στήν έλληνική και τήν περσική μεταπολίτευση, όσοι ξεχνούν τί είναι και τί θέλει τό Ίσλάμ, όσοι είναι σίγουροι για τόν αντιιμπεριαλιστικό χαρακτήρα τής περσικής επανάστασης, όσοι δέν άνησυχούν με τήν ταύτιση μαρξισμού και ισλαμισμού, ως σκεφτούν ότι ή έπουράνια, όπας και ή ένδοξοσμία θρησκευτικότητα, μπορεί μέν νά κάνει επαναστάσεις και ν' αλλάζει καθεστώτα όχι όμως προς τήν κατεύθυνση εκείνη όπου «ό άνθρωπος συμπαραστάτης γίνεται του άνθρώπου».

Αυτό είναι μιά άλλη ιστορία που δέν άρχίζει με τό Κοράνι, ούτε φτιάχνει κανταφικό σοσιαλισμό, ούτε μπααθικό, ούτε ισλαμική δημοκρατία.

Τηλεόραση, εμπόριο καί έθνική ανεξαρτησία

του Νίκου Γιαννόπουλου

Η εξάρτηση μιάς χώρας από άλλη ή άλλες χώρες είναι πρόβλημα πολύπλοκο και πολύπλευρο. Όταν υπάρχει, λιγότερο ή περισσότερο, εκδηλώνεται σ' όλους τούς τομείς και τις δημόσιες δραστηριότητες. Η Ελλάδα, είναι γνωστό, είναι μιά χώρα εξαρτημένη οικονομικά, πολιτικά, στρατιωτικά και, φυσικά, πολιτιστικά. Ο βαθμός της εξάρτησής της ή ο βαθμός της ανεξαρτησίας της είναι ένα ζήτημα σημαντικό.

Σ' αυτό τό άρθρο θά εξετάσουμε πώς εκδηλώνεται σήμερα ή εξάρτηση στον τομέα του μαζικότερου μέσου επικοινωνίας, τήν τηλεόραση, περιγράφοντας ταυτόχρονα τό χώρο αυτό του τηλε-εμπορίου και τις σχέσεις του μέ τήν πολιτική, τήν οικονομία και τό πολιτιστικό.

Αυτό, γιατί θεωρούμε ότι ή γνώση ενός χώρου, μέ τόν όποιο τόσο λίγο μέχρι σήμερα ασχοληθήκαμε, θά μάς δώσει τή δυνατότητα ν' ακολουθήσουμε μιά σωστότερη πολιτική πού νά ανταποκρίνεται πληρέστερα στις σημερινές μας ανάγκες γιά αυτόνομία και ανεξαρτησία από τούς ξένους.

Ιστορική αναδρομή

Η τηλεόραση είναι εμπόρευμα. Ένα εμπόρευμα πού υπακούει στους νόμους του παγκόσμιου εμπορίου και πού αντιπροσωπεύει συμφέροντα έφ' όσον αποφέρει «κέρδη». Τά συμφέροντα αυτά είναι οικονομικά και πολιτικο-ιδεολογικά, αφού ή τηλεόραση είναι τεχνολογία, (*hardware*)¹, και ταυτόχρονα μαζικό μέσο επικοινωνίας και πολιτιστικός φορέας, (*software*).²

Όταν δημιουργήθηκαν τά πρώτα ρεύματα ανταλλαγής, τά πρωτεία, στην παραγωγή τόσο *software* όσο και *hardware*, τά κατείχαν οί ΗΠΑ. Αυτό οφείλεται κυρίως στη μεγάλη κινηματογραφική βιομηχανία πού υπήρχε ήδη στις ΗΠΑ πριν τόν πόλεμο 1939-45 και στην επιβράδυνση της ευρωπαϊκής κινηματογραφικής βιομηχανίας κατά τό ίδιο χρονικό διάστημα.

Η τηλεόραση έκανε τήν εμφάνισή της στην Ευρώπη, τις παραμονές του 2ου Παγκόσμιου Πολέμου, πριν εμφανιστεί στις ΗΠΑ (τό 1938 στη Μ. Βρετανία και τό 1939 στη Γαλλία). Ο πόλεμος όμως μπλόκαρε τήν ανάπτυξη αυτού του νέου μαζικού μέσου επικοινωνίας, δάζοντας φραγμό στις πρώτες προσπάθειες ανάπτυξής του. Διότι τά πρώτα χρόνια του πολέμου οί Σύμμαχοι εξαντλήθηκαν σέ όλους τούς τομείς ενώ

οί ΗΠΑ αναπτυσσόταν ολόπλευρα. Έτσι, τόσο στη διάρκεια της συμμετοχής της στον πόλεμο όσο και μετά τό τέλος του, εξακολουθούσαν νά κατέχουν τά πρωτεία και στά δύο επίπεδα πού αναφέραμε.

Ο αριθμός των δεκτών πού εγκαταστάθηκαν στις ΗΠΑ ήταν μεγαλύτερος από τόν αριθμό των δεκτών πού υπήρχαν σ' ολόκληρο τόν κόσμο. Η κατάσταση ανατράπηκε μόνο τό 1962, δηλαδή 17 χρόνια μετά τό τέλος του πολέμου, όποτε υπήρχαν 53.000.000 τηλεοράσεις σέ όλο τόν κόσμο έναντι 50.000.000 στις ΗΠΑ.

Τό 1950 είναι ή χρονιά πού οί συναλλαγές πήραν χαρακτήρα παγκόσμιο μιά και αρκετές χώρες απέκτησαν τηλεόραση.³

Γύρω στό 1950, οί ΗΠΑ έχουν μεγάλη δύναμη σ' αυτόν τόν τομέα, από τή μιά γιατί κατέχουν ύψηλό επίπεδο γνώσης κατασκευής *software* γιά τήν Τ.Β. (πού άν και υπακούει σέ διαφορετικούς κανόνες έν τούτοις είναι χώρος κοντινός στον κινηματογράφο), από τήν άλλη διαθέτουν ένα υπέρογκο στόκ από εκπομπές διαθέσιμες σέ μικρές τιμές, αφού ήδη είχαν αποοβεστεί μέ τήν προβολή τους στην έσωτερική αγορά.⁴

Η έσωτερική αγορά παίζει μεγάλο ρόλο τόσο στην ποιότητα όσο και στην ποσότητα των τηλεοπτικών προγραμμάτων, πράγμα πού έχει άμεσο αντίκτυπο στις εξαγωγές.

Βέβαια, οί ΗΠΑ κατείχαν και τήν πρώτη θέση σέ *hardware*.⁵ Έδώ πρέπει νά πούμε ότι ή εισαγωγή

1. *Hardware*: Στην άμερικανική άργκό είναι όρος γενικός πού χαρακτηρίζει τό σύνολο του υλικού και τεχνικού εξοπλισμού στό χώρο των μαζικών μέσων επικοινωνίας. Στην προκειμένη περίπτωση *hardware* σημαίνει δέκτες, πομποί και εργοστάσια κατασκευής δεκτών.

2. *Software*: Είναι τό αντίθετο του *Hardware*. Χαρακτηρίζει τό σύνολο των μεθόδων ανάπτυξης και άνάλυσης ενός θέματος ή προβλήματος και στην προκειμένη περίπτωση τό σύνολο των προγραμμάτων της τηλεόρασης.

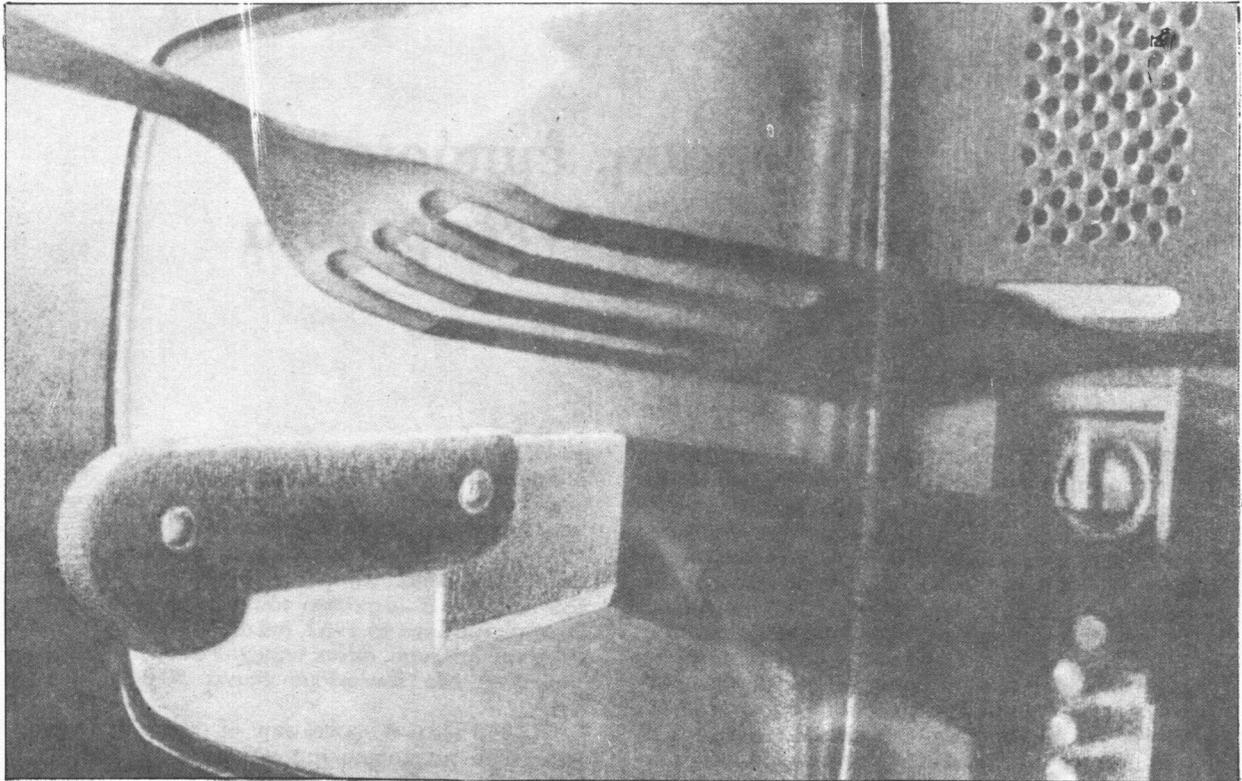
3. Σύμφωνα μέ στατιστικές του ΟΗΕ:

Μ. Βρετανία, Γαλλία, URSS, ΗΠΑ.

1948: Τηλεόραση έχουν μόνο 4 χώρες: Μ. Βρετανία, Γαλλία, ΕΣΣΔ, ΗΠΑ.

1956: Τηλεόραση έχουν μόνο 35 χώρες.

1970: Τηλεόραση έχουν 120 χώρες εκ των οποίων οί περισσότερες έχουν περισσότερα από 1 κανάλια.

προγραμμάτων της Τηλεόρασης και η οργάνωση των ανταλλαγών καθορίζονται σ' ένα μεγάλο βαθμό κι από τις ανάγκες της τεχνολογίας. Πιο απλά: Οι χώρες που αναπτύξαν τον εξοπλισμό τους σέ hardware πρὶν αναπτύξουν τὴν ικανότητά τους σέ software ὀφείλουν νά εισάγουν ἕνα μέρος ἀπὸ software γιὰ νά ταῖσουν τὸ hardware, καὶ μάλιστα νά τὸ ταῖσουν μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε νά ὀθήσουν τὸ κοινὸ νά ἐξοπλιστεῖ

4. Ἡ ἐσωτερικὴ ἀγορὰ τῶν ΗΠΑ εἶναι τεράστια. Λειτουργοῦν κατὰ 80% 4 κανάλια. Ὑπάρχουν ὁμοίως πόλεις ὅπως ἡ Νέα Ὑόρκη μὲ 12 κανάλια ἢ ἡ Ουάσιγκτον μὲ 7 κανάλια. Αὐτὰ λειτουργοῦν κατὰ 80% ἀπὸ τὶς 5 ἢ ὅρα ἕως τὶς 3 ἢ ὅρα. Στὴν Ν. Ὑόρκη ὀρισμένα κανάλια λειτουργοῦν 24 ὅρες τὸ 24ωρο. Ἀντίθετα στὴν Εὐρώπη τὰ κράτη διαθέτουν ἕως 3 κανάλια, πού λειτουργοῦν μόνο 12 ὅρες τὸ 24ωρο.

Στὸν ὑπόλοιπο κόσμο τὰ πράγματα εἶναι πολὺ χειρότερα. Ἐνας μικρὸς πίνακας μᾶς λύνει τὴν ἀπορία:

Χώρα	χρον.	Ἀριθ. Δεκτῶν	Κάτοικοι	Ποσοστὸ
ΗΠΑ	1969	90.000.000	200.000.000	περ. 1/2
Ἰαπωνία	1969	27.000.000	95.000.000	περ. 1/3,5
Μ. Βρετ.	1969	15.000.000	54.000.000	περ. 1/3,5
Καναδάς	1969	11.000.000	19.000.000	περ. 1/1,5
ΕΣΣΔ	1969	30.000.000	240.000.000	περ. 1/8
Δ. Γερμ.	1969	11.000.000	55.000.000	περ. 1/5
Γαλλία	1969	12.000.000	40.000.000	περ. 1/3,5
Κίνα	1965	100.000	750.000.000	περ. 1/7500
Ἰνδία	1969	1.000	450.000.000	περ. 1/45.000

5. Τὸ 1962 τέθηκαν σέ ἀχρηστία ἀπὸ χρῆση ἢ ἄλλους λόγους στὶς ΗΠΑ 4.300.000 δέκτες. Μέχρι τὸ 1970 ὁ ἀριθμὸς τῶν δεκτῶν πού ἀχρηστεύθηκαν στὶς ΗΠΑ ἀνήλθε σέ 30.000.000.

ἀκόμη καλύτερα.⁶

Ἡ ἀνάγκη αὐτὴ ἐρχεται πολλές φορές σέ δυσαρμονία μὲ τὴν ποιότητα καὶ μὲ τὶς πολιτικο-ιδεολογικὲς καὶ οἰκονομικὲς σκοπιμότητες τοῦ κράτους πού εἰσάγει (ὅπως κι αὐτοῦ πού παράγει).

Μετὰ ἀπὸ αὐτὸ γίνεται κατανοητὸ ὅτι ἡ διάδοση τῶν ἀμερικανικῶν προγραμμάτων δέν ὀφείλεται στὴν ἐπιτυχία τῆς ἀμερικανικῆς κουλτοῦρας ἀλλὰ στὴν ἀνάγκη «φτηνῆς» τροφῆς τοῦ hardware.

Χωρὶς νά εἶναι μονόδρομη ἡ ἀνταλλαγὴ προγραμμάτων σέ διεθνὲς ἐπίπεδο, οἱ ΗΠΑ κατέχουν ἡγεμονικὴ θέση.

Ἡ κατάσταση σήμερα

Ἡ σημερινὴ κατάσταση τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς τηλεοπτικῶν προγραμμάτων παρουσιάζει δύο χαρακτηριστικά:

α) Ἡ πορεία τῶν προγραμμάτων, ὅπως καὶ τῆς τεχνολογίας, γίνεται ἀπὸ κάποιες χώρες παραγωγούς.

6. π.χ. α) Οἱ περισσότεροι ἐγχρωμοὶ δέκτες πωλήθηκαν στὴν Ἑλλάδα στὴν περίοδο πρὶν καὶ κατὰ τὴν διάρκεια τῆς «Ὀλυμπιάδας Ποδοσφαίρου» στὴν Ἀργεντινῆ.

6) Οἱ πωλήσεις ἐγχρωμῶν δεκτῶν στὴν ΕΣΣΔ αὐξάνονται ὀσο πλησιάζουν οἱ Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες πού θά γίνουν τὸ 1980 στὴ Μόσχα.

7. «Ποικίλα προγράμματα» ὀνομάζω τὶς ταινίες, τὰ σήριαλς, τὰ σόου, τὰ αὐτοτελῆ τηλε-φίλμς, τὶς παιδικὲς ἐκπομπές.

μέ επικεφαλής τις ΗΠΑ προς τόν υπόλοιπο κόσμο (2/3 του συνόλου).

6) Σ' αυτή την ανταλλαγή τό πιο σημαντικό μέρος τό καταλαμβάνουν τά «ποικίλα προγράμματα». Γιατί μέσω αυτών των προγραμμάτων διαδίδεται ή επιβάλλεται εύκολότερα μιά κουλτούρα σέ μιά άλλη.

Τά συμπεράσματα από στατιστικές έρευνες είναι:

α) Οί ΗΠΑ και ή Κίνα παράγουν μόνες τους τό σύνολο των προγραμμάτων τους. Η ΕΣΣΔ και ή Ίαπωνία ακολουθούν. (Στίς ΗΠΑ ή ντόπια παραγωγή καταλαμβάνει τό 98,5%, στήν Κίνα τό 99%, στήν ΕΣΣΔ τό 91% και τήν Ίαπωνία τό 92,5%).

6) Οί ΗΠΑ και ή ΕΣΣΔ είναι οί κυριότεροι προμηθευτές προγραμμάτων στίς ζώνες επιρροής τους. Μετά ακολουθούν ή Μ. Βρετανία, ή Ίαπωνία και ή Γαλλία. Η Κίνα δέν κάνει καθόλου εξαγωγές προγραμμάτων.

γ) Οί ΗΠΑ έξάγουν 150.000 ώρες τό χρόνο, εκ των οποίων τό 1/3 στήν Ν. Αμερική. Η έξαγωγή προγραμμάτων από τίς ΗΠΑ στήν Ν. Αμερική ποικίλλει από 20% στήν Αργεντινή έως 84% στήν Γουτεμάλα. Τά υπόλοιπα 2/3 τά έξάγει στήν Δ. Εύρώπη, Αφρική, Μέση Ανατολή, Καναδά, κλπ.

Στήν Δ. Εύρώπη καταλαμβάνει τό 15 μέ 20% του συνόλου των ώρων πού εκπέμπονται. Αυτή ή παραγωγή φτάνει στήν Εύρώπη άπευθείας ή μέσω της Μ. Βρετανίας, πού παραδοσιακά έπαιξε τόν ρόλο του Κέντρου για τήν διάδοση της άμερικανικής κουλτούρας στήν Εύρώπη. 50% περίπου της παραγωγής πού περιέχεται στήν Εύρώπη από τήν Μ. Βρετανία είναι τελικά άμερικανική παραγωγή. Στίς εισαγωγές των ευρωπαϊκών χωρών τό άμερικανικό υλικό αντιπροσωπεύει τό 40 μέ 60% επί του συνόλου των εισαγωγών, ενώ αυτό πού έρχεται από τίς άνατολικές χώρες δέν ξεπερνά τό κάτι τοίς % και άποτελείται κυρίως από έκπομπές πληροφοριακές και σπάνια δραματικές και σήριαλς.

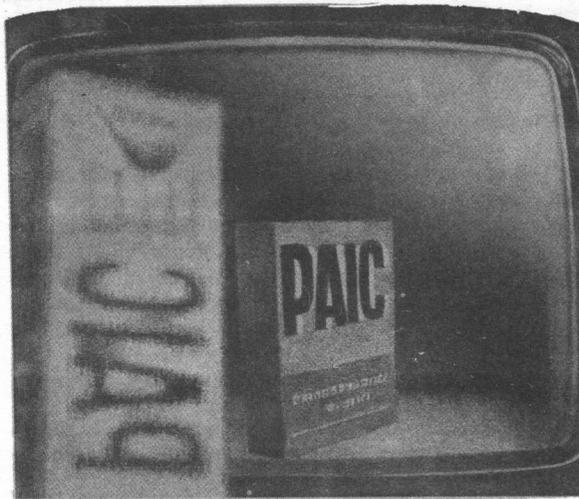
δ) Από τίς υπόλοιπες χώρες του Δυτικού κόσμου, ή Μ. Βρετανία έξάγει 20.000 ώρες κυρίως στίς ΗΠΑ, αλλά και στήν Κεντρική Αμερική, Αφρική, Αυστραλία και Σκανδιναβικές χώρες. Η Γαλλία έξάγει 20.000 ώρες κυρίως στήν Αφρική αλλά και στήν Ν. Αμερική, Καναδά, ΗΠΑ, Β. Εύρώπη, Ασία. Η Γερμανία έξάγει 6.000 ώρες στήν Ν. Αμερική, Ν. Αφρική, Ασία, Β. Εύρώπη.

ε) Η Γαλλία καταλαμβάνει τήν πρώτη θέση σέ παραγωγή προγραμμάτων στήν Εύρώπη, και κάνει τίς λιγότερες εισαγωγές, σέ αντίθεση μέ τήν Μ. Βρετανία πού δέν μπόρεσε νά άποφύγει τή μαζική εισβολή των άμερικανικών παραγωγών λόγω και κοινής γλώσσας.

Πρέπει όμως νά υπογραμμίσουμε ότι αυτή ή κατάσταση στον κόσμο δέν διατηρείται σταθερή. Οί άναπτυγμένες χώρες αρχίζουν νά γίνονται αυτόρχεις σέ υλικό (software και hardware) και νά άυτονομούνται σιγά-σιγά.

8. α) Οί Δυτικές χώρες έξάγουν στίς Άνατολικές 3.000 έκπομπές κάθε χρόνο, ενώ δέν εισάγουν ούτε 1.000.

6) π.χ. Πρόσφατα ή ΕΣΣΔ έκλεισε συμφωνία μέ τίς γιαπωνέζικες εταιρείες Νίτον Έλέκτρικ και Κανεμάτσου Γκόσου για τή δημιουργία εγκαταστάσεων παραγωγής λυχνιών έγχρωμης τηλεόρασης ύψους 65 εκατ. δολλαρίων και μέ τήν άμερικανική RCA, για τή παροχή άδειών και πατέντας για τήν κατασκευή έγχρωμων τηλεοράσεων.

Οί υπό άνάπτυξη χώρες εξαρτώνται άκόμη από τίς άναπτυγμένες τόσο σέ hardware όσο και σέ software. Ο Δυτικός κόσμος διατηρεί μιά ύπεροχή άπέναντι στον Άνατολικό και στους δύο τομείς.⁸

Έμπορικό και Πολιτιστικό κύκλωμα

Στή διεθνή άγορά, όπως αναφέραμε στήν αρχή, τά προγράμματα της Τηλεόρασης συμπεριφέρονται όπως όλα τά έμπορεύματα και ύπακούουν στους παραδοσιακούς έμπορικούς νόμους. Έξω όμως από τήν έμπορική άγορά, όπου ισχύει ο νόμος προσφοράς και ζήτησης, γεννήθηκε και μιά πολιτιστική άγορά πού χρηματοδοτείται πλατιά από τίς κυβερνήσεις των άναπτυγμένων χωρών, κατά κανόνα για λόγους κύρια πολιτικούς.

Τό «κέρδος» από τή μιά και ή «άχορτασιά» από τήν άλλη του hardware, δημιουργούν μιά έμπορική άγορά όχι και τόσο πιστή στήν πολιτική των «πομπών», και στήν επιθυμία των «δεκτών». Η πολιτιστική άγορά γεννήθηκε και μεγάλωσε για νά ίσορροπήσει στίς κυρίαρχες τάσεις αυτών των ρευμάτων, πού ξέφευγαν πολλές φορές από τήν θέληση των κυβερνήσεων των χωρών.

Πολιτιστικό κύκλωμα άνέπτυξαν όλες οί χώρες, άκόμη και ή ΕΣΣΔ. Τά προγράμματα μέ τέτοιο περιεχόμενο δέν άποφέρουν άμεσο κέρδος. Διατίθενται δωρεάν ή πουλιούνται σέ τιμή κόστους. Σάν στόχο έχουν νά στεριώσουν τήν πολιτικο-οικονομική έπιρροή σέ άλλες χώρες, «πλασάροντας» μέ τρόπο άμεσο

τόν πολιτισμό, τὰ προϊόντα, τὶς φυσικὲς καλλονές, τὴν ὑψηλὴ τεχνολογία κλπ., τῶν χωρῶν πού τὶς παράγουν.

Ἡ κατάσταση στὴν χώρα μας σήμερα

Γράψαμε προηγουμένα ὅτι οἱ «ποικίλες ἐκπομπές» ἐκφράζουν καὶ διαδίδουν μὲ τὸν καλύτερο τρόπο μιὰ κυρίαρχη κουλτούρα, ἓνα ὀρισμένο τρόπο ζωῆς.

Γράψαμε ἐπίσης ὅτι οἱ ὑπὸ ἀνάπτυξη χώρες εἶναι οἱ πῶς εὐάλωτες στὴν εἰσοδή, σὲ ποσότητες, ξένων τέτοιων ἐκπομπῶν μιὰ καὶ οἱ ἀνεπτυγμένες μποροῦν ὄχι μόνον νὰ καλύπτουν τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐσωτερικῆς τους ἀγορᾶς ἀλλὰ καὶ νὰ ἐξάγουν.

Ἀπὸ μιὰ δειγματοληπτικὴ ἐρευνα, στὰ προγράμματα τῆς ἑλληνικῆς τηλεόρασης τοῦ τελευταίου χρόνου συμπεραίνουμε ὅτι: οἱ ξένες ἐκπομπές καταλαμβάνουν τὸ 30% τῶν ἐκπομπῶν στὴν ΕΡΤ καὶ τὸ 55% στὴν YENEΔ.⁹

Τὸ σύνολο αὐτῶν τῶν ἐκπομπῶν ἔχουν προέλευση ἀμερικανο-ἐγγλέζικη. Ἐπίσης τὸ 90% τῶν ξένων ἐκπομπῶν στὴν ΕΡΤ καὶ τὸ 95% στὴν YENEΔ ἀνήκουν σὲ εἶδος τῶν «ποικίλων ἐκπομπῶν».

Ἀντίθετα, ἡ ντόπια παραγωγή ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐνημερωτικὲς ἐκπομπές καὶ κουτζί. Οἱ ἑλληνικὲς «ποικίλες ἐκπομπές» καταλαμβάνουν τὸ ἴδιο χαμηλὸ ποσοστὸ % (δηλ. σὲ 70% ἑλληνικοῦ προγράμματος τῆς ΕΡΤ τὸ 11,5% καὶ σὲ ἀντίστοιχο 45% τῆς YENEΔ τὸ 20%).

Ἡ μεγάλη εἰσαγωγή ξένου software καὶ ὁ χαρακτήρας του («ποικίλες ἐκπομπές») συντελοῦν στὴν ἀλλοτρίωση τῆς ἑλληνικῆς νοοτροπίας καὶ ζωῆς καὶ στὴ φθορὰ τῆς ἐθνικῆς πολιτιστικῆς μας ταυτότητας. Πολὺ περισσότερο, ὅταν προβάλλονται τὶς πῶς νευραλγικὲς ὥρες, στὶς ὥρες πού δλόκληρη ἡ οἰκογένεια εἶναι συγκεντρωμένη σὲ σπῆτι.

Ἐπιδροῦν ἀκόμη ἀρνητικὰ στὴν Παιδεία καὶ διαμορφώνουν ἔτσι μιὰ κατάσταση πού δρᾷ ἀνασταλτικὰ στὴν «ντόπια παραγωγή ποιότητας», ἀφοῦ κατὰ κανόνα ὅσο πῶς μεγάλη εἶναι ἡ ποσότητα εἰσαγομένου software τόσο πῶς μικρὴ εἶναι ἡ ποιότητά του.

Ἡ μείωση τῶν ξένων ἐκπομπῶν, ἀντίθετα, ἐκτός ἀπὸ τὴν ἀνακούφιση πού φέρνει στὸν χώρο τῶν ἐργαζομένων τῆς Τηλεόρασης καὶ τοῦ κινηματογράφου,¹⁰ δημιουργεῖ τὸ ἔδαφος ὅπου μποροῦν νὰ γεννηθοῦν ἢ νὰ ἀναπτυχθοῦν κάποια ἀντίθετα ρεύματα

9. Ὁ «πατριωτισμός» τῆς YENEΔ μόνο ἀπὸ τὸ ποσοστὸ σὲ ξένες ἐκπομπές μπορεῖ νὰ καταλάβει κανεὶς τί εἶδους «ἱστορία» εἶναι. Ἐκεῖνο ὅμως πού κανεὶς δέν μπορεῖ νὰ ἀμφισβητήσει εἶναι τὸ «ἀστονομικό» καὶ πολεμικὸ πνεῦμα πού διέπει τὸ σύνολο τῶν ντόπιων καὶ ξένων προγραμμάτων.

10. Στὶς «ποικίλες ἐκπομπές» ἐργάζεται πολλαπλάσιο δυναμικὸ ἀπ' ὅτι στὶς ἐνημερωτικὲς ἐκπομπές καὶ τὰ κουτζί.

11. Κατ' ὁμολογία τοῦ κ. Χόνδρου, γιὰ τὴν μετατροπὴ τῆς Τηλεόρασης σὲ ἐγχρωμὴ ὑπάρχει ἀνάγκη ἐνός δισεκατομμυρίου δρχ. Ἡ οἰκονομικὴ αὐτὴ ἀνάγκη, ἂν δέν καλυφθεῖ ἀπὸ τὸ κράτος, θὰ καλυφθεῖ ἀπὸ δάνειο. Δύο εἶναι μέχρι τώρα οἱ προσφερθεῖσες πηγές:

α) Ἡ Δυτικογερμανικὴ κυβέρνησις (2 δισ. μὲ τόκο 2,5-4%) καὶ

β) Κάποιος Σουηδικὸς Οἶκος.

Ἐπίσης, ἂν ἡ Τηλεόραση γίνε ἐγχρωμὴ, τὸ ὕψος τοῦ ἐξαγομένου συναλλάγματος θὰ αὐξηθεῖ γιὰ εἰσαγωγή ἐγχρωμοῦ hardware (ἐκτακτὲς δαπάνες) καὶ γιὰ εἰσαγωγή ἐγχρωμοῦ software (μόνιμες δαπάνες).

πὺ ἀπὸ τὴ μιὰ πραγματεύονται τὰ δικὰ μας καθημερινὰ προβλήματα καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τονώνουν τὴν ἐθνικὴ πολιτιστικὴ μας ὑπόσταση.

Συμπεράσματα

Ἡ εἰσαγωγή ξένων ἐκπομπῶν γιὰ οἰκονομικοὺς ἢ τεχνολογικοὺς λόγους ὑπονομεύει τὴν θέληση τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ γιὰ ἀνεξαρτησία.

Ἡ Τηλεόραση, ἔξω ἀπὸ ἄλλους λόγους, γίνεται τὸ μέσο στήριξης τῆς ἀμερικανικῆς ἢ ἄλλης ξένης κυριαρχίας στὰ ἐξαρτημένα ἀπὸ τὸν ἱμπεριαλισμὸ κράτη ὅπως ἡ Ἑλλάδα. Αὐτὸ ἀποδεικνύεται ἄλλωστε ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὸ σύνολο τῆς πολιτιστικῆς ἀγορᾶς, καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐμπορικῆς, ἀπευθύνεται στὶς ἀποικίες, νεοαποικίες καὶ τὶς ἐξαρτημένες ἀπὸ τὸν ἱμπεριαλισμὸ χώρες.

Ἔτσι ἡ ἀντίφαση – πού δημιουργοῦν ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά τὸ αἶσθημα ὅτι ἡ Τηλεόραση πρέπει νὰ ἐνισχύει τὴν πολιτιστικὴ καὶ πολιτικὴ ταυτότητα τῆς χώρας καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά οἱ οἰκονομικοὶ νόμοι, πού, ὅταν λειτουργοῦν, οἱ ξένες παραγωγές καταλαμβάνουν ἓνα μεγάλο ποσοστὸ 30 ὡς 60% στὴν Τηλεόρασή μας – ξεπερνιέται μόνον ὅταν τὸ κράτος καὶ οἱ ὑπεύθυνοι στρέψουν τὴν προσοχή τους (πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ) στὶς παραγωγές πού πραγματοποιοῦνται σὲ ἐσωτερικὸ καὶ πού ἀποτελοῦν ἀντιστάθμισμα στὶς ξένες παραγωγές.

Βέβαια, ἡ μείωση τῶν ξένων ἐκπομπῶν τῆς Τηλεόρασης καὶ ἡ προσπάθεια μὲ κρατικὴ χρηματοδότηση δημιουργίας μιᾶς ὅσο τὸ δυνατόν πῶς Ἑλληνικῆς Τηλεόρασης δέν λύνει τὸ ζήτημα τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας σὲ ἐπίπεδο πολιτιστικό. Κι αὐτὸ γιὰ λόγους πού ὀφείλονται καθαρά στὴ φύση τῆς ἀστικῆς μας τάξης καὶ τοῦ βαθμοῦ τῆς ἐξάρτησής μας ἀπὸ τὸν ἱμπεριαλισμὸ.

Δημιουργεῖ ὅμως τὶς προϋποθέσεις ἀφοῦ θὰ περιοριστοῦν σ' αὐτὸ τὸ τόσο ἰσχυρὸ μαζικὸ μέσο ἐπικοινωνίας οἱ ξένες ἐκπομπές σὲ πολιτιστικὸ καὶ ἢ εἰσορροφίαν κεφαλαίου σὲ οἰκονομικό.¹¹

Ἡ παραπέρα βελτίωση εἶναι ζήτημα τῆς πάλης μεταξὺ τῶν δημοκρατικῶν καὶ πατριωτικῶν δυνάμεων μὲ τὶς δυνάμεις πού ἀντιπροσωπεύουν ἀκόμα τὰ ξένα συμφέροντα στὴν χώρα μας.

Πηγές πληροφοριῶν

— *Notes et études documentaires* No 3. 679-3.680/1970.

— Ἐρευνα Television traffics: a one way street ἀπὸ τὸ *Reports and papers of mass communication*, No 70-Unesco 1974.

— Ραδιοτηλεοράσεις 1978.

— *Οἰκονομικὸς Ταχυδρόμος* No 1276/1978.

— Ἄρθρο τῆς κ. Μ. Παπαδοπούλου στὰ *Νέα*, 19/10/78.

— *Rapport chinaud*, Ortf 1974.

— *L'annuaire statistique de l'Unesco: "Ἄρθρο «La structure des programmes de Television»* τοῦ J. Mousseu: σὲ revue *Communication et langages*, No 24/1974.

— *La Television: Ἐρευνα* τοῦ Enrique Melon Martinez, ἐκδ. Marabout Univercite Te-1970.

Προϋποθέσεις και προοπτικές για μία εκπαιδευτική μεταρρύθμιση

του Χρ. Φράγκου

«Ήμασταν υποχρεωμένοι να μάς παραφουσκώνουν τα μυαλά με όλα εκείνα τα πράγματα, θέλαμε δέ θέλαμε. Αυτός ο καταναγκασμός είχε τέτοια επιβλαβή επίδραση, πού, αφότου πέρασα την τελική εξέταση, μου φαινόταν έντελως αηδιαστική κάθε σκέψη για όποιοδήποτε επιστημονικό πρόβλημα, για ένα όλοκληρο χρόνο. Στην πραγματικότητα πρόκειται για κάτι σά θαύμα τό ότι οι σύγχρονες μέθοδοι διδασκαλίας δέν έχουν ακόμα καταφέρει να εξολοθρεύσουν την ιερή περιέργεια της έρευνας».

Τό κείμενο αυτό δέν ανήκει σέ κανέναν παιδαγωγό πού άμφισβητεί την παραδοσιακή διδασκαλία, ούτε σέ επαναστατημένο ή καταπιεσμένο νέο, ούτε είναι άπόσπασμα άπό τό γνωστό σέ πολλούς βιβλίο «Τό σχολείο της Βαργιανά» ή άπό τό βιβλίο του Νήλ για τό Σάμερχιλ ή του Άλλις πού κατηγορούν με τόσο άμείλικτο τρόπο την κατεστημένη παιδεία. Τό κείμενο αυτό ανήκει σέ έναν πολύ φημισμένο επιστήμονα της εποχής μας, τόν Άνιστάιν. Είναι ένα κείμενο πού μιλάει για καταναγκασμό, για αηδία και για έξολόθρευση της ιερής περιέργειας της έρευνας, πού προκαλούν τά σχολεία. Στην ουσία λοιπόν είναι μία διαμαρτυρία για την άγωγή της εποχής πού σπούδαζε ο Άνιστάιν και συγχρόνως μία κραυγή για μεταρρύθμιση στην παιδεία πέρα «άπό τόν καταναγκασμό και την αίσθηση καθήκοντος» πού δημιουργούσε ή πιεστική άτμόσφαιρα τών σχολείων του τέλους του 19ου αιώνα μέσα στην όποία μεγάλωσε ο Άνιστάιν.

Τό κείμενο αυτό δέ θά τό άνόφερα, αν δέν ήταν ένα κείμενο, πού, δυστυχώς για την Ελλάδα, εξακολουθεί να έπισημαίνει, και σήμερα, την έπίσημη έκπροσώπηση τών παιδαγωγικών τάσεων του τόπου μας, έφόσον οι «σωφρονιστικές» και «φρονηματικές» άπόψεις, μεταφερόμενες άπό τή Γερμανία της εποχής εκείνης, εξακολούθουν, μέσα άπό τις υπερεκρασμένες θέσεις του Ν. Έξαρχόπουλου (1874-1960), της συνταγματολογίας της τριμερούς πορείας του Κ. Γεωργούλη (1894-1968) και τις άπόψεις άλλων παιδαγωγών, να συγκροτούν τό δήτην έθνικό δάθρο πάνω στό όποιο πρέπει να στηρίζεται ή άγωγή της χώρας μας. Έτσι ξενοφερόμενες άπόψεις της προαστικής ή πρωτοαστικής Ευρώπης έπενδυμένες με «όλίγη» ελληνική φουστάνελα και χριστιανικό καλμαύκι εξακολουθούν να κυριαρχούν ακόμα και σήμερα στην εκπαίδευση του τόπου μας, καλύπτοντας τά συμφέροντα του μεταπρατισμού και της οικονομικής εξάρτησης.

Τά έμπορεία εξάλλου της άρχαιότητας και τά λιμάνια της Ευρώπης και της Άμερικής, με τά όποια συνδεόμαστε, φορτώνουν στην μετακομιστική ναυτιλία μας έμπορεύσιμα υλικά και πνευματικά ύποπροϊόντα. Όλα αυτά λοιπόν δείχνουν ότι έχουμε χάσει τόν προσανατολισμό μας και τή δική μας ταυτότητα, σέ ώρες μάλιστα πού θά αντιπαρατεθούμε και θά μετρηθούμε με τά έμπορικά και πνευματικά αγαθά της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας.

Τό γεγονός ότι σήμερα, τό 1979, θεωρούμε ως μεταρρύθμιση την εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας και της μετάφρασης τών αρχαίων ελληνικών στα Γυμνάσια, θέματα τά όποια έτέθηκαν με όζυτητα στον τόπο μας στην κρίσιμη για την κοινωνική άνέλιξη περίοδο του 1910-13 άπό τόν Άλ. Δελεμούζο και τόν Δημήτρη Γληνό, δείχνει ότι δέν έχουμε κατανοήσει ακόμα, στο βαθμό πού πρέπει, τί είναι και τί δέν είναι εκπαιδευτική μεταρρύθμιση.

Κάθε άλλαγή είναι σωστή και ευεργετική όταν γίνεται στην ώρα της και έρχεται σαν ώριμος καρπός κι όχι σαν μήλο μαραμένο ή μισοσαπισμένο, γιατί πέρασε στο «οικολογικό περιβάλλον» - στον κύκλο συμφερόντων - της κυρίαρχης ιδεολογίας πού παραδίνει συνήθως στην κατανάλωση προϊόντα παρακαμασμένα και καρπούς χωρίς χυμούς ζωής.

Γι' αυτούς τούς λόγους νομίζω ότι είναι άνάγκη να προσδιορίσουμε μερικά τουλάχιστο σημεία πού καθορίζουν τή λειτουργία μιας μεταρρύθμισης. Μία μεταρρύθμιση λέμε ότι έγινε ή δέν έγινε όταν έχουν ή δέν έχουν εκπληρωθεί όρισμένοι βασικοί τουλάχιστον όροι της. Άλλιώς ξεγελούμε τόν έαυτό μας ότι κάναμε δήτην μεταρρύθμιση, ενώ άπλως φορέσαμε άναποδα τόν εκπαιδευτικό μανδύα μας.

Ό πρώτος ουσιαστικός όρος μιας εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης είναι να ανταποκρίνεται στις νομοτελειακές άνάγκες για άλλαγή, οι όποιες διαμορφώνονται μέσα στις κοινωνικές δομές. Γι' αυτό τό λόγο κάθε μεταρρύθμιση, ως ευαίσθητο όργανο της κοινωνικής δομής, έχει τούς κανόνες της για αυτορρύθμιση και μετασχηματισμό και οι κανόνες αυτοί ρυθμίζουν την άνωριμότητα, την ώριμότητα ή τόν υπερεκρασμό της. Μία μεταρρύθμιση λοιπόν πού εκφράζει κοινωνικά αίτήματα ώριμα πριν άπό δεκαετίες και διατυπωμένα ως διεκδικήσεις άπό πολύν καιρό δέν μπορεί να λειτουργήσει με σωστό κοινωνικό τρόπο. Η κοινωνική

μεταρρύθμιση δέ σκοπεύει στό χτές, αλλά εκφράζει τό σήμερα και δημιουργεί τό αύριο. Σέ αντίθετη περίπτωση, οί λεγόμενες «μεταρρυθμιστικές προσπάθειες» δέν εκφράζουν παρούσες κοινωνικές ανάγκες και γι' αυτό άπλώς ικανοποιούν τά όνειρά μας ή τίς συναισθηματικές νοσταλγίες και τίς παρελθούσες κοινωνικές έπιταγές. Μ' αυτά βέβαια τά σχόλια δέ θέλω νά πώ ότι οί υπερεκρασμένες από τό χρόνο εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις δέν είναι χρήσιμες, αλλά ότι δέν παύουν νά μάς θυμίζουν τό ρόλο μιάς ρομβίας στό σημερινό κοινωνικό και μουσικό περιβάλλον. Χρήσιμοι οί νοσταλγικοί ρυθμοί τής ρομβίας, αλλά οί ρυθμοί τής πρέπει νά συντονιστούν μέ τό ύφος και τό ήθος τής εποχής. Η νοσταλγία είναι μιά κατάσταση πού μάς εύχαριστεί, αλλά δέν είναι ικανή νά ικανοποιήσει κοινωνικές ανάγκες.

Ένας άλλος όρος πού χαρακτηρίζει μιά εκπαιδευτική αλλαγή ως πραγματική μεταρρύθμιση είναι τό ποιούς εκφράζουν και τί ύπηρετούν οί έπερχόμενες στήν εκπαίδευση αλλαγές. Μιά πραγματική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση δέν άποτελεί ύπόθεση θεσμοθετούμενη από μερικούς ανθρώπους πού κατέχουν ύψηλές διοικητικές ή έπιστημονικές θέσεις, αλλά άποτελεί έκφραση τής άυσηματοποίητης και θολά εκφρασμένης θέλησης του λαού και τών έργαζομένων πού επιδιώκουν νά άποκτήσουν τή δική τους ταυτότητα μέσα στις σημερινές αντιφατικές καταστάσεις τής κοινωνίας μας. Η έκφραση λοιπόν τής λαϊκής θέλησης άποτελεί ένα δεύτερο ουσιαστικό όρο τής εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Παραλλαγή ή παραποίηση αυτού του όρου έχουμε όταν προσφέρεται από τή μιά μεριά ένα στοιχείο πού ώφελει τίς λαϊκές τάξεις (όπως π.χ. ή άναγνώριση τής δημοτικής ως γλώσσας τής εκπαίδευσης) και από τήν άλλη μεριά τό στοιχείο αυτό χρησιμοποιείται ως προπέτασμα καπνού για νά δημιουργηθούν φράγματα στή μόρφωση (ειδικές π.χ. έξετάσεις πανελληνίας μορφής πού άδειάζουν τά σχολεία για νά γεμίσουν τά φροντιστήρια, μελλοντικές όμαδικές άποβολές φοιτητών από τά πανεπιστήμια μέ τό νόμο 815 κ.τ.λ.) Στίς περιπτώσεις αυτές λέμε ότι έχουμε καταστάσεις άλλοτριωμένης κοινωνικής άγνιστάθμισης, για νά επιβληθεί μέ τρόπο άνώδυνο ή διαδικασία τής ύποταξης ή φιλελευθεροποίηση δηλαδή ή ό εκπαιδευτικός ίμπεριαλισμός χρησιμοποιούνται ως δεσμά χωρίς νά δείχνουν ότι είναι δεσμά.

Κλασική περίπτωση αυτής τής στρατηγικής νομίζω ότι άποτελούν οί βασικοί νόμοι πού ψηφίστηκαν για τήν εκπαίδευση. Έτσι, οί πρόσφατοι νόμοι 309/1976 για τή γενική εκπαίδευση, 576/1977 για τήν τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση και 815/1978 για τήν άνώτατη εκπαίδευση άποτελούν δείγματα πρόσμειξης νέων ιδεών και υπερσυντηρητικών τάσεων έπιστροφής στις μητρες τής άυταρχικής φιλοσοφίας τής άγωγής του περασμένου αιώνα, για τήν όποία μάς μίλησε ό Άϊνστάϊν στό άπόσπασμα πού διαβάσαμε. Ο κυβερνητικός έξάλλου συγκεντρωτισμός εκφράζεται και στά τρία νομοθετήματα μέ μιά σειρά από δεσμεύσεις για μέλλοντικές ρυθμίσεις (λειτουργία σχολείων, προγράμματα, άνάπτυξη τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης κ.τ.λ.) πού θά πραγματοποιηθούν μέ προεδρικά διατάγματα ή ύπουργικές άποφάσεις. Έτσι όμως άνοιγονται οί θύρες για ρυθμίσεις σύμ-

φωνα, ίσως, μέ ύποδείξεις εύκαιριακής πολιτικής σκοπιμότητας ή για παρεμβάσεις ίσχυρών παραγόντων τής έσωτερικής οικονομικής, πολιτικής ή μικροεκπαιδευτικής ζωής, τής ευρωπαϊκής κατεύθυνσης ή τών διεθνών συσχετισμών. Ο έμφαντικός επίσης τονισμός τής άπομάκρυνσης τών εκπαιδευτικών, τών ήμεδαπών έρευνητών τής εκπαιδευτικής περιοχής και τών διδασκομένων (μαθητών, σπουδαστών και φοιτητών) από τό εκπαιδευτικό έργο – και για θέματα μάλιστα πού κατά τεκμήριο τουλάχιστον είναι περισσότερο ειδικοί από άλλους – δείχνει περιφρόνηση προς τους παράγοντες πού δίνουν ή παίρνουν τήν παιδεία και παρέχει μεγάλες δυνατότητες έξάρτησης τής εκπαίδευσής μας από διεθνή συμφέροντα.

Οί δύο προηγούμενοι όροι πού άνάφερα (α) νομοτελειακή κοινωνική διαδικασία και β) εύρύτερη λαϊκή δούληση μέ συμμετοχή τών διδασκόντων και διδασκομένων] πρέπει νά συμπληρωθούν μέ έναν ακόμη όρο πού διέπει κάθε σωστή σύγχρονη μεταρρύθμιση. Για νά σχεδιαστεί, νά προγραμματιστεί, νά ολοκληρωθεί και νά νομοθετηθεί μιά εκπαιδευτική μεταρρύθμιση πρέπει νά προηγηθούν συστηματικές έρευνες από ειδικούς εκπροσώπους τών σχετικών παιδαγωγικών έπιστημών. Ο πολιτικός εκπρόσωπος πρέπει νά συνεργαστεί μέ τόν έπιστημονικό εκπρόσωπο όχι βέβαια σε τύπο άπλης συνομιλίας ή παροχής μόνο ειδικών οδηγίων, αλλά σε άντιπαράθεση, ώστε μέσα από τήν αντίθεση νά πραγματοποιηθεί ή συνένωση τής έπιστημονικής και πολιτικής δεοντολογίας μέ κριτήριο άναφοράς τήν κοινωνική και λαϊκή δούληση για ποιοτικό άνέβασμα τής ζωής.

Τέλος, πρέπει νά άναφέρω ένα τελευταίο αλλά πολύ σημαντικό όρο για μιά σύγχρονη μεταρρύθμιση. Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, από τήν όλη λειτουργικότητά της μέσα στήν κοινωνία, δέν πρέπει παρά νά εκφράζει τόν κόσμο πού έρχεται ή πού τείνει νά δημιουργηθεί και όχι κατ' άποκλειστικότητα τήν κυρίαρχη ιδεολογία τής έγκρατεστημένης στήν έξουσία κοινωνικής τάξης. Κάθε δηλαδή προσπάθεια για εκπαιδευτική αλλαγή δέν μπορεί παρά νά περιέχει στοιχεία άρνησης του παρόντος και προώθησης προς τό μέλλον. Άλλιώς δέν είναι μεταρρύθμιση αλλά σφίξιμο τών δεσμών, για νά μείνει ως εκπαιδευτική παρουσία ή ταριχευμένη νεκρομανία του υπερσυντηρητισμού και νά κρατηθούν σε παραμερισμό ή νά στραγγαλισθούν οί ζωντανές δυνάμεις τής κοινωνίας πού τείνουν νά πάρουν τήν καθορισμένη από τήν ιστορική νομοτέλεια θέση τους.

Οί γενικοί όροι πού άνάφερα προηγουμένως για νά προσδιορίσω κάπως τή λειτουργία τής εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης καθόρισαν νομίζω, ως ένα σημείο, τό ρόλο και τή θέση της μέσα στό χώρο τής κοινωνίας και τής παιδείας ενός λαού. Έτσι μπορούμε νά πούμε ότι οί εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις καθορίζουν τίς τάσεις μιάς εποχής, αλλά και καθορίζονται από τό επίπεδο παραγωγικών σχέσεων και τίς δυνατότητες ανάνεωσης και προσαρμογής στις όποιες βρίσκεται μιά χώρα. Μπορούμε λοιπόν νά πούμε ότι ή άδυναμία μιάς χώρας νά δημιουργήσει μορφές πραγματικής μεταρρύθμισης άποτελεί γενικότερη ένδειξη ότι οί συσχετισμοί τών δυνάμεων παραγωγής δέν μπορούν νά άνελιχθούν για νά επιτελέσουν τό λειτουργικό ρόλο τους στήν κοινωνία ή βρίσκονται σε σχέση από-

λυτης εξάρτησης από κέντρα οικονομικού και κοινωνικού ελέγχου του εσωτερικού και του εξωτερικού. Κάτι τέτοιο λοιπόν πρέπει να συμβαίνει στη χώρα μας που δεν κατόρθωσε να στηθεί ως τώρα μία ολοκληρωμένη μεταρρύθμιση και περιορίζεται σε μικροαλλαγές.

Η εκπαιδευτική όμως μεταρρύθμιση, ενώ αποτελεί ως ένα μεγάλο σημείο, απεικασμα μιās κοινωνικής πραγματικότητας, δεν παύει να είναι συγχρόνως και κινητήρια δύναμη για τήν αλλαγή στους τρόπους παραγωγής και τήν αποδέσμευσή τους από μορφές εξάρτησης που τυχόν υπάρχουν. Γι' αυτό το λόγο λοιπόν, η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση δεν πρέπει να αποδεσμευτεί και να λειτουργήσει ως εξωτερική τεχνική απλής κοινωνικής αλλαγής, αλλά είναι ανάγκη οι φορείς της να αντιπαρατεθούν ή να συνεργαστούν με τις πολιτικές, παραδοσιακές και πολιτιστικές τάσεις που είναι διαμορφωμένες μέσα στη χώρα. Έτσι οι επιλογές που θα κάνει μία εκπαιδευτική μεταρρύθμιση θα δείχνουν αν είναι πραγματική μεταρρύθμιση ή ψευτομεταρρύθμιση. Αυτό εξαρτάται από το πόσο ύπηρετεί τήν ανέλιξη του τόπου σε νέες μορφές ζωής ή αν τον καθλώνει σε ξεπερασμένους τρόπους κοινωνικής πραγματικότητας· αυτό εξαρτάται άκόμα και από το πόσο απελευθερώνει ή πόσο υποδουλώνει τον τόπο σε δυνάμεις που δρουν αντίθετα μέ τα συμφέροντά του.

Σύμφωνα λοιπόν με τα όσα εκθέσαμε, μπορεί να γίνει, νομίζω, κατανοητό, ως ένα σημείο τουλάχιστο, γιατί στον τόπο μας, τα μεταπολεμικά κυρίως χρόνια, δέ δημιουργήθηκαν προϋποθέσεις πραγματικής εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης ή γιατί οι προϋποθέσεις εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων περιορίστηκαν σε μικροδιορθώσεις, άλλοτε θετικές και άλλοτε αρνητικές, σε μικροπρογραμματισμούς και τελικά σε τρομερή επιδείνωση του εκπαιδευτικού αδιεξόδου. Γιατί πρέπει να ομολογήσουμε με θάρρος και ευθύνη ότι η εκπαίδευσή μας, σήμερα, βρίσκεται σε τρομερό αδιέξοδο, που προκαλείται από εσωτερικές και εξωτερικές αντιφάσεις· πρέπει να ομολογήσουμε άκόμα ότι το εκπαιδευτικό αδιέξοδο θα επιδεινωθεί με τήν είσοδό μας στην Ε.Ο.Κ. Έτσι θα έχουν δημιουργηθεί οι «προϋποθέσεις» για να εισβάλουν στον εκπαιδευτικό χώρο, άκόμα περισσότερο, ως «μεθοδολόγοι του εκσυγχρονισμού», όσοι ενδιαφέρονται να δημιουργηθεί στον τόπο μας όχι μία αυτόδύναμη εκπαίδευση και παιδεία αλλά μία σειρά σχολείων με υπηρεσιακή απόληξη.

Για να γίνουν όμως περισσότερο κατανοητές οι θέσεις που ανάπτυξα προηγουμένως και να αναλυθεί το θέμα μας με συγκεκριμένο τρόπο, είναι ανάγκη να δούμε μερικά στοιχεία που διαμορφώνουν τις αλλαγές στην εκπαίδευση άλλων χωρών του δυτικού και ανατολικού κόσμου. Η τοποθέτηση της εκπαιδευτικής πραγματικότητας της χώρας μας, ως προς το θέμα των μεταρρυθμίσεων, σε σχέση με άλλες χώρες, ανεξάρτητα από τα πολιτικά συστήματά τους, θα μάς δώσει στοιχεία για να δούμε το θέμα των μεταρρυθμίσεων όχι σε εξάρτηση από ένα ή δύο κράτη, με τα οποία έχουμε συνήθως έκτεταμένες εμπορικές, οικονομικές και πολιτικές ανταλλαγές, αλλά σε συνάρτηση με τήν όλη εκπαιδευτική κατεύθυνση που διαρθρώνε-

ται στο σημερινό κόσμο, σ' Ανατολή και Δύση.

Πρώτα όμως είναι ανάγκη να δούμε τους εξωτερικούς τρόπους με τους οποίους διαμορφώνονται οι μεταρρυθμίσεις στις διάφορες χώρες: 1. Σε μερικές χώρες οι μεταρρυθμίσεις βασικά ξεκινούν από ένα κεντρικό, κυβερνητικό συνήθως, «Όργανο», και με νομοθετικούς τρόπους, έγκυκλιους ή άλλα μέσα ενημέρωσης προχωρούν προς τήν περιφέρεια. Τέτοιο σύστημα μεταρρυθμίσεων εφαρμόζεται π.χ. στη Γαλλία, στην Ίταλία κτλ. 2. Υπάρχουν μεταρρυθμίσεις που ξεκινούν από τοπικές περιφέρειες ή από αυτόνομα έπιστημονικά ή διοικητικά κέντρα και ύστερα φτάνουν σε άλλες περιφέρειες και τελικά στο «Κέντρο», το οποίο τις γενικεύει, τις υιοθετεί και τελικά τις θεσμοθετεί. Αυτός ο τρόπος π.χ. χρησιμοποιείται κυρίως στη Μεγάλη Βρετανία. 3. Τέλος υπάρχουν μεταρρυθμίσεις που δημιουργούνται στα σχολεία και από τα επίμερους σχολεία προχωρούν προς τις περιφέρειες και τέλος υιοθετούνται από το «Κέντρο». Τέτοια περίπτωση π.χ. είναι το κίνημα λαϊκής άγωγής του C. Freinet, στη Γαλλία, που ξεκίνησε αρχικά από ένα σχολείο της νότιας Γαλλίας, προχώρησε ύστερα προς άλλες περιφέρειες ή άλλα κράτη, συγκροτήθηκε ως ένα γενικότερο κίνημα, και τελικά, ως προς ορισμένα μεθοδολογικά τουλάχιστο σημεία, ερωτήθηκε και τείνει να ενσωματωθεί στο γενικότερο εκπαιδευτικό σύστημα της Γαλλίας, αφού το Υπουργείο Παιδείας, με σχετικές οδηγίες στις έγκυκλιους του, υιοθετεί μεθοδολογικά θέματα της τεχνικής Freinet. Παρόμοια εξέλιξη, στην άλλη μεριά της όχθης, είναι η περίπτωση ενός δασκάλου στη Σοβιετική Ένωση, στο χωριό Παυλίσκι της Ουκρανίας, του Βασίλι Σουχομλίνσκι - πέθανε το 1970 -, ο οποίος θέσπισε ένα νέο σύστημα άγωγής που βασίζεται στη γενική ανάπτυξη, στην έπικοινωνία με τα αντικείμενα και όργανα εργασίας και προπαντός στην έκμετάλλευση του ελεύθερου χρόνου. Η τάση αυτή, παρόλο που έχει πολλά στοιχεία της λεγόμενης «νέας άγωγής», παρουσιάζει πολλές ιδιομορφίες και πρωτοτυπίες πολύ ενδιαφέρουσες για τα σημερινά σχολεία. Το σύστημα πάντως του Σουχομλίνσκι, που έχει ήδη διαμορφωθεί στην περιοχή του Κύροφγκραντ της Ουκρανίας ως κοινοδιακή κοινότητα μετά το θάνατο του ίδρυτή του, αναγνωρίστηκε φέτος έπίσημα από τον Υπουργό Παιδείας της Σοβιετικής Ένωσης Μ. Προκόφιεβ, ο οποίος σε πρόσφατο δημοσίευμα, όπου αναλύονται διεξοδικά οι σύγχρονες παιδαγωγικές και διδακτικές τάσεις στη χώρα του, μιλάει αναλυτικά για τήν άγωγή του Σουχομλίνσκι (περιοδικό «Κομμουνίστ» άριθμ. 9, Ίούνιος 1978, σ. 20-31).

Καθένας από τους τρεις τρόπους διαμόρφωσης μιās μεταρρύθμισης αποτελεί, όπως είπα, το βασικό χαρακτηριστικό κάθε χώρας. Σε κάθε χώρα δηλαδή ακολουθείται ένα από τα τρία συστήματα μεταρρυθμίσεων. Αυτό όμως δεν αποκλείει τή χρήση και των άλλων τρόπων καθιέρωσης της μεταρρύθμισης. Σε μία χώρα δηλαδή, όπου επικρατεί π.χ. το «περιφερειακό σύστημα» είναι δυνατό να διοχετευτεί μία μεταρρύθμιση που ξεκινάει από το «Κέντρο». Είναι δυνατό άκόμα μία χώρα που έχει «Κεντρικό Καθοδηγητικό Όργανο» μεταφοράς των μεταρρυθμίσεων προς τήν περιφέρεια να χρησιμοποιήσει οργανωμένες έμπειρίες που πραγματοποιήθηκαν σε είδικά σχολεία, όπως π.χ.

ή περίπτωση του Σουχομλίνσκι, του Freinet, κ.ά.

Οί παρακολουθήσεις που έχω κάνει ως τώρα, από επίσκεψες σε ξένες χώρες ή από βιβλιογραφική ενημέρωση, μου έχουν δείξει ότι, μόλο που κάθε χώρα τείνει προς κάποια μορφή μεταρρύθμισης (κεντρική, περιφερειακή, κ.τ.λ.) δεν παύει να ακολουθεί και άλλους τρόπους δημιουργίας προϋποθέσεων μεταρρύθμισης. Στη χώρα μας όμως συναντούμε μία *περίεργη εξαίρεση* αυτού του κανόνα, γιατί, όπως όλοι δυστυχώς ξέρουμε, καλλιεργείται με αποκλειστικότητα ή «θερμή γραμμή» του Κέντρου-Υπουργείου. Το Κέντρο - Υπουργείο αποτελεί για τους εκπαιδευτικούς και τους διδασκόμενους ένα μυθολογημένο «γίγαντα» που απλώνει τα πλοκάμια του παντού. Έτσι έχει δημιουργηθεί ή εντύπωση ότι η οποιαδήποτε μεταρρύθμιση είναι ζήτημα Υπουργού ή παραχώρησης του Πρωθυπουργού προς τον Υπουργό. Οί Υπηρεσίες λοιπόν που είναι γύρω στον Υπουργό ή τα πρόσωπα, ήμεδαπά ή άλλοδαπά, που μπορούν να επιδράσουν στον Υπουργό, είναι οί φορείς της μεταρρύθμισης. Γι' αυτό τό λόγο τό εκπαιδευτικό σύστημά μας δεν μπορεί να λειτουργήσει ως προς τίς μεταρρυθμίσεις *ποικιλότητα*, όπως άλλου, αλλά *μονότροπα*. Υπάρχουν μονόδρομοι που ξεκινούν από τό Κέντρο - Υπουργείο και κατευθύνονται προς τίς εκπαιδευτικές περιφέρειες και από εκεί στό σχολείο. Αντίστροφη κατεύθυνση, μεταρρυθμιστική δηλαδή κατεύθυνση που νά ξεκινάει από τό σχολείο και νά φτάνει στό Υπουργείο, δεν μπορεί νά υπάρξει. Μεμονωμένες προσπάθειες που ξεκίνησαν παλιότερα από τά σχολεία (Ανώτερο Παρθενιαγωγείο Βόλου μέ τόν Άλ. Δελμούζο ή Μαράσλειο Διδασκαλείο ή μεμονωμένες διδακτικές μέθοδοι πρωτοποριακών δασκάλων ή καθηγητών) «πατάχτηκαν» πριν δημιουργήσουν τή ζύμη της αλλαγής. Καμιά μορφή παρέκκλισης ή αλλαγής από τά «ισχύοντα» δεν είναι δυνατό νά γίνει αποδεκτή, εφόσον δεν υπάρχει ή σχετική άδεια από τό «Κέντρο».

Ένα άλλο μειονέκτημα σ' αυτό τό «μοντέλο» πραγματοποίησης των μεταρρυθμίσεων, που επικρατεί στόν τόπο μας, είναι ότι τό Κέντρο - Υπουργείο λειτουργεί πάνω στό σχολείο ως *κυρίαρχη - διοικητική μονάδα* και όχι ως *έπιστημονική - συμβουλευτική μονάδα*. Ουσιαστικά δηλαδή δεν υπάρχει πνευματική ή έπιστημονική επικοινωνία ανάμεσα στό Κέντρο - Υπουργείο και στόν Έκπαιδευτική Περιφέρεια ή στό Σχολείο, αλλά *καθαρή διοικητική έξάρτηση*, σχέση Προϊσταμένης Αρχής προς ύφιστάμενο. Η προϊσταμένη αρχή διατάζει και ό ύφιστάμενος εκτελεί τά «νόμματα». Για κάθε παράβαση άσκειται διοικητικός ή πειθαρχικός έλεγχος και «ό παραβάτης» που θέλησε νά κάνει κάτι καινούριο στό χώρο της εκπαίδευσης έλέγχεται ή τιμωρείται.

Τό «μοντέλο» αυτό όμως συσχετισμού, που θυμίζει παλιές στρατιωτικές έξαρτήσεις πρωσικής προέλευσης, είτε διοχετεύει θετικές θέσεις αλλαγών στόν εκπαίδευση (ή θέσπιση π.χ. της δημοτικής γλώσσας), είτε διοχετεύει άρνητικές καταστάσεις (άμεσος π.χ. ιδεολογικός έλεγχος απόψεων που εξέθεσε ένας εκπαιδευτικός) δεν είναι καθόλου έξυπνη για νά λειτουργήσει οποιαδήποτε περιορισμένη ή εκτεταμένη αλλαγή.

Η πρώτη λοιπόν μεταρρύθμιση ή προϋπόθεση για μεταρρύθμιση είναι νά αλλάξει αυτό τό *μονόδρομικό και καθαρά ύπηρεσιακό* σύστημα έξυπνητήσης ανάμεσα στό Κέντρο - Υπουργείο και στόν Έκπαιδευτική Περιφέρεια ή στό Σχολείο. Η αλλαγή έξάλλου αυτή είναι συμφέροσα και για τίς δύο πλευρές, γιατί ή οποιαδήποτε αντίδικία δέ θά μεταφέρεται κατευθείαν στόν άμεσο κυβερνητικό εκπρόσωπο ή τουλάχιστον στό διάφορα εκπαιδευτικά κλιμάκια και σε διαφορετικές κάθε φορά βαθμίδες της «ίεραρχικής κλίμακας».

Πρέπει τέλος νά προσθέσω ότι τό διοικητικό αυτό «σύστημα», που ανταποκρίνεται, όπως είπα, σε πεπαιωμένες μορφές διοικητικής έξάρτησης άνυπαρκτες εδώ και ένα τουλάχιστον αιώνα στό χώρο της Εύρώπης, σήμερα που συνδεόμαστε μέ τίς χώρες της ΕΟΚ, δέ συμφέρε καθόλου στό στρατηγική και στόν άμυντική θωράκιση της χώρας μας στό νευραλγικό για τόν τόπο μας χώρο της παιδείας. Ο λόγος για τό ότι τό σύστημα αυτό «έξαρτημένης διοίκησης» δέ συμφέρε, είναι νομίζω όλοφανερος, γιατί ή διοικητική αυτή μορφή μπορεί εύκολα νά διαβρωθεί ή και νά ύποταχτεί σε ξένες δυνάμεις, αφού έλάχιστα πρόσωπα είναι τά πρόσωπα - κλειδιά του εκπαιδευτικού μηχανισμού, ενώ όλοι οί άλλοι έπιστημονικοί και εκπαιδευτικοί παράγοντες παραμένουν τελείως άκατατόπιστοι για τό τί συμβαίνει ή μένουν άδιάφοροι ή στέκουν αντίθετοι σε βασικές για τήν παιδεία του λαού μας ύποθέσεις. Σε άλλες χώρες της Εύρώπης, αντίθετα, αυτοί που ξέρουν τί γίνεται στό χώρο της εκπαίδευσης και της παιδείας είναι πολλοί και γνωρίζουν νά υπερασπιστούν τά συμφέροντά τους, μέσω της εκπαίδευσης και της παιδείας, μέ πολλούς τρόπους και έτσι ή έξάρτηση ή ή ύποταγή δεν είναι τόσο εύκολη. Για τή χώρα μας στόν περιοχή της εκπαίδευσης οί διαβρώσεις των εκπαιδευτικών μηχανισμών είναι καθημερινές, ενώ οί αλώσεις, πότε από τή μία δυτική χώρα και πότε από τήν άλλη, ανάλογα μέ τήν παρεχόμενη μορφή «προστασίας», είναι σύμφωνες μέ τό καθιερωμένο εκπαιδευτικό σύστημα μας που είναι αδύναμο νά αντισταθεί σε κάθε μορφή είσβολής, εφόσον ή «είσβολή» συνοδεύεται μέ αντιπαροχές σε οικονομικό ή πολιτικό επίπεδο. Συμπερασματικά λοιπόν μπορούμε νά πούμε ότι οί διοικητικές δομές της εκπαίδευσης μας και τά λίγα πρόσωπα που υπερασπίζονται αυτές τίς δομές έχουν καταστήσει τήν περιοχή της εκπαίδευσης μας όχι μόνο εύάλωτη, αλλά και έπιρρηπή στόν κατάκτηση, προκλητικά πάντα διαθέσιμη στό παιδαγωγικό έρωτικό «φλέρτ» των ξένων.

Για όλους αυτούς τούς λόγους νομίζω ότι αποτελεί έπιτακτική ανάγκη για τήν εκπαίδευση του τόπου μας νά δημιουργηθούν μηχανισμοί άμυνας και θωράκισης μέ τήν ανάπτυξη σειράς μακρόπνοων προγραμματισμών και μεταρρυθμίσεων μέ βάση τίς προοπτικές και προϋποθέσεις που καθορίζονται από τίς κοινωνικές αναγκαιότητες του τόπου μας, από τίς νομοτελικές μορφές της διαδικασίας άγέλιξης του και από τούς συσχετισμούς των παραδοσιακών πολιτιστικών μορφών της χώρας μας που έξακολουθούν νά ζούν ως τό παρόν. Γι' αυτό τό λόγο ή *διεύρυνση* της καθιερωμένης διοικητικής μηχανής μέ τήν *πλατυά συμμετοχή*, και όχι *άπλή γνωματοδότηση, εκπαιδευτικών, ειδικών*

έπιστημόνων, παιδαγωγών και διδασκομένων είναι ζήτημα ζωής ή θανάτου για την εκπαίδευση της χώρας μας τώρα που μπαίνει στις μυλόπετρες του Ευρωπαϊκού νερόμυλου της ΕΟΚ, ενώ συγχρόνως εξακολουθεί να διατηρεί τα δεσμά που δημιουργήθηκαν παλιότερα με τις ΗΠΑ.

Προσπαθώντας να κάνω πιο συγκεκριμένες τις θέσεις που προκύπτουν από τις αναλύσεις που έκανα προηγουμένως για τους τρεις καθιερωμένους τρόπους διοχέτευσης και παροχέτευσης των μεταρρυθμίσεων και για την ιδιαιτερότητα του εκπαιδευτικού μηχανισμού της χώρας μας, θά ήθελα να τονίσω ότι πρώτη στη ανάγκη είναι να δοθεί μεγαλύτερη δυνατότητα θέσπισης μικροτέρων ή μεγαλύτερων αλλαγών σε διδάσκοντες και διδασκόμενους σε όλες τις μορφές των σχολείων μας, στις τοπικές διοικήσεις, στις εκπαιδευτικές περιφέρειες, σε αυτόνομες δραστηριότητες που αναπτύσσονται από δημόσιους ή ιδιωτικούς οργανισμούς ή από παιδαγωγικά εργαστήρια και προπαντός από τις κατά τόπους ΕΛΜΕ και τις κεντρικές διοικήσεις των εκπαιδευτικών (τήν ΟΛΜΕ, ΟΙΕΛΕ και ΔΟΕ), που τα τελευταία χρόνια αποτελούν πρωτοποριακές δυνάμεις για την παιδεία του τόπου μας.

Μέ τον τρόπο αυτό θα άρχισει να σπάει η μονοθικότητα των στεγανών διαμερισμάτων του Κέντρου - Υπουργείου, για το οποίο μίλησα προηγουμένως, και συγχρόνως θα σταματήσουν να υπάρχουν οι μονοκατευθυντήριοι δρόμοι. Έτσι εξάλλου θά μπορούμε να ελπίζουμε ότι θα άρχισουν να δημιουργούνται οι προοπτικές για μία μεταρρύθμιση και στον τόπο μας, ή όποια δέ θα είναι μόνο διοικητική ή νομοθετική πράξη, αλλά έκφραση της λαϊκής βούλησης για την εκπλήρωση των πόθων που πηγάζουν μέσα από την νομοτέλεια των σημερινών αντιφάσεών μας. Η παραδοχή των αντιφάσεών μας δεν αποτελεί λόγο για την εγκατάλειψή μας μέσα στο χώρο των αντιθέσεων, αλλά προϋπόθεση υπερεκρασμού των αντιφάσεων με πράξεις που θά οικοδομούν νέες δομές και νέους θεσμούς και θά ενεργούν καταφατικά πάνω στις αντιθέσεις μας.

Μιά διευκρίνιση όμως σε όσα ανάφερα προηγουμένως είναι απαραίτητη: Όταν είπα ότι θά πρέπει να δραστηριοποιηθούν οι κατά τόπους εκπαιδευτικοί, επιστημονικοί και παιδαγωγικοί οργανισμοί και να κινητοποιηθεί κάθε περιφέρεια δεν έννοούσα βέβαια με κανένα τρόπο ότι πρέπει να εφαρμοστεί ή κατά καιρούς τόσο δυσφημιζόμενη «διοικητική αποκέντρωση». Κι ο λόγος που δεν έννοούσα αυτή τη μορφή της «αποκέντρωσης» είναι ότι, στην εκπαίδευση τουλάχιστον, οι τυχόν αποσπώμενες από το «Κέντρο - Υπουργείο» αρμοδιότητες παρέχονται σε άλλα πάλι διοικητικά πρόσωπα (Νομάρχες, Έπόπτες, Επιθεωρητές κτλ) που τελούν πάλι υπό σχέση εξάρτησης από το Υπουργείο και από κεντρικούς μηχανισμούς, οπότε ή «θερμή κεντρική γραμμή» μπορεί να λειτουργήσει ανά πάσα στιγμή με την επίκληση του συσχετισμού Προϊσταμένης Αρχής προς ύφιστάμενο.

Οι απόψεις, αντίθετα, που διατύπωσα προηγουμένως για παροχή δυνατοτήτων σε τοπικούς, επιστημονικούς ή συνδικαλιστικούς οργανισμούς και στους διδασκόμενους, αποκλείουν αυτή τη μορφή διοικητικής αποκέντρωσης και δίνουν τό βάρος σε πρωτοβουλίες οργανισμών και προσώπων που έχουν από τη μία μεριά άμεση επικοινωνία με τα «δρώμενα» μέσα στο

σχολείο και στο γενικότερο εκπαιδευτικό περιβάλλον κι από την άλλη μεριά ζούν τις τοπικές συνθήκες και τις περιφερειακές ανάγκες του τόπου τους. Έτσι είναι δεμένοι με την εκπαίδευση και την παιδεία όχι με τρόπο διοικητικό, αλλά με τρόπο άμεσης, διαλεγόμενης και, ένδεχομένως, έναλλακτικής μορφής επικοινωνιών.

Σ' αυτό τό σχήμα εξάλλου που προτείνω, για να δημιουργηθούν θετικές μορφές μεταρρυθμίσεων, είναι ανάγκη αναμφισβήτητα να παρεμβληθούν οι εκλεγμένοι τοπικοί άρχοντες (δήμαρχοι, πρόεδροι κοινοτήτων, σύμβουλοι, εκπολιτιστικά και συνδικαλιστικά σωματεία κτλ.), ώστε να υπεισέρχονται μέσα στις επιχειρούμενες μορφές μεταρρυθμίσεων και παράγοντες που εκφοράζουν τη λαϊκή τοπική βούληση.

Τό προτεινόμενο εξάλλου σχήμα μεταρρυθμιστικών προοπτικών δεν είναι ξένο προς την ελληνική παράδοση, αφού λειτουργήσει, σύμφωνα με τις τότε κοινωνικές ανάγκες, ως κοινότητα - αυτοδιοίκηση - σχολείο, στά χρόνια της Τουρκοκρατίας. Μιά επιστροφή βέβαια στο σύστημα εκείνο σήμερα θά ήταν αναμφισβήτητα μία ουτοπία, αλλά μία προσπάθεια διοικητικής προσαρμογής προς την κατεύθυνση εκείνη θά ήταν περισσότερο σύμφωνη όχι με την ελληνική παράδοση, αλλά και με τις εκπαιδευτικές ανάγκες του τόπου μας, όπως διαμορφώνονται κάτω από τις σημερινές κοινωνικές συνθήκες.

Έτσι και οι τοπικές οργανώσεις (ΕΛΜΕ, ΤΕΕ κτλ) και ή τοπική διοίκηση και οι άλλοι παρεμφερείς επιστημονικοί οργανισμοί θά κινητοποιούνται και θά έβγαιναν, ως προς τα εκπαιδευτικά θέματα, από τη σημερινή αδράνεια, στην όποια έχουν καταδικαστεί, και συγχρόνως θά καταργούνταν επίτελως ό μονόδρομος που υπάρχει από τό «Κέντρο - Υπουργείο» προς την περιφέρεια και τό σχολείο.

Άλλωστε τέτοιας μορφής δραστηριότητες όχι μόνο είναι νόμιμες σε όλες τις χώρες της ΕΟΚ και των ανατολικών χωρών, αλλά και ένθαρρύνονται από την κεντρική διοίκηση, γιατί αποτελούν τά ζωογόνα παιδαγωγικά κύτταρα για την ανανέωση και μεταρρύθμιση της εκπαίδευσης. Σε πολλά εξάλλου κράτη, για να επιτευχθούν τέτοιες προσπάθειες, υπάρχουν στις περιφέρειες έρευνητικά παιδαγωγικά κέντρα ή κέντρα παροχής πληροφοριών για τους εκπαιδευτικούς που ένδιαφέρονται να δημιουργήσουν κάτι καινούριο στο χώρο τους. Τέτοια κέντρα ή επιστημονικές παιδαγωγικές ακαδημίες είναι διακλαδωμένα σε πολλές περιφέρειες της Γαλλίας, της Μ. Βρετανίας, των Σοσιαλιστικών χωρών κτλ, γιατί αποτελούν έγγυηση επικοινωνίας του σχολείου με τό τοπικό περιβάλλον και τά προβλήματά του.

Στή χώρα μας για να κάνει κανείς και την πιο μικρή διερεύνηση, όχι να επιχειρήσει μία μορφή μεταρρυθμιστικής προσπάθειας, είναι ανάγκη να διαθέτει ειδική άδεια από τό «Κέντρο - Υπουργείο». Περίεργα όμως, σε οργανισμούς ή ιδιώτες ξένων χωρών παρέχονται όχι μόνο δυνατότητες διερευνήσεων, αλλά στέλλονται και ύπουργικές εγκύκλιοι για να παρασχεθούν στοιχεία από ιδρύματα ή να συγκεντρωθεί ύλικό που θεωρούν οι «έρευνητές» απαραίτητο για τις μελέτες τους. Κάτι τέτοιες περιπτώσεις οδηγούν τον καθένα στην άκρoία και άπίθανη σκέψη μήπως όλα αυτά απαγορεύονται στους Έλληνες για να μπορούν να τά κάνουν οι ξένοι που τις περισσότερες φο-

ρές έρχονται μέ δικές μας έπιχορηγήσεις.

Μιά γενικότερη λοιπόν συρρίκνωση τών άρμοδιότητων του «Κέντρου - Ύπουργείου» μέ παράλληλη παροχή δυνατοτήτων για άλλαγές, τροποποιήσεις, προγραμματισμούς κυρίως στις τοπικές ΕΛΜΕ και τά παιδαγωγικά έργαστήρια ή άλλους τοπικούς οργανισμούς, θά μάς έδινε τίς πρώτες έλπίδες ότι μπορούν νά δημιουργηθούν και στόν τόπο μας οί πρώτες προϋποθέσεις για άλλαγές και μεταρρυθμίσεις, οί όποιες νά εκφράζουν πραγματικές και όχι έπένθετες ανάγκες τής έλληνικής κοινωνίας.

Έρχόμαστε τώρα σέ μία άλλη περιοχή τών μεταρρυθμίσεων, ή όποια δέν άφορά τά χαρακτηριστικά και τούς όρους δημιουργίας μεταρρύθμισης ούτε τούς τρόπους μέ τούς όποιους πραγματοποιούνται οί μεταρρυθμίσεις. Η περιοχή αυτή άφορά τό περιεχόμενο τών μεταρρυθμίσεων, σχετίζεται δηλαδή μέ τίς περιοχές στίς όποιες γίνονται βασικές άλλαγές του εκπαιδευτικού συστήματος, ώστε νά μπορούμε νά πούμε ότι έγιναν μεταρρυθμίσεις. Και για τήν περιοχή αυτή, δυστυχώς, στόν τόπο μας έχουμε παραπλανητική όρολογία, γιατί όνομάζουμε μεταρρύθμιση τίς άλλαγές πού γίνονται κυρίως στό διοικητικό μέρος τών σχολείων (πρακτικά ή θεωρητικά λύκεια, ένιαία λύκεια, έξατάξιο ή όκτατάξιο γυμνάσιο κτλ.). Και όμως: τό περιεχόμενο τών μεταρρυθμίσεων δέν περιορίζεται μόνο σ' αυτό τό χώρο, αλλά καλύπτει ένα ευρύτερο φάσμα άλλαγών τών λειτουργιών τών σχολείων. Τό ευρύ αυτό φάσμα τών μεταρρυθμίσεων πού πραγματοποιούνται στό περιεχόμενο τής μάθησης σέ άλλες χώρες περιλαμβάνει τέσσερα επίπεδα, τά όποια συνήθως άλληλοσυμπληρώνονται. Τά τέσσερα αυτά επίπεδα είναι:

1. Πραγματοποιούνται άλλαγές στις οργανωτικές δομές, στους κύκλους σπουδών, στά είδη σχολείων και στους οικονομικούς όρους λειτουργίας τών εκπαιδευτικών μέ δάση τήν ιεράρχηση τών αναγκών κτλ. Οί άλλαγές αυτές είναι βασικά διοικητικής μορφής και άπαιτούν συνήθως νομοθετικές ρυθμίσεις. Κύριο όμως χαρακτηριστικό αυτών τών άλλαγών είναι ότι οί προτεινόμενες οργανωτικές δομές διέπονται από ένα γενικότερο προγραμματισμό και προπαντός παρακολουθείται συστηματικά ή φάση τής εφαρμογής, ώστε νά επέλθουν οί κατά περίπτωση ή κατά τόπους προσαρμογές ή διαφοροποιήσεις. Αναγνωρίζεται έξάλλου ότι ή μεταρρύθμιση γίνεται ή δέ γίνεται όχι όταν προταθούν όρισμένα νέα νομοθετικά σχήματα, αλλά όταν τά νέα διοικητικά συστήματα άναπτυχθούν και φέρουν θετικά άποτελέσματα. Η κύρια φάση τής μεταρρύθμισης είναι λοιπόν ή εφαρμογή και ή απόδοση και όχι ή θέσπιση νόμων και ή έκδοση προεδρικών διαταγμάτων ή έγκυκλίων.

Στόν τόπο μας όμως έχουμε τήν έντύπωση ότι ή μεταρρύθμιση γίνεται μέ τίς δημοσιεύσεις στην Έφημερίδα τής Κυβερνήσεως ενός εκπαιδευτικού νομοθέτηματος. Τό πώς όμως αυτό τό νομοθέτημα εφαρμόζεται ή δέν εφαρμόζεται, κατά τόν όρθό παιδαγωγικό τρόπο και σύμφωνα μέ τούς κανόνες εισαγωγής σχολικών άλλαγών, κανείς δέν είναι σέ θέση νά τό παρακολουθήσει. Οί εκπαιδευτικοί και τό έποπτικό προσωπικό τής εκπαίδευσης τό εφαρμόζουν, όπως τό άντιλαμβάνονται, και «αναφέρουν» σχετικά στους

προϊσταμένους τήν εκτέλεση τών νομίμων, όχι όμως παρατηρήσεις για δελτίωση ή ένδεχόμενη άποτυχία ενός προτεινόμενου νομοθετικού μέτρου. Έπικρατεί ή άποψη ότι οί νόμοι δέν μπορούν νά κριθούν ούτε νά δελτιωθούν, αλλά πρέπει νά εφαρμοστούν έστω και τυπικά.

Στόν τόπο μας λοιπόν πραγματοποιούνται, κατά καιρούς, διοικητικές άλλαγές και τροποποιήσεις χωρίς όμως νά άκολουθείται ένας ευρύτερος προγραμματισμός και προπαντός χωρίς νά παρακολουθείται ή κύρια φάση αυτών τών μεταρρυθμίσεων, ή προετοιμασία δηλαδή και ή εφαρμογή αυτών τών άλλαγών.

Η πιο σπουδαία όμως παράλειψη παρατηρείται στην άνυπαρξία συστηματικής προετοιμασίας του έποπτικού και καθαρά εκπαιδευτικού προσωπικού πού θά εφαρμόσει τά νέα μέτρα. Για τήν καθιέρωση π.χ. του Γυμνασίου και τών νέων μαθημάτων ή για τά μαθήματα έπιλογής τών Λυκείων δέν έγινε καμιά συστηματική προετοιμασία στο εκπαιδευτικό προσωπικό, ούτε δόθηκαν «βιβλία δασκάλου», τά όποια νά περιέχουν τίς γενικές τοποθετήσεις και συγκεκριμένες όδηγίες για τούς τρόπους διδασκαλίας και για τήν έκταση του παρεχόμενου ύλικού. Σέ όποιαδήποτε χώρα τής Ευρώπης κι αν εφαρμόζοταν μία τέτοια άλλαγή τό πρώτο πράγμα πού θά γινόταν θά ήταν νά προετοιμαστεί τό κατάλληλο προσωπικό. Σ' ένα όμως έπρεπε οί γυμνασιάρχες, άπό θά διευθύνουν μία νέα εκπαιδευτική μονάδα, οί λυκειάρχες και οί καθηγητές πού θά διδάξουν τά «νέα» μαθήματα νά προετοιμαστούν μέ τρίμηνη τουλάχιστον μετεκπαίδευση και νά εφοδιασθούν μέ τό κατάλληλο έντυπο και έποπτικό ύλικό. Έτσι ή νέα διοικητική διαρρύθμιση τής μέσης παιδείας θά είχε πραγματικά άποτελέσματα. Θά έπρεπε ακόμα, μετά από ένα έτος εφαρμογής, νά συγκεντρωθούν οί εμπειρίες και νά γίνουν οί ένδεχόμενες άλλαγές. Άλλως οί διοικητικές άλλαγές δέν έπιφέρουν σχεδόν κανένα ουσιαστικό άποτέλεσμα στην παιδεία του τόπου.

Για όλους αυτούς τούς λόγους μπορεί κανείς εύκολα νά δγάλει τό συμέρασμα γιατί δέν έγινε αισθητή αυτή ή μικρή έστω εκπαιδευτική άλλαγή: μπορεί ακόμα νά καταλάβει γιατί έγιναν έντονα αισθητά τά άρνητικά της στοιχεία, ή έμφαση π.χ. στο σύστημα τών άλλεπάλληλων έξετάσεων πού θά πλήξουν καιρια τό μαθητικό και τό φοιτητικό κόσμο.

2. Ός προς τό περιεχόμενο τής μάθησης πού πραγματοποιείται στα σχολεία μπορούν νά δημιουργηθούν άλλαγές και στή διδασκόμενη ύλη. Τέτοιες άλλαγές πραγματοποιούνται μέ τήν πρόσθεση ή άφαίρεση μαθημάτων, μέ τήν άλλαγή του περιεχομένου όρισμένων μαθημάτων, μέ τήν αύξομείωση τών ώρών διδασκαλίας κτλ. Ο γενικότερος δηλαδή προγραμματισμός στην παρεχόμενη ύλη μέ τήν πρόσθεση ή άφαίρεση γνώσεων, έρμηνειών, αναλύσεων, συνθετικών θέσεων, άξιολογικών τοποθετήσεων, κρίσεων κτλ στα διδασκόμενα μαθήματα επιδιώκει νά τροποποιήσει τήν παρεχόμενη μάθηση και έπομένως νά άλλαξει ουσιαστικά τήν πραγματοποιούμενη μέσα στα σχολεία μόρφωση. Η κατεύθυνση αυτή άλλαγής του περιεχομένου τής σχολικής μάθησης πραγματοποιείται συχνά σέ άλλες χώρες, ώστε νά άκολουθούν τά σχολεία τίς κοινωνικές στάσεις ως προς τό ρόλο τών γνώσεων στην λειτουργία τών δομικών τροποποιήσεων. Η θέσπιση

όμως μιās τέτοιας αλλαγής δέ γίνεται βιαστικά και πρόχειρα, αλλά μέ βάση ένα συγκεκριμένο προγραμματισμό και μέ συνεργασία πολλών ειδικών (φυσικών, μαθηματικών, ψυχολόγων, παιδαγωγών, προγραμματιστών, κοινωνιολόγων, φιλολόγων, γλωσσολόγων, κτλ), ώστε οι επερχόμενες αλλαγές νά έχουν μελετηθεί από πολλές μεριές και προπαντός νά έχει καθοριστεί *τί συγκεκριμένους σκοπούς* επιδιώκουν νά επιφέρουν αυτές οι αλλαγές στή διδασκόμενη ύλη και στόν διαμορφούμενο τύπο ανθρώπου.

Στή χώρα μας κατά καιρούς επέρχονται όρισμένες τροποποιήσεις στά προγράμματα τών μαθημάτων. Οι τροποποιήσεις όμως αυτές δέν μπορούν νά χαρακτηριστούν ως ουσιαστικές, γιατί έξυπηρετούν *τούς ίδιους σκοπούς* και χρησιμοποιούνται κυρίως μόνο για νά φανεί ότι κάτι άλλαξε στήν εκπαίδευση. Τό κύριο όμως χαρακτηριστικό αυτών τών αλλαγών είναι ότι ακολουθούν ξένα πρότυπα, ξένα βιβλία, ξένα έγχειρίδια, τά όποια μεταφέρουν πρός τό «συντηρητικότερο και πρός τό λογιότερο», ώστε νά έξυπηρετούνται οι βαθύτεροι σκοποί πού διέπουν τά προγράμματα μαθημάτων τών σχολείων μας, οι «φρονηματοιστικοί» δηλαδή, «σωφρονιστικοί», «ήθικολογικοί» και «έπιστημονικοφανείς» στόχοι τής εκπαίδευσης τού τόπου μας. Στή χώρα μας δηλαδή οι αλλαγές πού γίνονται στή διδασκόμενη ύλη, τίς περισσότερες φορές, δέν έξυπηρετούν δικά μας συμφέροντα και δικές μας ανάγκες, αλλά ξένες ανάγκες και ξένες δραστηριότητες, χωρίς νά λογαριάσουμε αν αυτές οι καταστάσεις, πέρα από τήν «ήθικολογική» προσαρμογή τους, πρέπει νά ύποστούν και σειρές άλλων προσαρμογών, ώστε νά έξυπηρετούν τίς ανάγκες τής χώρας μας και τής κοινωνίας μας πού είναι φυσικό νά ύφίστανται, μέ τήν πάροδο τού χρόνου, πολλές αλλαγές ποσοτικής και ποιοτικής ύψης.

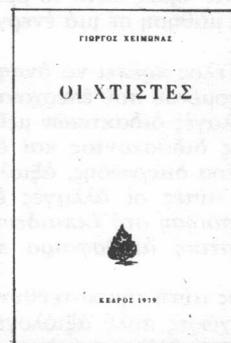
3. Έκτός από τίς αλλαγές στίς διοικητικές δομές και στό περιεχόμενο τής διδασκόμενης ύλης είναι δυνατό νά επέλθουν πολύ σημαντικές τροποποιήσεις στά χρησιμοποιούμενα μέσα μάθησης και μέσα διδασκαλίας. Οι αλλαγές αυτής τής μορφής επέρχονται μέ τή χρήση έποπτικών οργάνων, μέ τή χρήση νέων μορφών βιβλίων, μέ νέα συστήματα τεχνολογικής μορφής κτλ. Όλες αυτές βέβαια οι αλλαγές έχουν ως σκοπό νά επιφέρουν καλύτερη μάθηση και νά διευκολύνουν τό έργο τής διδασκαλίας.

Σ' αυτή τή μορφή τής αλλαγής πού πραγματοποιείται στά σχολεία οι παιδαγωγοί άλλων χωρών είναι επιφυλακτικοί και καταβάλλεται προσπάθεια νά μήν καθιερώνεται ένα μέσο τεχνολογικής μόρφωσης πρίν γνωσθεί σέ όλη τήν έκταση, αν έχει θετικά ή άρνητικά αποτελέσματα στή μάθηση. Γι' αυτό τό λόγο υπάρχουν σέ πολλές πόλεις και σέ πολλές περιοχές άλλων χωρών (Άγγλία, ΗΠΑ, κτλ) κέντρα επίδειξης τής αποτελεσματικότητας τών τεχνολογικών μέσων διδασκαλίας, ώστε οι καθηγητές, πρίν χρησιμοποιήσουν ένα μέσο διδασκαλίας, νά έχουν πειστεί για τήν αποτελεσματικότητά του. Πρέπει όμως νά όμολογήσουμε ότι πολλές φορές τά οικονομικά συμφέροντα πού ύποκινούν τήν προώθηση τέτοιων τεχνολογικών μέσων είναι τόσο ισχυρά, ώστε οι εκπαιδευτικοί, άθελα τίς περισσότερες φορές, ύποκύπτουν στούς πειρασμούς τής άκριτης χρησιμοποίησής τους.

Στόν τόπο μας τά έποπτικά μέσα διδασκαλίας είναι

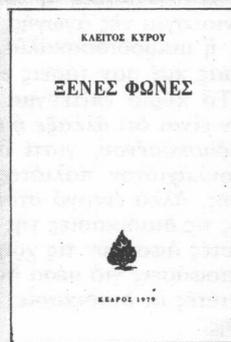
Νέες εκδόσεις (Φλεβάρης)

ΓΙΩΡΓΟΣ ΧΕΙΜΩΝΑΣ
Οι χτίστες

ΜΕΝΗΣ ΚΟΥΜΑΝΤΑΡΕΑΣ
Τό κουρείο

ΚΛΕΙΤΟΣ ΚΥΡΟΥ
Ξένες φωνές
(μεταφράσεις)

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΚΕΔΡΟΣ
Πανεπιστημίου 44 - Τηλ 3615.783

πολύ περιορισμένα, αν όχι άγνωστα. Στά σχολεία ή δέν υπάρχουν ή, όταν υπάρχουν, είναι κλειδωμένα σέ κάποια αίθουσα και παραδίδονται μέ «πρωτόκολλο παραλαβής» από κάποιο υπεύθυνο σέ άλλο υπεύθυνο. Έτοι ή τεχνολογία τής μάθησης ή ή παιδαγωγική τεχνολογία είναι πράγματα άγνωστα στόν τόπο μας. Σέ μερικά σχολεία έξάλλου οί καθηγητές, κυρίως τών φυσικών επιστημών, χρησιμοποιούν τά έποπτικά όργανα ως στοιχεία έπίδειξης ενός «πειράματος» και όχι ως μέσα μάθησης και ανακάλυψης τών γνώσεων. Σχεδόν άγνωστη έπίσης ή πολύ περιορισμένη είναι ή χρησιμοποίηση του διβλίου - τετραδίου, του διβλίου δηλαδή πού περιέχει άσκήσεις γιά λύση από τό μαθητή. Κι' όμως αυτό τό μέσο είναι σημαντικό γιά νά μπει ή μάθηση σέ μιá ενεργητική τουλάχιστον κατεύθυνση.

4. Τέλος πρέπει νά αναφέρουμε τίσ τροποποιήσεις περιεχομένου πού έπέρχονται στή σχολική μάθηση μέ τίσ αλλαγές διδακτικών μεθόδων, μέ τίσ αλλαγές στίς σχέσεις διδάσκοντος και διδασκόμενου, μέ αλλαγές στά μέσα διάγνωσης, αξιολόγησης και εξέτασης, κτλ. "Όλες αυτές οί αλλαγές επιδιώκουν νά επιφέρουν τροποποίηση στο εκπαιδευτικό κλίμα ή αλλαγή στήν πνευματική ατμόσφαιρα πού επικρατεί μέσα στήν τάξη.

Πρός αυτή τήν κατεύθυνση έχουν δημιουργηθεί σέ ξένες χώρες πολύ αξιόλογες μεταβολές, άλλοτε άθόρυβα και άλλοτε μέ αναταραχές (περίοδος 1960-70 στίς ΗΠΑ και στήν Εύρώπη μέ άποκορύφωμα τό Μάη του 1968). Οί μεταβολές πού άφορούν τό παιδαγωγικό κλίμα πού επικρατεί μέσα στήν τάξη είναι πολύ αξιόλογες και πραγματικά δημιουργούν ένα νέο είδος σχολείου. Τά έπιτεύγματα αυτής τής περιοχής έχουν γίνει αρκετές φορές αντικείμενο σεμιναρίων, συνεδρίων, κτλ στίς ανατολικές και δυτικές χώρες και έχουν δοηθήσει νά λάβουν τεράστιες εκτάσεις συγκεκριμένοι κλάδοι τών παιδαγωγικών επιστημών, όπως ή ψυχοπαιδαγωγική ή παιδαγωγική ψυχολογία, ή κοινωνιολογία τής άγωγής, ή μικροκοινωνιολογία τής τάξης, ή μικροδιδασκαλία, κτλ, πού δυστυχώς στόν τόπο μας και σάν τάσεις είναι ακόμα αρκετά άγνωστες. Τό κύριο έπίτευγμα πάντως όλων αυτών τών τάσεων είναι ότι άλλαξε ή σχέση μεταξύ διδάσκοντος και διδασκόμενου, γιατί ό διδασκόμενος δέν είναι, όσο τουλάχιστον παλιότερα, παθητικός δέκτης τής μάθησης, αλλά ενεργό στοιχείο μέ πρωτεύοντα ρόλο σέ όλες τίσ διαδικασίες τής μάθησης και διδασκαλίας, είτε αυτές άφορούν τίσ χρησιμοποιούμενες μεθόδους, είτε αποφάσεις γιά μέσα διάγνωσης, είτε ακόμα άφορούν αυτές οί διαδικασίες τροποποίηση μέσων αξιολόγησης.

Μέ όσα αναφέραμε παραπάνω νομίζω ότι ένημερωθήκαμε, ως ένα σημείο, σέ ποιές περιοχές έγιναν και γίνονται αλλαγές στο «περιεχόμενο» τών σχολείων· είδαμε δηλαδή ποιές αλλαγές έπέρχονται στο χώρο τών εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων και καταλάβαμε, μέ κάποιες συγκεκριμένες αναφορές, τί θά πεί περίπου εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και τίσ αλλαγές πρέπει νά περιλαμβάνει γιά νά θεωρηθεί πραγματικά μεταρρυθμιστική. Διαπιστώσαμε ακόμα ότι σέ σχέση μ' αυτό πού ονομάζεται «εκπαιδευτική μεταρρύθμιση» έμεις ελάχιστα πράγματα έχουμε κάνει,

άφου λείπουν βασικά στοιχεία από τίσ εκπαιδευτικές αλλαγές πού πρόσφατα έγιναν, ώστε νά μπορούμε νά χαρακτηρίσουμε αυτές τίσ αλλαγές ως «μεταρρυθμιστική». Αντίθετα, μέ τίσ αλλαγές πού έγιναν σέ όρισμένες περιοχές, όπως π.χ. στήν ανώτατη παιδεία μέ τόν νόμο 815/78, πρέπει νά πούμε ότι παρατηρήθηκαν τάσεις όπισθοχώρησης και όχι προόδου.

Στόν ευρωπαϊκό χώρο, μετά τή λήξη του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου, έγιναν αρκετές μεταρρυθμίσεις σέ δυτικές και ανατολικές χώρες. Οί πιό έκτεταμένες μεταρρυθμίσεις έγιναν δέβεια στίς ανατολικές χώρες, γιατί εκεί καταβλήθηκε προσπάθεια νά δημιουργηθεί ένα άλλο κλίμα μέσα στο σχολείο, ώστε νά έξυπρηθηθουν οί πολιτικοί και κοινωνικοί στόχοι γενικότερης αλλαγής τής νοοτροπίας από τήν άτομικιστική βάση τής στή κοινοτική ή κοινοδική μορφή τής Δυστυχώς όμως δέν έχουμε γι' αυτές τίσ χώρες όλες τίσ απαραίτητες γνώσεις, ώστε νά αξιολογήσουμε τήν ποιότητα τών εκπαιδευτικών αλλαγών πού έχουν δημιουργηθεί σ' αυτές τίσ χώρες. Είμαστε τόσο προσανατολισμένοι προς τή Δύση και όχι προς τήν Ανατολή ώστε δυσκολευόμαστε ακόμα και νά κατανοήσουμε τίσ τάσεις.

Στήν άρχή, στόν ευρωπαϊκό δυτικό χώρο, κυρίως μετά τό 1950, οί μεταρρυθμίσεις απέβλεπαν στήν προέκταση τής υποχρεωτικής εκπαίδευσης και στόν επαγγελματικό και σχολικό προσανατολισμό τών μαθητών σύμφωνα μέ τίσ ικανότητές τους. Αργότερα, κυρίως μετά τό 1960, οί μεταρρυθμίσεις πέρασαν σέ νέα φάση. Μέ τίσ μεταρρυθμίσεις δέν επιδιωκόταν μόνο ή διοικητική ρύθμιση τών σχολείων, αλλά έκπονούνταν μακρόπνοα και συγκεκριμένα προγράμματα αλλαγής τρόπων διδασκαλίας, αλλαγής τρόπων και μεθόδων μάθησης και ιδιαίτερη έμφαση δινόταν στο νά αλλάξουν οί σχέσεις μεταξύ καθηγητών και μαθητών. Επίσης προωθήθηκε σέ όλες τίσ ευρωπαϊκές χώρες ή ευρύτερη συμμετοχή τών μαθητών και φοιτητών στο έργο τών σχολείων και τών πανεπιστημίων. Η συμμετοχή μάλιστα αυτή μπορεί νά θεωρηθεί τό πιό βασικό στοιχείο ουσιαστικής έγγύησης ότι οί μεταρρυθμίσεις κατευθύνθηκαν σέ ριζικές λύσεις, γιατί έγινε, κατά κάποιο τρόπο, ανατροπή του άπολυταρχικού διοικητικού ίσοζυγίου πού επικρατούσε ως τότε στά εκπαιδευτικά ιδρύματα, άφου οί διοίκηση τών σχολείων άνηκε μόνο σέ εκπροσώπους του κράτους και τής εκπαιδευτικής έποπτείας. Η Ελλάδα όμως, πρέπει νά όμολογήσουμε ότι έμεινε έξω από αυτό τόν κύκλο τών ευρωπαϊκών αλλαγών πού έγιναν στά δυτικά ή ανατολικά κράτη και κατά περιόδους μόνο έγιναν προσπάθειες νά «θεσπιστούν μέ νόμους» όρισμένες διοικητικές μεταρρυθμίσεις. Η μόνη έξάλλου προσπάθεια πού παρουσίαζε αρκετά έχέγγυα ότι θά άρχιζε κάποια μεταρρύθμιση και στόν τόπο μας, μέ τήν ικανοποίηση αναγκών ευρύτερου φάσματος, έγινε τό 1964, αλλά σταμάτησε πολύ γρήγορα, πριν ακόμα δώσει τίσ συνολικές τάσεις πού θά έξέφραζε, ώστε νά μπορούμε νά τή χαρακτηρίσουμε σέ συστηματικό μέ τίσ μεταρρυθμίσεις άλλων χωρών.

Οί μεταρρυθμίσεις «περιεχομένου» πού αναφέραμε προηγουμένως ότι πραγματοποιήθηκαν σέ ευρωπαϊκές χώρες, δέν έγιναν από τή μιá μέρα στήν άλλη ούτε μέ ένα ή δύο νομοθετικά διατάγματα και μερικές έγκυκλίου, αλλά μέ συστηματικές και έκτεταμένες διε-

ρευνήσεις που πραγματοποιήθηκαν από παιδαγωγικά κέντρα, από παιδαγωγικά εργαστήρια και από αυτόνομα έπιστημονικά ιδρύματα. Οί μεταρρυθμίσεις δηλαδή δεν ήταν έργο μόνο διοικητικής ρύθμισης με νομοθετικές τακτοποιήσεις, αλλά και έργο έπιστημονικού προγραμματισμού και συστηματικής έφαρμογής. Γιατί μεταρρύθμιση, όπως φάνηκε από όσα έχουμε εκθέσει ως εδώ, δεν είναι μόνο ή διοικητική και νομοθετική καταγραφή της πορείας, αλλά όλοι οί «βηματισμοί» της πορείας, ή μορφή της πορείας, ή πράξη. Λέμε ότι έγινε ή δεν έγινε μεταρρύθμιση όχι όταν ψηφίστηκε ή δεν ψηφίστηκε ένας νόμος, αλλά όταν ή σχολική πραγματικότητα άλλαξε σε ριζικά θέματα την ύφή της. Για να γίνει όμως αυτή ή ριζική αλλαγή και να πάρει όχι νομοθετικό αλλά σχολικό και εκπαιδευτικό ύφος, πρέπει να δραστηριοποιηθούν έπιστημονικά ιδρύματα, τά όποια θά παρακολουθούν όλες τις φάσεις της έφαρμογής σε όλες τις περιφέρειες της επικράτειας. Γι' αυτό τό λόγο μεταρρυθμίσεις χωρίς τή δημιουργία πραγματικών κέντρων έρευνών, και όχι συμβουλευτικών ιδρυμάτων «παρά τω Υπουργώ», δεν μπορούν σήμερα να γίνουν σε καμιά χώρα. Οί νομοθετικές διευθετήσεις των μεταρρυθμίσεων καθορίζουν τό γενικό υπόστρωμα πάνω στο όποιο θά κινηθεί ή μεταρρύθμιση, αλλά ή μεταρρύθμιση θά υπάρξει ή όχι ως «οικόδομη» μόνο έφόσον οί έρευνητές, με τή βοήθεια των διδασκόντων και διδασκομένων, προγραμματίσουν και παρακολουθήσουν τήν εκτέλεση των εργασιών. Αυτός είναι ο λόγος που σε άλλες χώρες δίνεται τό προβάδισμα όχι στη «μελέτη» των θεμάτων της παιδείας αλλά στις έρευνες για τήν εκπαίδευση, ώστε αυτά που θά πραγματοποιηθούν να μήν είναι μόνο «πολιτικές» υποσχέσεις αλλά και εκπαιδευτικές πράξεις. Μέ τό να στέλνει μια έγκύκλιο σε όλα τά σχολεία της επικράτειας δεν μπορείς να ισχυριστείς ότι έκανες μεταρρύθμιση, άφου οί δάσκαλοι και οί καθηγητές καλούνται να εκτελέσουν νόμους και όχι να εφαρμόσουν συγκεκριμένες εκπαιδευτικές πράξεις για τις όποιες θά έχουν εκπαιδευτεί με τόν κατάλληλο τρόπο.

Γιά να γίνει καλύτερα κατανοητό τό θέμα που άναπτύξα λίγο πριν, αναφέρω δύο χαρακτηριστικές περιπτώσεις οί όποιες δείχνουν πώς τά κέντρα έρευνας ένσαρκώνουν, κάνουν συγκεκριμένες πράξεις, τις μεταρρυθμίσεις. Η μιά περίπτωση είναι από τή Μεγ. Βρετανία και ή άλλη από τή Σοβιετική Ένωση.

Στό Schools Council του Λονδίνου έχουν γίνει πάνω από 200 έρευνες μέσα στά τελευταία δέκα χρόνια λειτουργίας του, για μεθόδους διδασκαλίας, για συγγραφή διβλίων, για παραγωγή κινηματογραφικών ταινιών κτλ. Τό κέντρο αυτό είναι τελείως αυτόνομο και έπιχορηγείται από τό κράτος. Οί έρευνές του προσφέρονται στους εκπαιδευτικούς μέσω εκδοτικών οίκων ή άνεξαρτητών εκδόσεων. Έτσι ο εκπαιδευτικός που θά διδάξει ιστορία, μαθηματικά, φυσική και κλασικά κείμενα σε μετάφραση δεν έχει στά χέρια του ένα τόμο ή μιά έγκύκλιο αλλά μιά σειρά βοηθημάτων για τήν καθημερινή πρακτική του σχολείου. Από αυτή τή σειρά βοηθημάτων μπορεί να διαλέξει αυτό που του ταιριάζει ή να προσθέσει και κάτι άλλο από τή δική του πείρα. Δεν μπαίνει όμως στην τάξη έχοντας στό νου του «εκτέλεση νόμων και έγκυκλίων συμφώνως τω άρθρω κτλ».

Η δεύτερη περίπτωση άφορά τις εκτεταμένες έρευνες που έχουν γίνει στη Σοβιετική Ένωση από τήν ομάδα του Λεονίντ Ζανκόφ (πέθανε πέρσι). Ο Ζανκόφ με τούς συνεργάτες του ξεκίνησαν τις έπιστημονικές έρευνες για τήν εκπαίδευση από ένα συγκεκριμένο, κοινό όχι πειραματικό, σχολείο της Μόσχας με σκοπό να ανανεώσουν τά προγράμματα μάθησης και διδασκαλίας των σχολείων. Οί έρευνες αυτές άπλώθηκαν ύστερα σε 1200 περίπου άλλα σχολεία όλης της Σοβιετικής Ένωσης και απέβλεπαν όχι στη συγγραφή μόνο έπιστημονικών μελετών αλλά και στην έφαρμογή αυτών των αποτελεσμάτων με συγγραφή νέων διβλίων, με διδακτικές οδηγίες κτλ. Επί είκοσι πέντε χρόνια ή ομάδα δούλεψε και παρείχε συνεχώς υλικό στά σχολεία για ανανέωση. Μέ βάση λοιπόν αυτές τις έρευνες και έφαρμογές έγιναν εδώ και δύο χρόνια μεγάλες μεταρρυθμιστικές αλλαγές στο περιεχόμενο διδασκαλίας και μάθησης σε όλα τά σχολεία της Σοβιετικής Ένωσης. Η μεταρρύθμιση δηλαδή και σ' αυτή τήν περίπτωση δεν ήταν έργο νομοθετικό ή διοικητικό, αλλά κυρίως θέμα έπιστημονικό μέσα στά πλαίσια μιάς γενικότερης πολιτικής.

Μέ βάση λοιπόν τις άπόψεις που αναπτύχθηκαν προηγουμένως μπορούμε να προχωρήσουμε σε μιά πολύ θλιβερή διαπίστωση: Στή χώρα μας ή εκπαίδευση έχει τελείως άποκοπεί από τις έπιστημες και ιδιαίτερα από τις παιδαγωγικές και ψυχοκοινωνιολογικές έπιστημες. Γι' αυτό δεν υπάρχει ούτε θά υπάρξει σοβαρός εκπαιδευτικός προγραμματισμός. Κι όμως οί έπιστημες αυτές και οί έρευνες θά μπορούσαν να πραγματοποιηθούν με μικρά ποσά χρημάτων, πολλές φορές μάλιστα άδαπάνως για τό δημόσιο, γιατί πολλοί εκπαιδευτικοί έπιθυμούν να δουλέψουν για καλύτερη εκπαίδευση, αλλά δεν τούς δίνεται ούτε ή άθηση αλλά ούτε και ή άδεια. Αντίθετα, αν άρχίσουν να δοκιμάζουν κάτι τέτοιο, καταδιώνονται ή τίθενται σε δυσμένεια. Τό έπίσημο δηλαδή κράτος καταδιώκει τήν έρευνα για τή βελτίωση της εκπαιδευτικής στάθμης. Αυτό είναι πολύ σοβαρό, κι αν δεν αλλάξει είναι άδύνατο να γίνουν αλλαγές στην εκπαίδευση.

Όλα αυτά τά στοιχεία που αναφέραμε μάς δείχνουν νομίζω καθαρά ότι βασικές προϋποθέσεις για μιά σωστή μεταρρύθμιση είναι ή ανάπτυξη μιάς συστηματικής έρευνας με τήν ίδρυση παιδαγωγικών σχολών, έρευνητικών κέντρων παιδείας, κτλ. Χωρίς αυτές τις ύποδομές και προϋποθέσεις οί αλλαγές και οί λεγόμενες μεταρρυθμίσεις θά στηρίζονται σε προσωπικές θέσεις και στενά κυβερνητικές ή κομματικές θέσεις. Έτσι, οί άρχαιότεροι στην ιεραρχία της εκπαίδευσης και οί πλησιέστεροι στην ιδεολογία και φιλοσοφία των κομματικών γραφείων, θά έχουν πάντα τόν πρώτο λόγο. Έτσι, οί ύπηρεσιακοί παράγοντες και τά πρόσωπα κλειδιά στις άνωτερες διοικητικές θέσεις θά κάνουν τις αλλαγές χωρίς να αλλάζουν τήν πορεία της εκπαίδευσης στόν τόπο μας. Έτσι, ή πολιτική των γενικότερων πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών έξαρτήσεων θά διαιωνίζεται με τή θέσπιση «αλλαγών» ανάλογα με τις γενικότερες δεσμεύσεις και έξαρτήσεις.

Στή χώρα μας λοιπόν όλα δείχνουν ότι έχουν δημιουργηθεί θεμελιακοί όροι άδιεξόδου στό χώρο της εκπαίδευσης. Τό άδιέξοδο έξάλλου δεν όφείλεται

μόνο σε εκπαιδευτικές ή σχολικές αιτίες, αλλά και σε μιά σειρά πολιτικών συνδέσεων, πολιτικών θέσεων και κοινωνικών στόχων. Είναι λοιπόν φυσικό οι προοπτικές και προϋποθέσεις για μιά εκπαιδευτική μεταρρύθμιση να είναι περιορισμένες, γιατί οι αντιφάσεις που αντιμετωπίζονται στο χώρο της εκπαίδευσης είναι στην ουσία αντιφάσεις που αντιμετωπίζει ή χώρα μας καθώς βρίσκεται στην οικονομική περιφέρεια του λεγόμενου αστικού δυτικού κόσμου.

Η παραγνώριση των αντιφάσεων αυτών, θά έδειχνε όχι μόνο αφέλεια αλλά και ένοχη. Όλες αυτές όμως οι διαπιστώσεις δεν μπορούν να μάς οδηγήσουν σε άπαιοδοξία και αδράνεια. Ξέρουμε βέβαια ότι η εκπαιδευτική κατάσταση διαλέξεων, άρθρων και μελετών. Ωστόσο, χωρίς να αποκλείει κανείς την περίπτωση αναγκαίας και ραγδαίας μεταρρύθμισης στο χώρο της εκπαίδευσης λόγω συνειδητοποίησης νέων πολιτικών και μορφωτικών συσχετισμών, είναι δυνατό να γίνουν και στον τόπο μας σημαντικές αλλαγές στο χώρο της εκπαίδευσης για τή δημιουργία μιάς πραγματικά σύγχρονης παιδείας με τή καθιέρωση ορισμένων παιδαγωγικών θέσεων που αποτελούν κοινό κτήμα κάθε εκπαιδευτικής φιλοσοφίας και προετοιμάζουν ένα ευρύτερο φάσμα μεταρρυθμίσεων:

- Η άγωγή που προσφέρεται σήμερα δεν μπορεί να είναι αυταρχική, απολυταρχική, συγκεντρωτική και στενά νοσηριαρχική, αλλά συνεργατική και συμμετοχική με κύριους φορείς τους συνειδητούς δασκάλους και διδασκομένους.

- Η εκπαίδευση ως αυτόνομη και μεταρρυθμιζόμενη κοινωνική δομή που λειτουργεί χάρη στους νόμους της κοινωνικής ανέλιξης πρέπει να εξυπηρετεί τήν κοινωνική συμβίωση και τους διαλεκτικούς νόμους που διέπουν τήν ανέλιξη της σε νέους ρυθμούς και τρόπους ζωής. Κανείς δεν έχει δικαίωμα να σταματά τήν ανέλιξη της ζωής και να υπηρετεί το θάνατο ή το μαρασμό της κοινωνίας.

Η παιδαγωγική δεν υπάρχει για να υπηρετεί τήν κρατική εξουσία και τήν κυβερνητική ιδεολογία, αλλά για να υπηρετεί το παιδί και τήν κοινωνία στην οποία πρόκειται να ζήσει. Αν δεν προστατέψουν και δεν σώσουν το παιδί οι δάσκαλοι και οι καθηγητές κανένας άλλος δεν μπορεί να τό προστατέψει ώστε να δημιουργήσει τήν κοινωνία που ταιριάζει στους κοινωνικούς νόμους ανέλιξης και στον άνθρωπο.

Ο παιδαγωγός και ο δάσκαλος ζώντας μέσα σε έναν κόσμο αντιφάσεων δεν μπορούν παρά να αισθάνονται και να διώνουν με αίσθηση ευθύνης αυτές τις αντιφάσεις, αλλά και τή δυναμική που έμπεριέχεται σ' αυτές τις αντιφάσεις. Η συνειδητοποίηση αυτής της δυναμικής από τους φωτισμένους εκπαιδευτικούς λειτουργούς αποτελεί τή βασική προϋπόθεση όχι για ύποταγή, αλλά για ξεπέραςμα αυτής της αντιφατικής κατάστασης, ή οποία δεν εξυπηρετεί τόν άνθρωπο, αλλά κοινωνικά παράνομες καταστάσεις. Συνειδητοποιώ μιά αντίφαση και κοινωνική παρανομία σημαίνει ότι δημιουργώ τις προϋποθέσεις για τήν ανάπτυξη της ευθύνης μου και της ευθύνης των άλλων για τήν κατά μέτωπο αντιμετώπισή της.

Ο παιδαγωγός και ο έρευνητής των παιδαγωγικών θεμάτων δε δουλεύει μόνο για τό τώρα και για τό

συμβιβασμό, αλλά για τό αύριο. Διδασκαλία λοιπόν σημαίνει δημιουργία προϋποθέσεων και προοπτικών για πραγματική μεταρρύθμιση και όχι όπισθοδρομηση ή καθιέρωση ή παγιοποίηση της υπάρχουσας κατάστασης.

Τό θέμα μας προσπαθήσαμε να τό δούμε από πολλές πλευρές· θελήσαμε να τό δούμε μέσα από τή διερεύνηση του γενικού καθορισμού της μεταρρύθμισης, μέσα από τις έξωτερικές μορφές με τις όποιες παρουσιάζεται ή μεταρρύθμιση και μέσα από περιεχόμενο των μεταρρυθμίσεων. Προσπαθήσαμε ακόμα να τό δούμε μέσα από τις συναρτήσεις του με τόν ελληνικό και τούς γενικότερους κοινωνικούς και πολιτικούς συσχετισμούς και όχι ως ένα απομονωμένο και αποκομμένο θέμα. Όλες οι διερευνήσεις, που θά μπορούσαν να είναι περισσότερες και πιό διεξοδικές, μάς οδηγούσαν πάντα τελικά στο δάσκαλο και μαθητή, ως φορείς της αλλαγής. Οποιοσδήποτε λοιπόν δουλεύει μέσα στο χώρο των παιδαγωγικών έπιστημών δεν μπορεί παρά να στηρίζει και να υπηρετεί τόν άγώνα των φωτισμένων εκπαιδευτικών και διδασκομένων. Άλλιώς προδίδει τήν άποστολή του και υπηρετεί ξένα προς τήν έπιστήμη του συμφέροντα. Η παιδαγωγική έπιστήμη, όταν δεν παραχαράσσεται, υπηρετεί τούς δρόμους που επιβάλλονται από τήν κοινωνική ανέλιξη και τή δυναμική των αντιθέσεων.

Όλα λοιπόν αυτά μάς οδηγούν σε ένα συνοπτικό συμπέρασμα: Χωρίς δάσκαλο και μαθητή που να στοχάζονται ελεύθερα και να δουλεύουν μέσα στο χώρο της εκπαίδευσης και της ελεύθερης κοινωνίας δεν μπορούμε να έχουμε προκοπή. Ο Α. Δελμούζος παλιά τό είχε πει: «Βασικό αίτημα είναι τό τό αίτημα της ελευθερίας στο δάσκαλο και στο μαθητή». Η θέση αυτή δείχνει ότι ο δάσκαλος και ο καθηγητής πρέπει να παύσουν να υπηρετούν τηλεκατευθυνόμενους σκοπούς και ιδεολογικές κατευθύνσεις που κατασκευάζονται από «άνωτερους» παράγοντες, έπισημονικούς ή διοικητικούς. Ο δάσκαλος δεν μπορεί να έχει στο νου του άραξ ελευθερία και πραγματική παιδεία για τήν προκοπή του τόπου του. Πολύ έπικαιρος εξακολουθεί να είναι ο λόγος του Δημ. Γληνού: «Ο δάσκαλος χωρίς να παραβαίνει τούς νόμους και τά προγράμματα του κράτους κατά τήν εκτέλεση του έργου του έχει όχι μόνο τό δικαίωμα της ελευθερης σκέψης, μά ακόμα και τό δικαίωμα σάν άτομο και σάν ομάδα να διαφωτίζει τήν κοινωνία και να συντελεί στην άναμόρφωση της παιδείας».

Τό κείμενο, σε μιά πρώτη μορφή, αποτέλεσε διάλεξη που έγινε στην Έταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής παιδείας (21.12.1978).

Τά Μαθηματικά καί οί λεγόμενες «θεωρητικές ἐπιστήμες»

τοῦ Τάσου Ἀνθουλιᾶ

Ἡ ἄποψη πού ἐπικρατεῖ σήμερα στήν κοινή γνώμη, ἀλλά καί σ' ἕνα μεγάλο τμήμα τοῦ ἐπιστημονικοῦ κόσμου, εἶναι πώς δέν ὑπάρχει τίποτα τό κοινό ἀνάμεσα στά Μαθηματικά καί στίς λεγόμενες «θεωρητικές ἐπιστήμες». Καί μάλιστα οἱ «θετικές ἐπιστήμες» ἀντιδιαστέλλονται ἀπό τίς «θεωρητικές».

Αὐτή ἡ ἄποψη ἐκφράζεται καί μέσα στήν ἴδια τήν ἐκπαίδευσή μας μέ διάφορους τρόπους. Ἀπό τόν χωρισμό (παλιότερα) σέ πρακτικά καί κλασικά γυμνάσια καί (σήμερα) σέ μαθήματα ἐπιλογῆς, μέχρι τήν ἴδια τήν ὀργάνωση τοῦ κάθε μαθήματος. Τά Μαθηματικά – σάν λογική, σάν μεθοδολογία, σάν ὀργάνωση τοῦ ὕλικου, σάν ἐργαλεῖο γιά τή διερεύνηση σχέσεων – ἀπουσιάζουν ἐντελῶς ἀπό ὅλα τά μαθήματα, ἀκόμα καί ἀπό τό ἴδιο τό μάθημα τῶν Μαθηματικῶν.

Βέβαια, τό γεγονός αὐτό φαίνεται φυσικό ἂν ἀναλογιστοῦμε πώς γιά τήν ἐκπαίδευσή μας τά Μαθηματικά δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά σύμβολα καί τύποι ἀποκομμένοι ἀπό τό περιεχόμενό τους, πού πρέπει ν' ἀπομνημονευθοῦν.

Ἐπιπλέον, μιά (ἀπόλυτα κατανοητή) ἀντίδραση ἀπέναντι στήν τεχνοκρατία καί στίς κοινωνικές της ἐπιπτώσεις δημιουργεῖ νέες αἰτίες παραμερισμοῦ τῶν Μαθηματικῶν καί τοποθέτησής τους σ' ἕναν ἀπομονωμένο καί ἀπρόσιτο χώρο.

Ἔτσι, τά Μαθηματικά μένουν ταυτισμένα μέ πολύπλοκες καί δυσνόητες «ἐξισώσεις», κατάλληλες γιά νά χρησιμοποιηθοῦν μόνο ἀπό λίγους «ειδικούς» γιά σκοπούς πού οἱ περισσότεροι δέν καταλαβαίνουν.

Ἡ ἀντιμετώπιση αὐτή εἶναι πέρα γιά πέρα λαθεμένη. Τά Μαθηματικά εἶναι ἕνα ἐργαλεῖο ἀπαραίτητο γιά τή μελέτη ὁποιοδήποτε θέματος. Εἶναι ἀδύνατο νά κατανοήσουμε καί νά διερευνήσουμε σχέσεις καί δομές χωρίς τή βοήθεια τῶν Μαθηματικῶν, γιατί τά Μαθηματικά εἶναι αὐτή ἀκριβῶς ἡ ἐπιστήμη πού ἐξετάζει καί περιγράφει τίς σχέσεις πού ὑπάρχουν ἀνάμεσα στά πράγματα. (Κι ὅταν λέμε «πράγματα»

ἐννοοῦμε ὅτιδήποτε πού «ὑπάρχει»).

Θά μπορούσε νά ὑποστηριχθεῖ πῶς ὅπου ἀπαιτεῖται ἡ χρησιμοποίηση τῶν Μαθηματικῶν, ἡ κατάσταση θά ἦταν δυνατό ν' ἀντιμετωπιθεῖ μέ τή βοήθεια ἑνός ἐιδικοῦ, δηλαδή ἑνός μαθηματικοῦ. Αὐτό τίς περισσότερες φορές δέν ἰσχύει, γιατί δέν πρόκειται γιά κάποιον ξεχωριστό τμήμα μιάς μελέτης πού ἀπαιτεῖ ἕναν ἐιδικό μαθηματικό χειρισμό, ἀλλά γιά τόν τρόπο πού θ' ἀντιμετωπίσουμε συνολικά τό ὁποιοδήποτε πρόβλημα.

Γιά νά γίνουν κατανοητά τά παραπάνω θεωρήσαμε σκόπιμο νά παρουσιάσουμε ἕνα τμήμα ἀπό τήν εἰσαγωγή τοῦ βιβλίου *The Penguin Atlas of Ancient History* τοῦ Colin McEvedy (Penguin, 1967).

Στό βιβλίο αὐτό παρουσιάζονται τά βασικά στάδια τῆς ἱστορικής πορείας τῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης, τῆς Βόρειας Ἀφρικής καί τῆς Μέσης Ἀνατολῆς, ἀπό τήν προϊστορία μέχρι τό 362 μ.Χ. Ἡ ἀντιμετώπιση τῆς ἱστορίας ἀπό τόν συγγραφέα γίνεται μέ τρόπο πού θά μπορούσε νά ὀνομαστεῖ μαθηματικός, μέ τήν ἐννοια ὅτι ἡ συνολική ἀντίληψη τοῦ ἀντικειμένου του κατορθώνεται μέ τή βοήθεια τῆς μαθηματικῆς σκέψης. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τόν τρόπο ὀργάνωσης ὁλόκληρου τοῦ βιβλίου.

Τό κομμάτι πού ἀκολουθεῖ ἔχει ἐπιλεγεῖ καί γιά τόν πρόσθετο λόγο ὅτι παρουσιάζει ἕνα πρόβλημα πολύ σημαντικό γιά τόν ἑλληνικό λαό καί τήν ἱστορία του.

... Ἡ ἱστορία εἶναι ἕνας κλάδος τῶν βιολογικῶν ἐπιστημῶν καί γι' αὐτό ἡ ὀριακή της ἔκφραση θά πρέπει νά εἶναι μαθηματική. Μέχρι τώρα ἔχουμε προσπαθήσει δισταχτικά νά βροῦμε ἕνα δρόμο γιά νά περάσουμε ἀπό τήν ἀφηγηματική ἱστορία μέ τό φολκλόρ της, τίς κρίσιμες καμπές της, τούς ἐθνικούς ἥρωες καί τίς προσωποποιήσεις τῶν ἐθνῶν, στό χώρο

της οικονομίας με τά διαγράμματα παραγωγής χάλυβα και τις γραφικές παραστάσεις των τιμών των αγροτικών προϊόντων. Ο κλασικός κόσμος δέν είναι κατανοητός με τη νέα ορολογία – συνήθως η απάντηση στο οικονομικό ερωτηματολόγιο είναι ένα «όχι» ή ένα «δέν ξέρω». Και είναι πιθανό πώς η μελέτη της αρχαίας ιστορίας θα εξακολουθήσει να συνεχίζεται अपαράλλαχτη μέχρι η ιστορία ως σύνολο να περάσει στο επόμενο στάδιο. Μία ένδειξη γι' αυτό έχουμε από την αύξηση του ενδιαφέροντος για την κοινωνιολογία. Και, μολονότι οι περισσότερες κοινωνιολογικές εργασίες που γίνονται σήμερα προσφέρουν μόνο κοινοτοπίες διατυπωμένες με πομπώδεις και στρυφνές εκφράσεις, με τον καιρό θα δημιουργηθεί αναμφισβήτητα μία γλώσσα για την περιγραφή των ανθρώπινων κοινωνιών και των όρων συνοχής τους.

Δέν έχει ερθει ακόμα η ώρα, αλλά θα έπρεπε να εξετάσουμε μερικά προβλήματα της αρχαίας ιστορίας μ' ένα τρόπο πιο αντικειμενικό απ' ότι συνηθίζεται μέχρι σήμερα. Ας πάρουμε τους Έλληνες. Έχουμε στά προηγούμενα μιλήσει για οικόσφαιρες των φυλών και των υπο-φυλών και καθορίσαμε τά όριά τους με βάση τις ασυνέχειες του περιβάλλοντος. Η παράλια κατανομή των Έλλήνων πριν από τον τέταρτο αιώνα π.Χ. αποτελεί μία περίπτωση οικόσφαιρας που είναι ιδιαίτερα δύσκολο να καθοριστεί, γιατί δέν υπάρχει κανένα φυσικό εμπόδιο ανάμεσα σ' έναν παράλιο λαό και στους κατοίκους της ενδοχώρας – υπάρχει μόνο ένα κοινωνικό εμπόδιο που οφείλεται στον διαφορετικό τρόπο ζωής τους.

Ποιοί είναι οι παράγοντες που καθορίζουν την εξέλιξη και την εξάπλωση των παράλιων πολιτισμών; Ένα λογικό μοντέλο της οικολογικής κατάστασης θα ήταν αυτό που θ' αντιστοιχούσε σε μία ίση κατανομή των κοινοτήτων, οι οποίες θα είχαν καθαρά τοπικές σχέσεις.

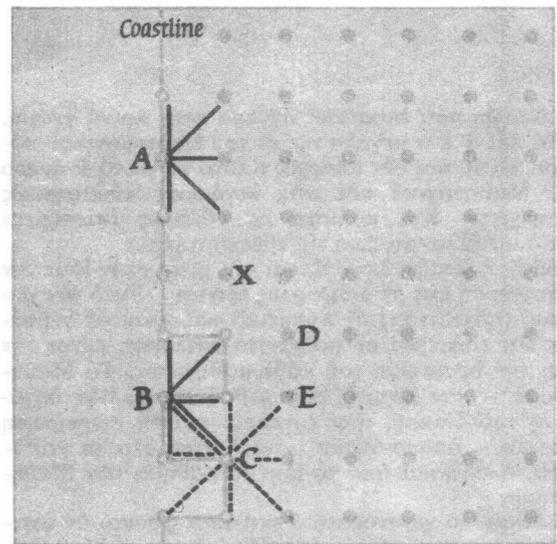
Τό σχήμα 1 δείχνει πώς σε μία εϋθύγραμμη ακτή, όπως στο επάνω μέρος του διαγράμματος, οι σχέσεις μεταξύ παραθαλάσσιων κοινοτήτων είναι λιγότερες απ' ότι οι σχέσεις τους με κοινότητες της ενδοχώρας μ' έναν λόγο δύο προς τρία. Ένώ στο κάτω μέρος του διαγράμματος, όπου η ακτή είναι τεθλασμένη, όχι μόνο ο αριθμός των παραθαλάσσιων κοινοτήτων αυξάνει, αλλά και οι σχέσεις ανάμεσα σ' αυτές συχνά ξεπερνούν τις άλλες σχέσεις τους, που μερικές φορές μάλιστα μηδενίζονται.

Αυτή η θεωρητική ανάλυση στηρίζεται στην υπόθεση ότι η μορφή της ακτής (σε κάτοψη) είναι ο βασικός παράγοντας για τη δημιουργία της κοινωνικής συνοχής, η οποία είναι αναγκαία για τό μετασηματισμό μίας σειράς παράλιων κοινοτήτων σε μία οικόσφαιρα. Τό σχήμα 2 επιδιώκει να ελέγξει αυτή την υπόθεση μετρώντας τις «άνωμαλίες» των ακτών της Μεσογείου.

Τό σχήμα 2 κατασκευάστηκε ως εξής: Τοποθετήθηκε πρώτα πάνω στον χάρτη δλόκληρης της περιοχής μία διαφάνεια με κάνινο (τετραγωνικό κανιά) και χρωματίστηκε κόκκινο κάθε τετράγωνο που περιείχε ένα τμήμα ακτής. Μετά, μία δεύτερη διαφάνεια, ακριβώς ίδια με την πρώτη, τοποθετήθηκε από πάνω. Σ' αυτήν χρωματίστηκε μπλέ κάθε τετράγωνο που η πλειοψηφία των γειτονικών του τετραγώνων ήταν χρωματισμένα κόκκινα. (Κάθε τετράγωνο στον κά-

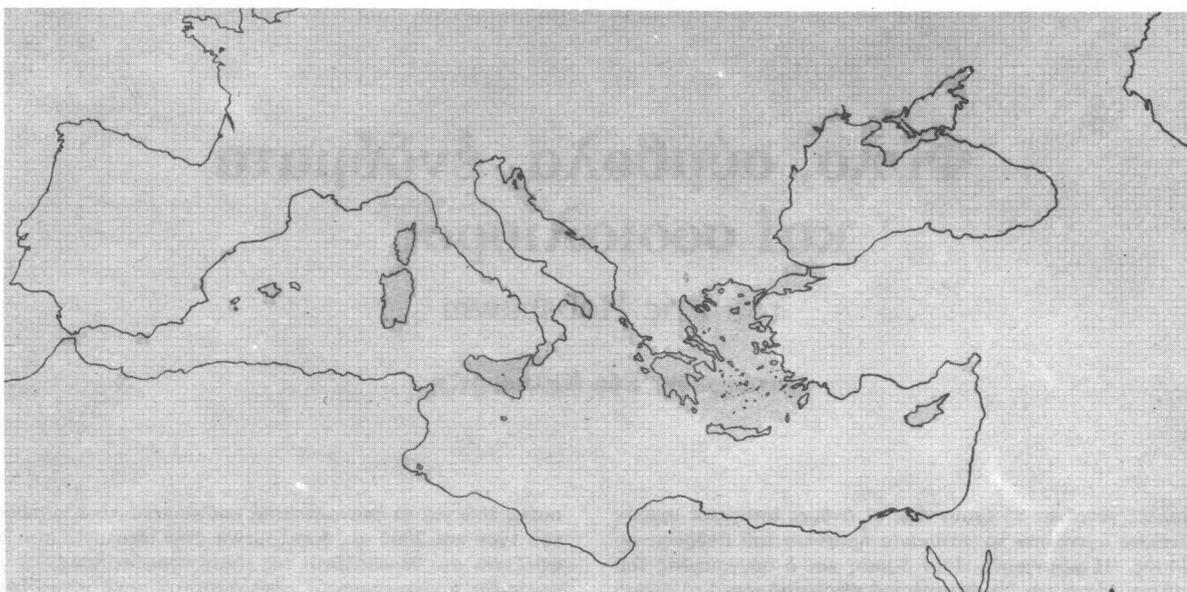
ναβο έχει 8 γειτονικά τετράγωνα. Αν τά 5 τουλάχιστο από αυτά ήταν χρωματισμένα κόκκινα, τότε τό κεντρικό τετράγωνο χρωματιζόταν μπλέ). Αφαιρώντας την πρώτη διαφάνεια προέκυψε τό σχήμα 2.

Αυτή η καθαρά γεωγραφική έπεξεργασία καθορίζει έναν αριθμό περιοχών, από τις οποίες η μεγαλύτερη περιλαμβάνει την ελληνική χερσόνησο, τά νησιά του Αιγαίου και την Ίωνία με μία προέκταση βορειοανατολικά προς τό Βόσπορο. Οι περιοχές του ίδιου τύπου που βρίσκονται κοντά σ' αυτή τη βασική ζώνη είναι η νότια ακτή της Ρωσίας, η Κύπρος, η νοτιοανατολική ακτή της Ίταλίας, η Σικελία και η Δαλματία. Οι Έλληνες αρχικά κατείχαν την ηπειρωτική Ελλάδα και τά νησιά του Αιγαίου κι έπειτα την Κύπρο. Στην αρχή της τελευταίας χιλιετηρίδας π.Χ. επεκτάθηκαν στην Ίωνία και από τον ογδοο αιώνα αποίκισαν την περιοχή του Βόσπορου, τις εκβολές των μεγάλων ρωσικών ποταμών, τη νότια Κριμαία, τις ακτές της νότιας Ίταλίας, την Καμπανία και τη

Σχήμα 1

Θεωρητικές σχέσεις μεταξύ παράλιων και μεσογειακών κοινοτήτων (ισοκατανεμημένων). Στο εϋθύγραμμο τμήμα της ακτής, η κοινότητα A συνδέεται με τρεις μεσογειακές και δύο παράλιες κοινότητες. Στο τεθλασμένο τμήμα της ακτής η B συνδέεται μόνο με παράλιες κοινότητες, ενώ η C συνδέεται με περισσότερες παράλιες παρά με μεσογειακές κοινότητες (μ' έναν λόγο πέντε προς τρία). Οι κοινότητες B και C ανήκουν σε παράλια οικόσφαιρα, ενώ η A δέν ανήκει γιατί συνδέεται με περισσότερες μεσογειακές παρά παράλιες κοινότητες (μολονότι η ίδια είναι παράλια). Αν η θάλασσα εκτεινόταν μέχρι τις κοινότητες D και E ή κοινότητα X (αν και μεσογειακή) θα περιλαμβάνονταν στην παράλια οικόσφαιρα γιατί ο λόγος των συνδέσεων της με παράλιες κοινότητες προς τις συνδέσεις της με μεσογειακές θα ήταν μεγαλύτερος της μονάδας.

Σχήμα 2

Σικελία. Δύο περιοχές που προκύπτουν από τη θεωρητική ανάλυση – η Δαλματία και η βόρεια Κριμαία – δεν κατοικήθηκαν ποτέ από τους Έλληνες. Κατά τά άλλα η ταύτιση είναι εκπληκτικά καλή.

Οι περιοχές που απομένουν και που προσδιορίστηκαν με την παραπάνω τεχνική βρίσκονται βασικά στη δυτική Μεσόγειο, όπου, την εποχή που η Ελλάδα ιδρύει τις αποικίες της, η Καρχηδόνα ήταν η κυρίαρχη θαλάσσια δύναμη. Κι εδώ οι περιοχές που προκύπτουν από τη γεωγραφική ανάλυση αντιστοιχούν ικανοποιητικά στα πρώτα κέντρα της δραστηριότητας των Καρχηδονίων.

Τμήματα που περιλαμβάνουν λιγότερα από τέσσερα τετράγωνα δεν θα πρέπει να ληφθούν σοβαρά υπόψη, αν και ο προσδιορισμός της Μασσαλίας έχει ενδιαφέρον. Κι είναι ίσως αξιοπρόσεκτο το γεγονός πως τα μόνα σημεία που προσδιορίστηκαν στη Μέση Ανατολή και στην Αίγυπτο είναι εκείνα που αντιστοιχούν στα δύο μεγάλα κέντρα της ελληνιστικής περιόδου – την Αντιόχεια και την Αλεξάνδρεια. Πάντως, σ' αυτό το σημείο η συζήτηση αρχίζει να παίρνει έναν πιθανολογικό χαρακτήρα. Έχουν συμβεί τόσα πολλά στην Ιστορία και τόσα πολλά από αυτά έχουν γίνει από τους Έλληνες, ώστε θα ήταν δυνατό να καθορίσουμε τετράγωνα διαλεγμένα σε μία τυχαία βάση και ν' ανακαλύψουμε ιστορικές αντιστοιχίες.

Μιά άλλη παρατήρηση που θα μπορούσε να γίνει είναι πως αυτή η ανάλυση δεν οδηγεί στον προσδιορισμό των πρώτων θαλασσοπόρων της Μεσογείου, των Φοινίκων. Αλλά ο καθορισμός μιας παράλιας οικόσφαιρας δεν αφορά αυτή καθαυτή τη θαλάσσια δραστηριότητα, αλλά τις σχέσεις ή καλύτερα την ελλειψή σχέσεων ανάμεσα σε παράλιες κοινότητες και μεσογειακές. Κι ενώ οι Έλληνες και οι Καρχηδόνιοι διέφεραν σε πολιτισμό και γλώσσα από τους λαούς

που κατείχαν το εσωτερικό των χωρών τους, οι Φοινίκες ήταν βασικά όμοιοι με τους κατοίκους της Συρίας και του Λιβάνου.

Η μεγαλύτερη από τις παράλιες οικόσφαιρες της Μεσογείου, ή κεντρική ελληνική ζώνη, έχει αποδειχτεί και η πιο σταθερή. Στην πραγματικότητα, τα όρια του ελληνικού έθνους είχαν την πιο σημαντική μεταβολή τους σχετικά πρόσφατα με τον αφελληνισμό της Ιωνίας από τους Τούρκους το 1922...

Τό παραπάνω κείμενο είναι υποδειγματικό για τον τρόπο επεξεργασίας του θέματός του. Σ' αυτό βλέπουμε καθαρά τη χρησιμοποίηση των Μαθηματικών σαν εργαλείο για τη μελέτη ενός ιστορικού και κοινωνιολογικού προβλήματος.

Επιπλέον, βλέπουμε και τις επιφυλάξεις για τα αποτελέσματα της έρευνας. Οι επιφυλάξεις αυτές οφείλονται στην αναγκαστική εισαγωγή ορισμένων παραδοχών, χωρίς τις οποίες η συγκεκριμένη έρευνα θα ήταν ανέφικτη. Αυτό συμβαίνει πάντα όταν κατασκευάζεται ένα μοντέλο. Η μόνη ίσως διαφορά που θα μπορούσε κανείς να βρει είναι πως συνήθως οι παραδοχές που γίνονται για την κατασκευή ενός μοντέλου για κάποιο κοινωνικό φαινόμενο είναι περισσότερες από αυτές που γίνονται για ένα φυσικό φαινόμενο. Ο λόγος είναι πως οι παράμετροι (οι ανεξάρτητες μεταβλητές) που υπεισέρχονται σ' ένα κοινωνικό φαινόμενο είναι συνήθως πολύ περισσότερες από όσες υπεισέρχονται σ' ένα φυσικό φαινόμενο.

Αυτή η διαφορά ίσως ν' αποτελέσει στο μέλλον και το μοναδικό (απαραίτητο) κριτήριο για το διαχωρισμό των επιστημών σε «θετικές» και «θεωρητικές», αν ένας τέτοιος διαχωρισμός θεωρείται ακόμη αναγκαίος.

Φύλο, σύμβολα, ένδύματα καί σοσιαλισμός

του Eric Hobsbawm

μετάφραση: Εύα Καλπουρτζή

Πολλές γυναίκες τό έχουν πει: οί άνδρες ιστορικοί σχεδόν πάντοτε αγνόησαν τό γυναικείο ήμισφύλιο του ανθρώπινου γένους. Ή κατηγορία είναι δίκαιη και ό συγγραφέας του άρθρου αυτού τήν αποδέχεται για τόν έαυτό του. Στο βαθμό όμως που στην ανθρώπινη κοινωνία τά δυό φύλα παραμένουν συζευγμένα, τό κακό δέν θά μπορούσε νά διορθωθεί αναπτύσσοντας ένα νέο ιστορικό κλάδο, αποκλειστικά αφιερωμένο στις γυναίκες. Ή εκείνο που θά πρέπει αντίθετα νά μελετηθεί, είναι οί διάφορες μορφές που πήραν οί σχέσεις τών φύλων, τόσο στο επίπεδο τής κοινωνικής πραγματικότητας όσο και διαμέσου τής εικόνας που τό κάθε φύλο δημιούργησε για τό άλλο κι αυτό είναι που θά προσπαθή-

Ο Eric J. Hobsbawm είναι σήμερα καθηγητής τής ιστορίας στο Birkbeck College του Πανεπιστημίου του Λονδίνου. Ειδικός στην ευρωπαϊκή ιστορία τών δύο περασμένων αιώνων και μελετητής του εργατικού κινήματος, έχει γράψει πολλά βιβλία, άρθρα και διδλοκριτικές. Άνάμεσά τους ξεχωρίζει τό ζευγάρι *The Age of Revolution* - 1962 και *The Age of Capital* - 1975. Άλλα έργα του είναι τά *Labour's Turning Point* - 1948, *Primitive Rebels* - 1959, *Labouring Men: Studies in the History of Labour* - 1964, *Industry and Empire* - 1968, *Captain Swing* (με τόν George Rudé) - 1969.

Στά ελληνικά υπάρχουν δυστυχώς μόνο δύο από τά λιγότερο σημαντικά έργα του: οί *Ληστές* (*Bandits* - 1969), έκδ. Βέργος, Άθήνα 1975, και ή συλλογή *Έπαναστάτες* (*Revolutionaries* - 1973), έκδ. Πολιτεία, Άθήνα 1975 (βλ. διδλοκριτική στον *Πολίτη*, αρ. 14, Νοέμβριος 1977), και μάλιστα σέ εκδόσεις που θά λέγαμε ότι παρερμηνεύουν έμφανώς τίσ θέσεις, τήν τοποθέτηση και τήν προβληματική του σπουδαίου αυτού μαρξιστή μελετητή. Έχουν ακόμα μεταφραστεί τά άρθρα του «Έργατικό Κίνημα και Στρατιωτικά Πραξικοπήματα» και «Σαράντα Χρόνια Κυβερνήσεων Λαϊκού Μετώπου», *Κομμουνιστική Θεωρία και Πολιτική*, αρ. 2, Άπρίλιος 1975 και αρ. 13, Αύγουστος - Σεπτέμβριος 1976.

σομε εδώ για τά επαναστατικά και σοσιαλιστικά κινήματα του 19ου και 20ου αι., βασιζόμενοι στην ιδεολογία που εκφράζεται στο θεματολόγιο τής εικονογραφίας τους. Τό γεγονός ότι ή εικονογραφία αυτή αποτελεί κατά κύριο λόγο έργο τών άνδρών μās απαγορεύει, φυσικά, νά υποθέσουμε ότι ό τρόπος που αναπαριστά τούς ρόλους τών φύλων αντιπροσωπεύει τίσ απόψεις τής πλειοψηφίας τών γυναικών ως προς τό σημείο αυτό. Τό μόνο που μπορούμε νά κάνουμε είναι νά συγκρίνουμε τίσ εικόνες τών ρόλων και τών σχέσεων προς τήν κοινωνική πραγματικότητα τής εποχής όπως και προς τίσ λιγότερο ή περισσότερο σαφείς ιδεολογίες τών σοσιαλιστικών και επαναστατικών κινήματων.

Ή υπόθεση - πάνω στην όποία και στηρίζεται τό άρθρο αυτό - ότι μιά τέτοια σύγκριση είναι δυνατή, κατά κανένα τρόπο δέν συνεπάγεται ότι οί εικόνες που αναλύονται εδώ αποτέλεσαν ποτέ τήν άμεση αντανάκλαση τής κοινωνικής πραγματικότητας, με εξαίρεση εκείνες που προορίζονταν ν' αποτελέσουν ντοκουμέντα, όπου και πάλι είναι φανερό ότι δέν ήταν αναγκασμένες ν' ανταναικλούν πιστά τήν πραγματικότητα. Πιστεύουμε απλώς ότι οί εικόνες αυτές, φτιαγμένες για ένα ευρύ κοινό, εργατών παραδείγματος χάρη, και προορισμένες νά έχουν μιάν όρισμένη αποτελεσματικότητα, δέν θά μπορούσαν ν' απομακρυνθούν και πάρα πολύ από τήν έμπειρία τής πραγματικότητας αυτής και τά όρια που επέβαλλε στο κοινό. Έτσι, αν οί σοσιαλιστικές καρικατούρες τής Μπέλ-Έποχ δείχνανε κατά κανόνα τόν καπιταλιστή όχι σαν χοντρό άντρα με ήμίψηλο και με πούρο στο στόμα, αλλά σαν χοντρή γυναίκα, κάτι τέτοιο θά ξεπερνούσε τά επιτρεπόμενα όρια και τό σχέδιο θά έχανε τήν αποτελεσματικότητά του· γιατί, άρσενικοί στην αντίληψη του κοινού, τά αφεντικά ήταν και στην πραγματικότητα τίσ περισσότερες φορές άνδρες.

Επίσης, έστω κι αν όλοι οί καπιταλιστές δέν ήταν χοντροί, δέν καπνίζανε πούρο και δέν φορούσαν ήμίψηλο, αυτά ήταν τά χαρακτηριστικά που τούς είχαν αποδοθεί και τά όποια υποτίθεται ότι έδειχναν τόν πλούτο σέ μιάν αστική κοινωνία, δηλαδή μιάν ειδική μορφή πλούτου και προνομίων, διαφορετικά απ' ό,τι τά αντίστοιχα τών εγγενών, τήν ίδια εποχή. Οί καθαρά συμβολικές και άλληγορικές εικόνες ήταν, φυσικά, λιγότερο υποχρεωμένες νά αντιστοιχούν προς τήν πραγματικότητα, μέχρι ενός όρισμένου σημείου όμως: ό καλλιτέχνης που αποφάσιζε νά άπεικονίσει τόν πόλεμο με τά γνωρίσματα μās θεάς, τό έκανε με όλοφάνερη τήν πρόθεση νά προκαλέσει. Στίς μέρες μας, είναι αυτονόητο ότι μιά

τέτοια έρμηνεία τής εικονογραφίας κατά κανένα τρόπο δέν αποτελεί σοβαρή ανάλυση τής εικόνας και τού συμβόλου. Θεωρώ περιττό νά διευκρινίσω ότι τό άρθρο αυτό δέν έχει καν μία τέτοια αξίωση.¹

Θ' αρχίσουμε μέ τόν διασημότερο επαναστατικό πίνακα (έστω και άν ό δημιουργός του ύπηρεζε λιγότερο διάσημος): *Η Έλευθερία πού οδηγεί τό λαό τού Delacroix* (1831). Τό θέμα είναι πασίγνωστο: μία νέα κοπέλα, γυμνόστηθη, μ' έναν φρυγικό σκούφο στό κεφάλι τής κι ανεμίζοντας μία σημαία, διασκελίζει τά σωριασμένα πάνω στό δόδοφραγμα πτώματα, ενώ τήν ακολουθούν ένοπλοι άνδρες πού φορούν χαρακτηριστικά κοστούμια τής εποχής. Οί σχετικές μέ τόν πίνακα αυτόν πηγές έχουν μελετηθεί συστηματικά. Άλλά, ανεξάρτητα από τίς πηγές, ό τρόπος που οί άνθρωποι τής εποχής εκείνης έρμήνευσαν τόν πίνακα δέν αφήνει καμιάν αμφιβολία: γι' αυτούς ή Έλευθερία κατά κανένα τρόπο δέν αποτελούσε άλλγορική φιγούρα αλλά μία γυναίκα άπόλυτα πραγματική (προφανώς έμπνευσμένη από τήν ήρωίδα Marie Deschamps πού τά κατορθώματά τής υπέβαλαν στόν Ντελακρουά τήν ιδέα τού πίνακα). Έπρόκειτο γιά μία γυναίκα τού λαού, πού άνήκε στό λαό, και πού ένιωθε άνετα μέσα στό λαό.

*Μία γυναίκα δυνατή, μέ στήθη σφριγηλά
μέ φωνή τραχιά και θέλητρα σκληρά
ή όποια*

*εγκίνητη και περπατώντας μέ μεγάλα δήματα
άπολαμβάνει τίς κραυγές τού πλήθους*

Ό Μπαλζάκ τήν ήθελε χωριάτισσα: «μέ σκούρο δέρμα, φλογερή, ίδια ή εικόνα τού λαού». Υπερήφανη ή και αυθάδης (κατά τόν Μπαλζάκ πάντοτε) αντιπροσώπευε τό έντελώς αντίθετο τής εικόνας τής γυναίκας στην άστική κοινωνία. Έκτός αυτού, όπως δέν παρέλειψαν νά υπογραμμίσουν οί σύγχρονοι, ήταν μία γυναίκα σεξουαλικά άπελευθερωμένη. Ό Barbier, τό ποίημα τού όποιου *La Cuirée* (Τό έλώριο) όπωσδήποτε αποτέλεσε μία από τίς πηγές τής έμπνευσης τού Ντελακρουά, φθάνει νά έπινοήσει μιάν δλόκληρη ιστορία γιά τήν σεξουαλική τής άπελευθέρωση. Αυτή

*Πού διάλεγε τούς έραστές τής μέσα στόν όχλο
και πού δέν μετρίοτανε
παρά μέ άνδρες δυνατούς όπως εκείνη.*

Αυτή, «παιδί τής Βασιλίας», άφου άναστάτωση δλόκληρο τόν κόσμο κι άφου βαρέθηκε τούς πρώτους έραστές τής έρχεται ύστερα, ενώ τήν ακολουθούν σημαίες (του Ναπολέοντα) κι ένας λοχαγός εικοσι χρονών,

*Πάντοτε δημοφη και γυμνή
μέ τήν τρίχρωμη σημαία γύρω τής
γιά νά οδηγήσει τό λαό τής προς τίς «τρείς ήμέρες τής δόξας».* Ό Heine, στό σχολίο του γιά τόν πίνακα τού Ντελακρουά, προχωρεί τήν εικόνα άκόμη μακρύτερα, μέχρι τό

άλλο εκείνο διφορούμενο στερεότυπο τής ανεξάρτητης και σεξουαλικά άπελευθερωμένης γυναίκας, τήν έταίρα - ένα άλλόκοτο άνακάτωμα Φρύνης, γυναίκας τής ψαραγοράς και θεάς τής έλευθερίας. Τό θέμα άναγνωρίζεται εύκολα: ό Φλωμπέρ επανέρχεται σ' αυτό στην *Αίσθηματική άγωγή*, μ' άφορμή τό 1848, όπου ή Έλευθερία του παριστάνεται μέ τά χαρακτηριστικά μιās πόρνης, πού παίρνει μέρος στη λεηλασία τού Κεραμεικού. (Άξίζει νά σημειωθεί έδώ τό τυπικά άστικό πέραςμα από τήν έξίσωση: έλευθερία = αγαθή, στην έξίσωση: έλευθεριότητα = κακό) «Στόν προθάλαμο, όρθια πάνω σέ μία στοίβα ρούχα, στεκόταν μία γυναίκα τού όρόμου, πού είχε τή στάση τού αγάλματος τής Έλευθερίας». Και ό Félicien Rops συνεχίζει στόν ίδιο τόνο όταν δείχνει τήν «Κομμούνα προσωποποιημένη σά μία γυμνή γυναίκα μέ κεπί στό κεφάλι και μέ τό σπαθί στό χέρι», μία εικόνα πού θά πρέπει άλλωστε νά ήταν άρκετά διαδεδομένη κατά τήν εποχή. Ό *Λαός* (ένα άλλο έργο τού Φ. Ρόπς όπου ό Eduard Fuchs βλέπει, όχι άδικαιολόγητα, τό «λαό-μέγαιρα» - *Megäre Volk*) είναι μία νέα γυναίκα, γυμνή, μέ ύφος πόρνης, φορώντας όλο κι όλο τίς κάλτσες τής κι ένα μικρό σκουφί (έμμεση άναφορά στόν φρυγικό σκούφο;), μέ τά πόδια άνοιχτά δείχνοντας τό αιδούο τής.

Ό νεωτερισμός τής Έλευθερίας τού Ντελακρουά εγκείται λοιπόν σ' αυτή τήν ταύτιση τής εικόνας τής γυμνής γυναίκας μέ μία πραγματική γυναίκα τού λαού, χειραφετημένη, πού διαδραματίζει έναν ενεργό ή και καθοδηγητικό ρόλο στό κίνημα τών άνδρών. Τό πότε άκριδώς χρονολογείται αυτή ή νέα επαναστατική εικόνα είναι ένα πρόβλημα πού άφορά τούς ιστορικούς τής τέχνης. Άπό τή δική μας πλευρά θά σημειώσουμε δύο πράγματα: κατά πρώτο, ότι ή συγκεκριμένη φύση τής τή διαχωρίζει από τόν άλλγορικό ρόλο πού συνήθως άποδιδόταν στίς γυναικείες φιγούρες, παρά τό γεγονός ότι διατηρεί τή γυμνότητά τής, μία γυμνότητα τήν όποια όμως ό ζωγράφος καθόλου δέν προσπάθησε νά κρύψει, όπως παρατήρησαν και οί σχολιαστές. Η γυναίκα αυτή δέν βρίσκεται εκεί ούτε γιά νά έμπνεύσει ούτε γιά νά άναπαραστήσει: όρα. Έκτός αυτού, διακρίνεται σαφώς από τήν γυναίκα πού μάχεται γιά τήν έλευθερία όπως τήν απεικονίζει ή παραδοσιακή εικονογραφία τής όποίας τό καλύτερο παράδειγμα είναι ή Ίουδήθ, πού, έξίσου συχνά μέ τόν Δαβίδ, χρησιμεύει γιά νά παραστήσει τή νικηφόρα πάλη τού αδύνατου προς τόν δυνατό. Αντίθετα μέ τούς δυό αυτούς ήρωες, ή Έλευθερία τού Ντελακρουά δέν έχει τίποτα τό αδύνατο. Ίσα-Ίσα, ένσαρκώνει όλη τή συμπτυκνωμένη δύναμη τού άήττητου λαού, και μάλιστα ως *δν πού έχει φύλο*, πράγμα πού τή διαφοροποιεί από τήν παρθενική Ζάν ντ' Άρκ, γιά παράδειγμα. Πρόκειται, τελικά, γιά μία νέα γυναίκα πού δέν έχει γίνει άκόμη μητέρα, ούτε σύζυγος - άπ' ό,τι μπορεί τουλάχιστον νά υποθέσει κανείς. Η αντίθεση άνάμεσα σ' αυτήν τήν επαναστατική εικόνα και τό μη επαναστατικό αντίστοιχό τής συνάγεται συγκρίνοντας τόν πίνακα τού Ντελακρουά μ' ένα σχεδόν σύγχρονό του έργο, τήν *Πολιορκία τής Σαραγκόσα* τού David Wilkie (1828), όπου παρουσιάζεται μία ήρωίδα πραγματική, έντελώς ντυμένη, αλλά σέ στάση άλλγορική, μ' έναν γυμνόστηθο άντάρτη κοντοκαθισμένο δίπλα τής. Τό θέμα είναι ένα επεισόδιο τών ναπολεοντείων πολέμων. Ό Βύρων, πού περιγράφει τό ίδιο επεισόδιο στό *Childe Harold*, παράλληλα μέ τόν θαυμασμό του γιά τούς Ισπανούς αγωνιστές, δέν παραλείπει νά τονίσει τό γεγονός ότι Τό «Κορίτσι τής Σαραγκόσα» έξακολουθεί νά παραμένει μέσα στά όρρα αυτού πού οί άνδρες, από τό ύφος τής άνωτερότητάς τους, θεωρούν ως τήν άριμόζουσα γιά μία γυναίκα συμπεριφορά. «Παρ' όλα αυτά, τά κορίτσια τής Ίσπανίας, δέν είναι άπ' τή φυλή τών Άμαζόνων αλλά

1. Τό κείμενο αυτό γεννήθηκε ύστερα από μία συζήτηση πού είχα μέ τόν Peter Hānak τού Ίνστιτούτου Ίστορίας τής Ακαδημίας Έπιστημών τής Ούγγαρίας, σχετικά μέ ένα δοκίμιο τού Efim Etkind (παλιότερα στό Λένινγκραντ και τώρα στη Ναντέρ τού Παρισιού) μέ θέμα *Τό 1830 στην Εύρωπαική Ποίηση*. Στη συνέχεια δέχτηκα ούσιαστική βοήθεια από τούς Georg Eisler, Francis και Larissa Haskell και Nick Penny γιά κάθε τι πού συνδέεται μέ τήν ιστορία τής τέχνης. Πρόκειται λοιπόν, κατά κάποιο τρόπο, γιά συλλογική έργασία, εκτός από τίς έρμηνείες και τά σφάλματα πού διεκδικώ δλοκληρωτικά.

H. Daumier, *Οι ταραχές*

γυναίκες έμπειρες σ' όλες τις χάρες του έρωτα». Καί δέν του είναι δύσκολο νά βρει μιάν έρμηγεία γιά τήν τόσο λίγο θηλυκή ήρωίδα του: άπλώς παραμένει πιστή σ' έναν πεθαμένο σύζυγο. Οί πράξεις της μαρτυρούν «τή σκληρότητα του περιστεριού». Έχουμε μ' άλλα λόγια απομακρυνθεί από τήν Έλευθερία. Αύτή ή εικόνα τής Έλευθερίας, ως νέας, ενεργητικής και χειραφετημένης γυναίκας, τήν όποία οί άνδρες αποδέχονται ως άρχηγό, έφτασε τό άποκορύφωμά της κατά τήν επανάσταση του 1830, παρά τό γεγονός ότι τό θέμα παραμένει δημοφιλές ως τά 1848, προφανώς έξ αίτίας τής επίδρασης του Ντελακρουά πάνω στους άλλους ζωγράφους. Στόν πίνακα του Millet *Η Έλευθερία πάνω στά όδοφράγματα* ή ήρωίδα παραμένει γυμνή κάτω από τόν φρυγικό της σκούφο, τό περιβάλλον όμως έχει χάσει τή σαφήνεία του. Η άκρίβεια λείπει και στή σπουδή του Daumier *Οι ταραχές*. Από τήν άλλη μεριά, οί σπάνιες αναπαραστάσεις τής Κομμούνας και τής Έλευθερίας ύστερα από τό 1871 τς δείχνουν γενικά γυμνές (όπως στό σχέδιο του Ρόπς πού αναφέραμε πιο πάνω) ή μέ ξεσκεπάστα στήθη. Στο σημείο αυτό ενδέχεται ό ιδιαίτερα ενεργός ρόλος πού έπαιξαν οί γυναίκες στήν Κομμούνα νά εξηγει γιατί ή επανάσταση αύτή συμβολίστηκε, τουλάχιστον από έναν ξένο εικονογράφο, μέ τή

μή άλληγορική (δηλαδή ντυμένη) και έκδηλα άγωνιστική μορφή γυναίκας. Μέ λίγα λόγια, ή τάση νά αναπαριστούν τήν επαναστατική έννοια τής έλευθερίας ή τής δημοκρατίας μέσω μιάς γυναίκας γυμνής ή, συχνότερα, μέ τό στήθος ξεσκεπάστο συνέχισε νά υπάρχει. Έτσι, τό περίφημο άγαλμα τής Έλευθερίας του κομμουνάρου Dalou στήν πλατεία Nation στό Παρίσι κρατάει άκόμη τό ένα στήθος γυμνό. Θά χρειαζόταν μιά πιο έμπεριστατωμένη έρευνα γιά νά καθοριστεί άν ή έκθεση των δύο ή του ενός στήθους συνδέεται πάντα μέ τήν εξέγερση, ή όταν εξέγερση δέν υπάρχει συνδέεται μέ τή λογομαχία, όπως ίσως συμβαίνει σ' αυτό τό σχέδιο τής έποχής πού αναφέρεται στήν ύπόθεση Ντρέυφους (Ιανουάριος 1898) κι όπου δλέπει κανείς μιά Μαριάννα, νέα και παρθένα, μέ τό ένα στήθος γυμνό πού τήν προστατεύει από ένα τέρας ή Δικαιοσύνη, ή όποία παρουσιάζεται ως ώριμη γυναίκα πού κρατάει ένα σπαθί, κι από κάτω «Η Δικαιοσύνη: Μή φοβάσαι τό κτήνος – εγώ είμαι εδώ». Άλλά από άλλη μεριά, ή Μαριάννα, ή θεσμοποιημένη Δημοκρατία, παρουσιάζεται ντυμένη έντελώς κανονικά, άν και λίγο έλαφρά, παρά τήν επαναστατική της καταγωγή. Έπιστροφή στήν εύπρέπεια. Καί ίσως και στό ψέμμα στό βαθμό πού ή γυμνότητα χαρακτηρίζει κατά κανόνα τήν άλ-

Ε. Ντελακρουά, *Ἡ ἐλευθερία ὁδηγώντας τὸ λαό*

ληγορική και γυναικεία φιγούρα τῆς Ἀλήθειας – ιδιαίτερα συχνή, κυρίως στὶς καρικατούρες τῆς ὑπόθεσης Ντρέυφους. Γυμνή ἔξακολουθεῖ νὰ παραμένει ἡ Ἀλήθεια ἀκόμη και στὴν εἰκονογραφία τοῦ κατὰ τ' ἄλλα ἀξιοσέβαστου ἐργατικοῦ βρετανικοῦ κινήματος, ὅπως φαίνεται και στὸ ἐμβλημα τῆς Amalgamated Society of Carpenters and Joiners (Ἐνιαία Ἑταιρεία Ξυλουργῶν καὶ Ἐπιπλοποιῶν) στὰ 1860, πρὶν ἢ δικτωριανῆ ἠθικῆ ἐπιβάλλει τὴν κυριαρχία τῆς.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, στὸ σύνολό τῆς ὁ ρόλος τῆς γυναικείας φιγούρας, γυμνῆς ἢ ντυμένης, μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις μειώθηκε σημαντικά μὲ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴ δημοκρατικὴ-πληθειακὴ ἀντίληψη τῆς δημοκρατίας καὶ τῆς ἐπανάστασης στὸ προλεταριακὸ σοσιαλιστικὸ κίνημα. Κι αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι κατὰ μία ἔννοια πού προσπαθοῦμε νὰ ἐξηγήσουμε ἐδῶ, αὐτὴ τὴν «ἀνδροποίηση» τοῦ θεματολογίου τῆς εἰκονογραφίας τοῦ σοσιαλιστικοῦ καὶ ἐργατικοῦ κινήματος. Γιὰ λόγους προφανεῖς ἡ γυναίκα-προλετάριος δέν ἐμφανίζεται καθόλου στὴν τέχνη, ἂν ἐξαιρέσει κανεῖς τὶς μερικές δραστηριότητες στὴν πλειοψηφία τους γυναικείες. Δέν θὰ πρέπει νὰ δεῖ κανεῖς σ' αὐτὸ καμιὰ προκατάληψη. Ὁ Constantin Meunier, ὁ Βέλγος αὐτὸς πρωτοπόρος τῆς ἐξιδανίκευσης τοῦ ἀρσενικοῦ προλεταρίου, λάξευε ἀλλὰ κυρίως ζωγράφιζε

ἐργάτριες τὸ ἴδιο συχνά μὲ τοὺς ἐργάτες καὶ κάποτε μάλιστα—ὅπως στὸν πίνακά του *Ἡ ἐπιστροφή τῶν ἀνθρακωρῶν* (1905)—τὶς ἐργάτριες καθὼς δούλευαν στὸ πλάι τῶν ἀνδρῶν, πράγμα πού συνέβαινε ἀκόμη στὰ βελγικὰ ἀνθρακωρυχεῖα τῆς ἐποχῆς. Τελικά, εἶναι φανερό ὅτι ἡ εἰκόνα τῆς γυναίκας ὡς μισθωτοῦ πού συμμετέχει ἐνεργά στὴν πολιτικὴ δραστηριότητα ἀνάγεται κατὰ μεγάλο μέρος στὴ σοσιαλιστικὴ ἐπίδραση. Στὴ Μ. Βρετανία, γιὰ παράδειγμα, ἡ γυναίκα δέν ἐμφανίζεται στὴν εἰκονογραφία τῶν συνδικάτων, παρὰ ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἡ ἐπίδραση αὐτὴ ἀρχίζει νὰ γίνεται αἰσθητὴ. Προηγουμένως, πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπέμβαση τῶν διανοουμένων, ἡ ρεαλιστικὴ εἰκόνα τῆς γυναίκας ἀπαντᾶται ἀποκλειστικά σχεδόν στὶς διαφημιστικὲς βινιέτες πού χρησιμοποιοῦσαν τὰ συνδικάτα γιὰ νὰ καταστήσουν γνωστὴ στὰ μέλη τους τὴν ἀδελφικὴ συμπαράσταση πούμποροῦσαν νὰ τοὺς προσφέρουν σὲ δύσκολες στιγμές, σὲ περίπτωσι ἀρρώστιας, ἀτυχήματος ἢ θανάτου. Στὶς βινιέτες αὐτές, ἡ γυναίκα ἀπεικονίζεται ὀρθία στὸ προσκέφαλο τοῦ ἀρρωστοῦ ἀνδρα, τὸν ὁποῖο ἐρχονται νὰ ἐπισκεφθοῦν οἱ σύντροφοί του κρατώντας τὰ διακριτικὰ τοῦ συνδικάτου ἢ, ἄλλοτε πάλι, περιτριγυρισμένη ἀπὸ τὰ παιδιά τῆς, νὰ σφίγγει τὸ χέρι τῶν ἐκπροσώπων τῶν συνδικάτων πού ἦρθαν νὰ τῆς

προσφέρουν χρήματα ύστερα από τό θάνατο του άρχηγού της οικογένειας.

Η γυναίκα, λοιπόν, είναι κατά κύριο λόγο παρούσα στο σύμβολο και στην άλληγορία άν και θά έπρεπε νά σημειωθεί, γύρω στο τέλος του αιώνα, ή ύπαρξη έμβλημάτων θρετανικών συνδικάτων πού δέν περιέχουν καμιά γυναικεία φιγούρα, κυρίως όταν πρόκειται για άποκλειστικά άνδρικές διομηχανίες, όπως τά όρυχεία, τά χυτήρια, κτλ. Οί άλληγορίες του φιλευθερισμού, ιδιαίτερα, πού προορίζονταν νά εκθειάσουν τό «ό καθένas για τόν έαυτό του» ήταν από πάντα και έξακολούθησαν νά παραμένουν γυναικείες στην πλειοψηφία τους. Η Φρόνηση, ή Φιλεργία, ή Καρτερία, ή Έγκράτεια, ή Άλήθεια και ή Δικαιοσύνη όρίζουν τίς τύχες της Έταιρείας τών οικοδόμων στά 1868, ενώ ή Τέχνη, ή Φιλεργία, ή Άλήθεια και ή Δικαιοσύνη, τίς τύχες της Έταιρείας τών Ξυλουργών και μαραγκών, της ίδιας εποχής. Άλλά ύστερα από τή δεκαετία του '80, έχει κανείς τήν έντύπωση ότι από τίς παραδοσιακές φιγούρες έπιζούν μόνο ή Δικαιοσύνη και ή Άλήθεια στίς όποιες κάποτε έρχονται νά προστεθούν ή Πίστη και ή Έλπίδα. Άπό τήν άλλη μεριά, καθώς αναπτύσσεται ό σοσιαλισμός, νέα γυναικεία πρόσωπα εισέρχονται στην άριστερή εικονογραφία, τά όποια όμως κατά κανένα τρόπο δέν θεωρούνται ότι παριστάνουν πραγματικές γυναίκες: πρόκειται για τίς θεές και τίς μούσες.

Έτσι μεταξύ 1898 και 1929 σέ μία από τίς σημαίες της (άριστερης) Workers Union έμφανιζόταν μία γοητευτική νέα κοπέλα, πού φορούσε έναν άσπρο χιτώνα και σανδάλια, και ή όποία έδειχνε μέ τό δάχτυλό της τόν άνατέλλοντα ήλιο, πάνω από τήν έπιγραφή «Μία καλύτερη Ζωή», σέ μίαν ομάδα εργατών, ρεαλιστικά ζωγραφισμένων μέ τίς φόρμες της δουλειάς τους. Τό κείμενο πού συνοδεύει τήν εικόνα μαρτυρεί ότι πρόκειται για τήν Πίστη. Άλλού, μία πολεμοχαρές γυναίκα, πού κι αυτή φοράει άσπρο χιτώνα και σανδάλια αλλά κρατάει κι ένα ξίφος και μίαν άσπίδα μέ τήν έπιγραφή «Δικαιοσύνη και Ίσότητα», μέ τά μαλλιά άπολύτως καλοχτενισμένα νά πλαισιώνουν ένα έντελως άριστοκρατικό πρόσωπο, στέκει όρθια μπροστά σ' έναν μυώδη εργάτη, μέ άνοιχτό πουκάμισο, ό όποιος, κατά τά φαινόμενα, μόλις έχει νικήσει ένα χτήνος έπονομαζόμενο «καπιταλισμός», πού κείται άψυχο στά πόδια του. Η σημαία αυτή, μέ τόν τίτλο «Ο θρίαμβος της εργασίας» άνήκε στο παράρτημα του Southend-on-Sea της National Union of General Workers, ένα άλλο σοσιαλιστικό συνδικάτο. Και ή ίδια νέα γυναίκα ξαναβρισκόταν στο παράρτημα του Τότενχαμ του ίδιου συνδικάτου, τή φορά αυτή μέ τά μαλλιά λυτά στον άνεμο και τήν έξηξ έπιγραφή γραμμένη στο φουστάνι της: «Φώς, Παιδεία, Βιομηχανική Όργάνωση, Πολιτική Δράση και Πραγματική Διεθνής» δείχνοντας μέ τό δάχτυλό της στή γνωστή ομάδα εργατών τή γή της επαγγελίας, πού θύμιζε κάτι σαν παιδική χαρά, όπου ήταν γραμμένο: «Έμπρός για τήν κατάκτηση της συνεργατικής κοινότητας». Η σημαία χρησίμευε ως εικονογράφηση του συνθήματος «Παραγωγόι του Πλούτου του Έθνους, Ένωθείτε. Πάρτε από τόν κόσμο αυτά πού σάς άνήκουν».

Οί εικόνες αυτές είναι ιδιαίτερα άποκαλυπτικές στο βαθμό πού, από τή μία μεριά, συνδέονται άμεσα μέ τό νεαρό σοσιαλιστικό κίνημα, τό όποιο κατασκευάζει τή δικιά του εικονογραφία, και από τήν άλλη μεριά, ή εικονογραφία αυτή (άντίθετα από τό παλιό άλληγορικό λεξιλόγιο) έμπνέεται ή ίδια - εν μέρει τουλάχιστον - από τή γαλλική επαναστατική εικονογραφία, από όπου και ή Έλευθερία του Ντελακρουά προέρχεται επίσης. Άπό στυλιστική άποψη, στή Μ. Βρετανία τουλάχιστον, άνάγεται στην προοδευτική|σχολή των arts-and-crafts (τέχνες κι επαγγέλματα), και τήν παραφυάδα

της τήν art nouveau, πού έμελλε νά προσφέρει στον βρετανικό σοσιαλισμό τούς δύο κυριότερους καλλιτέχνες και εικονογράφους του, τόν William Morris και τόν Walter Crane. Άλλά τό πιό δημοφιλές έργο αυτού του τελευταίου, πού δείχνει τήν ανθρωπότητα νά βαδίζει προς τόν σοσιαλισμό—μιά ανθρωπότητα πού παριστάνεται σαν ένα ζευγάρι ντυμένο μέ ρούχα καλοκαιρινά και όπου ό άνδρας κρατάει στην πλάτη του ένα παιδί - φανερώνει έξίσου, όπως άλλωστε και πολλά από τά σχέδιά του, τήν όφειλή του καλλιτέχνη προς τή Γαλλική Έπανάσταση τήν όποία και μαρτυρεί εδώ ή παρουσία ενός φρυγικού σκούφου. Και ή συγγένεια είναι ακόμη πιό φανερή πάνω στην πρώτη κονκάρδα πού μοίρασαν οι άυστριακοί σοσιαλδημοκράτες για τήν πρωτομαγιά, πού δείχνει ένα γυναικείο πρόσωπο πάνω από τό σύνθημα: «Άδελφότητα, Ίσότητα, Έλευθερία και Όκτώωρο». Σ' αυτή τήν καινούρια σοσιαλιστική εικονογραφία, ή γυναίκα παίξει τό ρόλο της έμνεύστριας. Άς δούμε, για παράδειγμα, τό έμβλημα του Labour Annual, πού άρχισε νά εκδίδεται στο 1895. Πρόκειται για μία σύνθεση του T.A. West μέ τόν τίτλο Light and Life (Φώς και Ζωή): μία γυναίκα ντυμένη ένα άέρινο φόρεμα, μισοκρυμμένη πίσω από έναν θυρεό σαλπίζει προς τιμή ενός ωραίου παλικάριου πού μέ τό πουκάμισο άνοιχτό στο λαμό, και τά μάνικια άνασηκωμένα πάνω από τούς άγκώνες, κρατάει ένα πανέρι άπ' όπου σκορπάει τούς σπόρους της σοσιαλιστικής, κατά τά φαινόμενα, προπαγάνδας: άχτίδες, άστέρια και κύματα άποτελούν τό φόντο του σχεδίου. Τελικά, ή πραγματική, ανθρωπινή γυναίκα δέν έμφανίζεται στην εικονογραφία αυτή παρά στο βαθμό πού άποτελεί μέρος ενός έξιδανικευμένου ζευγαριού, μέ ή χωρίς παιδί. Και στην περίπτωση πού τά μέλη του ζευγαριού αυτού έξομοιώνονται συμβολικά μέ κάποια δραστηριότητα, πάντοτε ό άνδρας είναι αυτός πού παριστάνει τήν διομηχανική δουλειά. Έτσι, στον πίνακα του Crane, ό άνδρας έχει δίπλα του μία σκαπάνη και ένα φτυάρι, ενώ ή γυναίκα, μ' ένα καλάθι μέ καρπούς και μία τσουγκράνα, συμβολίζει τή φύση, ή, τό πολύ, τή γεωργία. Ο ίδιος καταμερισμός κατά περίεργο τρόπο έμφανίζεται και στο περίφημο γλυπτό του Mukhina πού έκτέθηκε στο σοβιετικό περίπτερο της Διεθνούς Έκθέσεως, στο Παρίσι, στα 1937: εκείνος, ό εργάτης, τήν σκαπάνη· εκείνη, ή γυναίκα του κολχόζ, τό δρεπάνι.

Φυσικά, και στην καινούρια, σοσιαλιστική εικονογραφία άπαντώνται πραγματικές γυναίκες της εργατικής τάξης, οι όποιες ένσαρκώνουν, έστο και έμμεσα, κάποια συμβολική σημασία. Έχουν όμως πολύ διαφοροποιηθεί από τίς αγωνίστριες της Κομμούνas του Παρισιού. Άπό δω και πέρα τίς βλέπουμε νά ύποφέρουν και νά δοκιμάζονται. Στο σημείο αυτό ό Μενιέ, αυτός ό μεγάλος πρωτοπόρος της προλεταριακής τέχνης και του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, - ως ρεαλισμού και συγχρόνως ως έξιδανίκευσης - προηγείται της εποχής του, όπως συνήθως συμβαίνει. Ο πίνακάς του Η γυναίκα του λαού (1893) δείχνει τή γυναίκα γριά, αδύνατη, μέ τά μαλλιά της τόσο τραβηγμένα πίσω πού τό κεφάλι νά θυμίζει κρανίο, και μέ τό γερασμένο στήθος μόλις νά ύποδηλώνεται από τήν εκπλήσσοσα γυμνότητα των ώμων της. Και στο ακόμη πιό γνωστό έργο του, τή Διαρροή, τό γυναικείο πρόσωπο τυλιγμένο σ' ένα σάλι κλαίει πάνω από έναν πεθαμένο άνθρακωρύχο. Αυτές είναι οι μάνες του προλεταριάτου, πάντοτε βασανισμένες, όπως τόσο καλά τίς έχουμε γνωρίσει μέσα από τά μυθιστορήματα του Γκόρκι και τά τραγικά σχέδια του Kathe Kollwitz. (Και στην ίδια τή ζωή, αυτή τήν τραγική μητέρα-σύζυγο, μεταμορφωμένη σε αγωνίστρια, δέν ήταν πού ένσάρκωνε, έκφραστική και μαυροντυμένη, ή Πασιονάρια του Ισπανικού έμφύλιου;) Και

F. Millet, *Ίσότητα*F. Millet, *Ἡ ἐλευθερία στά ὁδοφράγματα*F. Rops, *Λαός*H. Daumier, *Ἀλληγορία τῆς Δημοκρατίας*

όπωςδήποτε δεν είναι τυχαίο ότι τά σώματά τους εξαφανίζονται πίσω από τους μποξάδες και τά μαντήλια. Η εικόνα της γυναίκας—προλετάρου έχει χάσει τό φύλο της· κρύβεται κάτω από τά ρούχα της φτώχειας. Έγινε πνεύμα και δεν έχει πιά σώμα. Ένώ όμως τό γυναικείο σώμα ντύνεται, δηλαδή αποκρύπτεται όλο και περισσότερο, κάτι περιεργό συμβαίνει στο άνδρικό κορμί: δείχνεται όλο και περισσότερο, αλλά ως σύμβολο. Μ' άλλα λόγια, ή εικόνα πού καταλήγει σιγά-σιγά νά συμβολίζει τήν εργατική τάξη αποτελεί τό ακριβώς αντίστροφο της Έλευθερίας του Ντελακρουά: πρόκειται γιά τήν ρωμαλέα φιγούρα του άνδρα-εργάτη πού κραδαίνει τό σφυρί και τή σκαπάνη και ό όποιος είναι γυμνός από τή μέση και πάνω. Η εικόνα αυτή είναι, κατά δύο απόψεις, μή ρεαλιστική: καταρχήν, τίποτα δεν ήταν δυσκολότερο στον 19ον αιώνα στίς χώρες πού είχαν δυνατό εργατικό κίνημα, από τό νά βρει κανείς εργάτες πού νά δουλεύουν γυμνόκορμοι. Αυτό αποτελούσε άλλωστε, όπως παραδέχεται και ό Βάν Γκόγκ, μιά από τίς δυσκολίες του καιρού γιά τόν καλλιτεχνικό ρεαλισμό. Ό ίδιος θά ήθελε πολύ νά ζωγραφίσει τούς χωριάτες μέ τά κορμιά τους γυμνά, μόνο πού στην πραγματικότητα δεν τριγυρνάγαν γυμνοί. Πολλές εικόνες πού έφτασαν ως έμās από τή δουλειά στα εργοστάσια, ακόμη και τίς φορές πού γινόταν σέ συνθήκες όπου τό νά βγάλει κανείς τό πουκάμισό του μάς φαίνεται σήμερα φυσικό — στίς ύψηλές θερμοκρασίες των χυτηρίων ή των εργοστασίων του γκαζιού γιά παράδειγμα — μάς δείχνουν σχεδόν απaráλλακτα τούς εργάτες ντυμένους όλόκληρους, έστω και έλαφρα. Και δεν αναφερόμαστε μόνο σ' όσα θά μπορούσαν νά όνομαστούν τά μεγάλα μνημεία του κόσμου της Δουλειάς — έργα όπως τό *Work* του Madox Ford, ή *Η Έργασία* του Alfred Roll (1881) πού δείχνει ένα γιαπί — αλλά επίσης και στούς ρεαλιστικούς πίνακες και στα δημοσιογραφικά σκίτσα. Όπωςδήποτε, δεν ήταν έντελώς αδύνατο νά δει κανείς πραγματικούς εργάτες γυμνούς από τή μέση και πάνω — όπως μιά μερίδα, αλλά αποκλειστικά μιά μερίδα, των Βρετανών άνθρακωρύχων γιά παράδειγμα — πού στην περίπτωση αυτή ήταν ρεαλιστική ή αναπαράστασή τους μ' αυτή τήν άμφιση (όπως οι *Πατωματζήδες* του G. Caillebotte, ή όπως ό μιναδόρος πού εμφανίζεται στο έμβλημα του 1857 του συνδικάτου των μεταλλουργών). Αλλά αυτές είναι ειδικές περιπτώσεις.

Ό δεύτερος λόγος πού κάνει τήν εικόνα του ήμίγυμνου εργάτη μή ρεαλιστική είναι ότι απέκλειε ipso facto τή μάζα των ειδικευμένων και των εργατών της βιομηχανίας, πού δεν τούς είχε περάσει από τό μυαλό νά δουλέψουν χωρίς τό πουκάμισό τους, και οι όποιοι αποτελούσαν τήν πλειοψηφία του όργανωμένου εργατικού κινήματος. Η ήμερομηνία της καλλιτεχνικής γέννησης του γυμνόκορμου εργάτη παραμένει ακαθόριστη. Αυτό πού είναι σίγουρο, είναι ότι σ' ένα από τά πρώτα γνωστά αγάλματα του προλεταριάτου, στο μνημείο του Penrhyn στο Bangor φτιαγμένο από τόν Westmacott (1821) ό εργάτης λατομείου είναι ντυμένος, ενώ ή νέα αγρότισσα δίπλα του, κατά τρόπο ίσως μισο-άλληγορικό, έχει άνοιχτό τό ντεκολτέ της.

Όπως νά 'χει τό πράγμα, ύστερα από τό 1880 ή εικόνα είναι οικεία στούς γλύπτες. Αποδειξη τό έργο του Βέλγου K. Μενιέ πού είναι άναμφίβολα ό πρώτος καλλιτέχνης πού αφιερώθηκε αποκλειστικά στην αναπαράσταση της χειρωνακτικής εργασίας· κι ακόμη ίσως, ό κομμουνάρος Νταλού του όποιου τό ήμιτελές έργο περιέχει μοτίβα του είδους αυτού. Δεν είναι έκπληκτικό έξάλλου ότι ό γυμνόκορμος εργάτης άπαντάται συχνότερα στη γλυπτική πού κατά παράδοση είχε μεγαλύτερη τάση, σέ σχέση με τή ζωγραφική, νά πα-

ρουσιάζει τό ανθρώπινο γυμνό. Πράγματι, τά πρόσωπα των σχεδίων και των πινάκων του Μενιέ πολύ συχνά είναι ντυμένα σύμφωνα με τήν πραγματικότητα, ενώ ίσχυει τό αντίστροφο όσον άφορά τήν τρισδιάστατη αναπαράστασή τους, όπως δείχνει και ένα από τά αγαπημένα του θέματα — λιμενεργάτες πού ξεφορτώνουν ένα βαπόρι — τό όποιο διαπραγματεύτηκε και μέ τούς δύο τρόπους. Αυτός είναι άλλωστε κι ένας από τούς λόγους πού εξηγούν τή σχετική σπανιότητα του γυμνού κορμού στην εποχή της Β' Διεθνούς όταν τό σοσιαλιστικό κίνημα δεν ήταν ακόμη σέ θέση νά επιβάλει τίς προτιμήσεις του στα δημόσια μνημεία και όπως, αντίθετα, και τή συχνότητά του ύστερα από τό '17 στη Σοβιετική Ρωσία. Παρ' όλα αυτά, κι όσο παραπλανητική κι αν είναι άναγκαστικά κάθε άμεση σύγκριση μεταξύ ζωγραφικής και γλυπτικής, ό γυμνός άνδρικός κορμός στη διδιάστατη αναπαράστασή του άπαντάται όστόσο εδώ κι εκεί, στα έμβληματα, τίς σημαίες και τά άλλα διακριτικά του εργατικού κινήματος του 19ου αί. Έν πάση περιπτώσει είναι σίγουρο ότι ό γυμνόκορμος εργάτης θριάμβευσε στη Σοβιετική Ρωσία ύστερα από τό 1917 σέ έργα όπως *Ό εργάτης*, *τά Όπλα του Προλεταριάτου*, *Μνημείο της Ματωμένης Κυριακής του 1905 κλπ.* Και τό θέμα δεν έχει εξαντληθεί ακόμη, αφού ένα άγαλμα *Η Φιλία των Λαών* φτιαγμένο γύρω στο 1970, έξακολουθεί νά δείχνει τόν γνωστό Έρακλή, μέ τό στήθος στον άνεμο — κραδαίνοντας ένα σφυρί.

Οί γραφικές τέχνες είχαν περισσότερες δυσκολίες νά αποδεσμευθούν από τό ρεαλισμό, σέ μιάν εποχή όπου ό λιγότερο ή περισσότερο γυμνός εργάτης, στη διδιάστατη αναπαράστασή του, ήταν ήδη διαδεδομένος στη Δύση. Ό γυμνόκορμος εργάτης δεν εμφανίζεται καθόλου στην ήρωική εποχή της ρωσικής επαναστατικής άφίσης. Ακόμη και σέ ένα συμβολικό πίνακα όπως τό *Trud* (*Η Έργασία*) ό νέος έξιδανικευμένος άνδρας μάς παρουσιάζεται με τά ρούχα της δουλειάς περιτριγυρισμένος με εργαλεία πού άνήκουν μάλλον σ' ένα ειδικευμένο τεχνίτη παρά στον γνωστό άνειδίκευτο τιτάνα. Και ενώ ό συμβολικός τιτάνας πού διακοσμεί τό έξώφυλλο της γαλλικής έκδοσης των *Αναλυτικών Πρακτικών του Ε' Συνεδρίου της Κομμουντέρν* (Παρίσι 1924) δεν φοράει πουκάμισο, ό ρωμαλέος σφυροκόπος πού δάλλθηκε νά σπάσει τίς αλυσίδες της ύψηλίου, ό όποιος από τά 1920 και ύστερα συμβολίζει τήν κομμουνιστική Διεθνή στο έξώφυλλο του περιοδικού της, έχει τόν κορμό καλυμμένο μ' ένα πουκάμισο, άχνό αλλά όπωςδήποτε όρατό. Πρίν από αυτό, ή συμβολική διακόσμηση των πρώτων τευχών του περιοδικού δεν περιελάμβανε καμία ανθρώπινη φιγούρα: άστέρια, άχτίδες, σφυριά, δρεπάνια, σπόροι κριθαριού, κυφέλες, τό κέρασ της Αμάλλειας, τριαντάφυλλα, άκανθες, δάδες σταυρωτές, αλυσίδες. Επίσης ύπήρχαν και πιά μοντέρνες εικόνες, όπως καμινάδες πού έβγαζαν καπνό στυλιζαρισμένες κατά τή μανιέρα της art-nouveau ή ιμάντες εργοστασίων, όχι όμως και εργάτες με γυμνό τό πάνω μέρος του σώματος. Όσο γιά τίς φωτογραφίες της προπαγάνδας πού άπεικονίζουν τό ίδιο θέμα, δεν καθιερώνονται, αν καθιερώνονται, παρά ύστερα από τό πρώτο πενταετές πρόγραμμα.² Βέβαια, τελικά ή εικόνα εισχώρησε σιγά σιγά στη

2. Απ' όσο ξέρω ή πρώτη φωτογραφία αυτού του είδους («Ό σοσιαλιστικός άνθρωπος και ό ένθουσιασμός του είναι οι κινητήρες της οικοδόμησης») δεν εμφανίζεται παρά τό 1932 σέ ένα έργο γιά τά δεκαπεντάχρονα της Όκτωβριανής επανάστασης, *Fünfzehn Schritte, ein Buch der Tatsachen aus der Sowjetunion*, Berlin, 1932.

Σχέδιο για την ήττα του Ναπολέοντα

σοδιετική τέχνη. Προς τί ό γυμνός κορμός; Χωρίς νά έπεκαθούμε σέ λεπτομέρειες, είναι σίγουρο ότι τό έρώτημα αυτό μιά παραπέμπει τόσο στό γλωσσικό ιδίωμα τής συμβολικής και έξιδανικευμένης άναπαράστασης όσο και στην άνάγκη πού ένιωσε τό έπαναστατικό σοσιαλιστικό κίνημα ν' άποκτήσει ένα τέτοιο ιδίωμα. Είναι σίγουρο ότι ή αίσθητική του 18ου αϊ. συνέδεε τή γυμνότητα του σώματος μέ τήν έξιδανίκευση του άνθρώπινου όντος κι αυτό μέ τρόπο συχνά πολύ συνειδητό, όπως π.χ. στην περίπτωση του Winklmann. Κι αυτό γιατί ένα έξιδανικευμένο πρόσωπο (πού δέν είναι τό ίδιο μ' ένα άλληγορικό) δέν μπορούσε νά φοράει τά πλουμίδια τής καθημερινής ζωής, πράγμα πού σημαίνει ότι έπρεπε, κατά τό δυνατό, νά απαλλαγεί άπ' αυτά (παράβαλε τά γυνά άγάλματα του Ναπολέοντα). Δέν έπρόκειτο, έπομένως, γιά ρεαλισμό στην περίπτωση αυτή. Καί όταν ό Σταντάλ κατηγορούσε τόν Νταβίντ λέγοντας ότι ποτέ οι παλιοί πολεμιστές δέν θά πήγαιναν γυμνοί στη μάχη, μέ μόνο μιά κάσκα, ένα ξίφος και μιά άσπίδα, εκτός κι άν ήθελαν νά αυτοκτονήσουν, προσπαθούσε άπλώς, προδοκάροντας, νά έπιστήσει τήν προσοχή στό άσύμβατο τής ρεαλιστικής μέ τή συμβολική διαπραγματέυση στην τέχνη. Άπό τή μεριά του τό σοσιαλιστικό κίνημα παρά τήν έλίμηση προσκόλλησή του στην άρχή του καλλιτεχνικού ρεαλισμού — προσκόλληση πού άνάγεται στους σαινισμονιστές — είχε άνάγκη από ένα συμβολικό ιδίωμα γιά νά εκφράσει τά ιδεώδη του· κι όπως είδαμε, τά έμβλήματα και οι σημαίες των βρετανικών συνδικάτων τής έποχής, πού σωστά ό Klingender τά χαρακτήρησε ως «τήν πραγματικά λαϊκή τέχνη τής Μ. Βρετανίας στόν 19ο αϊ.» άποτελούν άκριβώς ένα μίγμα ρεαλισμού, άλληγορίας και συμβόλων (κι άκόμη, ίσως ν' άντιπροσωπεύουν τήν τελευταία άνθηση του άλληγορικο-συμβολικού γλωσσικού ιδιώματος, μέ έξαίρεση τή γλυπτική). Στη συνέχεια, ή έξιδανικευμένη άπεικόνιση του ύποκειμένου του κινήματος — ή μαχόμενη έργατική τάξη — έπρεπε, άργά ή γρήγορα, νά καταλήξει στη χρησιμοποίηση του γυμνού, όπως μαρτυρεί άπό τά 1890 ή σημαία του Export Branch του συνδικάτου των λιμενεργατών, όπου ένας άθλητής, σχεδόν γυμνός, μέ τά λαγόνια έλαφρά καλυμμένα, γονατιστός πάνω σ' ένα θράχο, παλέδνει μ' ένα μεγάλο πράσινο φίδι και γύρω τό κατάλληλο σύνθημα. Μ' άλλα λόγια, παρά τή διαρκή άντιδικία μεταξύ ρεαλισμού και συμβολισμού, ήταν άπό πάντοτε έξίσου δύσκολο νά συγκροτηθεί ένα πλήρες λεξιλόγιο συμβόλων και ιδανικών αφήνοντας άπέξω τό γυμνό. Άλλά άπό τήν άλλη μεριά, είναι θεμιτό νά σκεφτεί κανείς ότι ή άπόλυτη γυμνότητα δέν ήταν πιά παραδεκτή. Έτσι, δέν θά μπορούσαμε νά μήν παρατηρήσουμε τό παράλογο του συμπλέγματος πού επιγράφεται *Όχτώδρης* (1927) και τό όποιο άποτελείται άπό τρεις γυμνούς, εκτός άπό ένα κασκέτο του κόκκινου στρατού πού φοράει ό ένας, άντρες και πού όμως στό χέρια τους κρατούν σφυριά και άλλα εργαλεία. Θά μπορούσε νά υποθέσει τελικά κανείς ότι ό γυμνός κορμός άντιπροσωπεύει ένα συμβιβασμό μεταξύ συμβολισμού και ρεαλισμού. Στο κάτω-κάτω ύπάρχουν έργάτες μ' αυτή τήν άμφίεση.

Μένει τώρα νά έξετάσουμε ένα πολύ κρίσιμο ζήτημα. Γιατί τήν άγωνιζόμενη έργατική τάξη τή συμβολίζει άποκλειστικά τό γυμνό άνδρικό σώμα; Στο σημείο αυτό είμαστε άναγκασμένοι νά καταφύγουμε σέ ύποθέσεις και συγκεκριμένα σέ δύο ύποθέσεις. Πρώτα άπ' όλα, ό κατά φύλο καταμερισμός τής εργασίας γνώρισε όρισμένους μετασχηματισμούς στην καπιταλιστική περίοδο, τόσο στό πολιτικό όσο και στό έπίπεδο τής παραγωγής. Η εκβιομηχάνιση του 19ου αϊ. καθώς στερούσε τους παραγωγούς άπό κάθε έλεγχο

πάνω στα μέσα παραγωγής, οδηγούσε παράλληλα, κι αυτό είναι τό παράδοξο, και σέ ένα έντονότερο διαχωρισμό μεταξύ τής κατ' όικον (μη άμοιβόμενης) και τής έξωτερικής (άμοιβόμενης) εργασίας. Στα πλαίσια τής προ- ή πρωτοβιομηχανικής οικονομίας (παραδοσιακή γεωργία, βιοτεχνική παραγωγή, μικρές έμπορικές έπιχειρήσεις, άγροτική βιομηχανία, κατ' όικον εργασία κτλ.), σπιτικό και παραγωγή άποτελούσαν κατά γενικό κανόνα μιά μονάδα (άπλή ή σύνθετη), πράγμα πού είχε σαν άποτέλεσμα οι γυναίκες νά έπωμίζονται, βέβαια, έπιπλέον δουλειές — άφου άσχολούνταν μέ τό σπίτι ενώ συγχρόνως κάλυπταν και τίς άλλες δραστηριότητες — αλλά όμως δέν ήταν περιορισμένες σέ έναν τύπο άπασχόλησης. Πράγματι κατά τή διάρκεια τής μεγάλης επέκτασης τής άγροτικής «πρωτο-βιομηχανίας» — φαινόμενο πού μόλις άρχισε νά μελετιέται — οι διαδικασίες τής παραγωγής ήταν τέτοιες πού ή διαφορά μεταξύ άνδράν και γυναικών στό έπίπεδο εργασίας μειώθηκε ή και καταργήθηκε, κι αυτό ήταν κάτι πού έπηρέασε βαθύτατα τους ρόλους, καθώς και τίς σεξουαλικές και κοινωνικές συμβάσεις των δύο φύλων. Άντίθετα, όταν καθιερώθηκε νά πηγαινει ό εργάτης γιά δουλειά στό εργαστήρι του έργοδότη του, σπιτικό και δουλειά σιγά-σιγά θρέθηκαν χωρισμένα. Καί, κατά γενικό κανόνα, αυτός πού πήγαινε κάθε μέρα νά κερδίσει τό μισθό του ήταν ό άντρας, ενώ ή γυναίκα έμενε σπίτι. Όταν τής τύχαινε νά πεί νά δουλέψει έξω άπό τό σπίτι, αυτό συνέβαινε είτε γιατί δέν ήταν άκόμη ή πιά παντρεμένη, είτε γιατί ό άνδρας τής δέν ήταν σέ θέση νά άνταπεξέλθει στα έξοδα τής οικογένειας, και σ' αυτή τήν περίπτωση ή γυναίκα σταματούσε νά δουλεύει μόλις ανάλαμβανε ό άνδρας. Έννοείται ότι μιά δουλειά πού δέν επέτρεπε σ' έναν ενήλικο άνδρα νά συντηρεί μιάν οικογένεια θεωρείτο κακοπληρωμένη και έτσι τό έργατικό κίνημα συνήθισε νά ύπολογίζει τίς διεκδικήσεις του πάνω στη βάση ενός μόνο μισθού άνά σπιτικό (τό μισθό του άνδρα, στην πράξη), εκλαμβάνοντας τή δουλειά τής γυναίκας-συζύγου ως σύμπτωμα κακής οικονομικής κατάστασης. Η κατάσταση άλλωστε ήταν πράγματι συχνά κακή και ό αριθμός των παντρεμένων γυναικών πού ήταν άναγκασμένες νά δουλεύουν γιά μισθό ή τό ίσοδύναμό του ήταν πάντοτε άρκετά ύψηλός. Πολλές όμως άπό τίς γυναίκες αυτές δούλευαν σπίτι, δηλαδή έξω άπό τήν άκτίνα δράσης των έργατικών κινήματων³. Εκτός αυτού, άκόμη και στις βιομηχανίες όπου ή εργασία των παντρεμένων γυναικών άποτελούσε παράδοση — σέ μιά περιοχή ύφαντουργιών όπως τό Λανγκσάιρ, γιά παράδειγμα — ή συμμετοχή τους παρέμενε περιορισμένη. Έτσι, στα 1901 άν τό ποσοστό ήταν 38% γιά τίς παντρεμένες και τίς χήρες πού άπασχολούνταν έμμισθα στό Μπλάκμπτουν, στό Μπόλτον δέν ξεπερνούσε τά 15%. Έν όλίγοις ή τρέχουσα πρακτική ήθελε τή γυναίκα νά πάψει νά εργάζεται μετά τό γάμο. Η Βρετανία όπου, στα 1911, μόνο τό 11% των εργαζόμενων γυναικών ήταν παντρεμένες και όπου μόνο τό 10% των παντρεμένων γυναικών δούλευαν έμμισθα: άπωσθήποτε άποτελεί έξαίρεση: άκόμη και στη Γερμανία, όμως, όπου στα 1907 τό ποσοστό των

3. Έτσι στη Γαλλία τό 1906, στον κλάδο έτοιμων ένδυμάτων εργάζονταν τά 56% πού άπασχολούσε συνολικά ή βιομηχανία: στό Βέλγιο τό ποσοστό ήταν 50% (1890), στη Γερμανία 25% (1907) και 36% στη Μεγάλη Βρετανία (1891). Βλ. P.N. Stearns, *Lives of Labour: Work in a Maturing Industrial Society*, London 1975, Παράρτημα III σ. 365.

παντρεμένων γυναικών που δούλευαν έμισθα ήταν 30%, ή διαφορά ανάμεσα στα δύο φύλα παραμένει έκπληκτική: ή αναλογία είναι μία εργαζόμενη γυναίκα ανά τέσσερις άνδρες, για την ομάδα των παντρεμένων μεταξύ είκοσι πέντε και σαράντα χρόνων. Η τάση — που δεν εκδηλώνεται σαφώς παρά ύστερα από τό 1900 — οι παντρεμένες γυναίκες νά μπούν μαζικά στή βιομηχανία και οι νέες κοπέλες νά αποκτήσουν πρόσβαση σέ μεγαλύτερη ποικιλία επαγγελμάτων και διασκέδασων δέν είχε επομένως ακόμη θεμελιωδώς τροποποιήσει την κατάσταση.

«Η πρακτική πολλές παντρεμένες γυναίκες νά έχουν σταθερό επάγγελμα, δέν ήταν έδραιωμένη στήν αρχή του αιώνα».⁴ Αυτό είναι ένα γεγονός που θά πρέπει νά υπογραμμιστεί στο βαθμό που μερικές φεμινίστριες ιστορικοί, για λόγους δύσκολα κατανοητούς, προσπάθησαν νά τό άρνηθούν. Χαρακτηριστικό της εκβιομηχάνισης του 19ου αί. (αντίθετα μέ την εκβιομηχάνιση του 20ού αί.) ήταν ότι άνήγαγε τό γάμο και την οικογένεια στήν κυριότερη καριέρα που προσφερόταν στις γυναίκες της εργατικής τάξης, τίς οποίες ή φτώχεια δέν άνάγκαιζε νά πιάσουν μίαν άλλη δουλειά. Από τή στιγμή που δούλευαν για μισθό πριν από τό γάμο τους, τό θεωρούσαν σαν μία φάση της ύπαρξής τους, έπιθυμητή όποιοδήποτε άλλα κατά κύριο λόγο παροδική. Και από τή στιγμή που παντρεύονταν, άνηκαν στο προλεταριάτο, όχι ως εργάτριες άλλα ως σύζυγοι, μητέρες και νοικοκυρές των εργατών.

Στόν τομέα της πολιτικής, πριν την εκβιομηχάνιση, οι γυναίκες είχαν κάθε περιθώριο νά συμμετέχουν στους άγώνες στο πλευρό των άνδρων — οι όποιοι, όπως κι αυτές, έξισου δέν είχαν πολιτικά δικαιώματα, τό δικαίωμα της ψήφου, π.χ. — όπου πολύ συχνά έπαιζαν έναν ιδιαίτερο ή και καθοδηγητικό ρόλο. Ο λόγος είναι ότι, την εποχή εκείνη, ή πιο συνηθισμένη μορφή άγώνα ήταν ή πάλη για την κοινωνική δικαιοσύνη, για την αποκατάσταση, μ' άλλα λόγια, «της ήθικης οικονομίας του πλήθους»,⁵ κατά την έκφραση του E.P. Thompson, μέσω ενεργειών άμεσων που σκοπούσαν στον έλεγχο των τιμών. Στις περιπτώσεις αυτές ήταν όχι μόνο συνηθισμένο άλλα και παραδοσιακά παραδεκτό νά πρωτοστατούν γυναίκες και δέν έχουμε παρά νά θυμηθούμε έδώ την πορεία των γυναικών στις Βερσαλλίες, στα 1789. Όπως πολύ σωστά έξηγει ή Luisa Accati «σε πολλές περιπτώσεις (σε όλες θά έλεγα έγώ — E.H) οι γυναίκες είχαν τόν αποφασιστικό ρόλο, είτε παίρνοντας οι ίδιες την πρωτοβουλία είτε άποτελώντας ένα πολύ σημαντικό μέρος του πλήθους».⁶ Και δέν θά έπεκταθούμε έδώ στο γνωστό στις προβιομηχανικές κοινωνίες φαινόμενο των έξεγερμένων άνδρων που μεταμφιέζονταν σε γυναίκες, όπως συνέβη για παράδειγμα μέ τους Rebecca Riots (1843). Έκτός αυτού, οι επαναστάσεις στα άστικά κέντρα, κατά την προ-βιομηχανική εποχή, δέν ήταν προλεταριακές άλλα πληθειακές. Αυτό σημαίνει ότι οι γυναίκες, από τή στιγμή που είχαν τή δυνατότητα νά βγούν στο δρόμο, μπορούσαν νά διαδραματίσουν έναν ρόλο πολιτικό ανάμεσα στον όγλο, μία συμμαχία κοι-

νωνικά έτερογενή, συνεκτικό στοιχείο της οποίας ήταν ή φτώχεια και μία κοινή «άθλιότητα» παρά κριτήρια ταξικά ή επαγγελματικά. Βοηθούσαν στην κατασκευή όδοφραγμάτων και παραστέκονταν εκείνους που μάχονταν πάνω σ' αυτά έφταναν μάλιστα νά φέρουν και οι ίδιες όπλα και νά πολεμούν. Ο πολιτικός ρόλος των γυναικών σ' αυτές τίς περιπτώσεις δέν έχει τίποτε νά κάνει μέ την εικόνα της «λαϊκής επανάστασης», όπως παρουσιάζεται σε μία μεγάλη σύγχρονη μή βιομηχανική μητρόπολη της επανάστασης, που δέν τους παραχωρεί καμία θέση, πράγμα που θά μπορούσε νά δεβαιώσει ό όποιοσδήποτε είδε τους δρόμους της Άθάνας μετά τό θρίαμβο του Φιντέλ Κάστρο. Αντίθετα, ή μορφή του άγώνα που προσιδιάζει στο προλεταριάτο, ή συνδικαλιστική πάλη, είχε ως άποτέλεσμα νά αποκλείσει σε μεγάλο βαθμό τίς γυναίκες ή τουλάχιστον νά καταστήσει τή συμμετοχή τους πολύ λιγότερο αίσθητή, μέ έξαιρεση μερικές βιομηχανίες όπου οι γυναίκες πλειοψηφούσαν. Έτσι, στα 1896, ό συνολικός αριθμός των γυναικών στα βρετανικά συνδικάτα, μέ έξαιρεση τους εκπαιδευτικούς, ήταν 142.000, δηλαδή γύρω στα 8%, εκ των όποιων τά 60% στήν ύπεροργανωμένη βιομηχανία δάμβακος. Στα 1910 ή αναλογία είχε ξεπεράσει τά 10% άλλα, παρά μίαν όρισμένη αύξηση του συνδικαλισμού στους μη χειρόνακτες και στους άπασχολούμενους μέ τό έμπόριο, ή μεγάλη μάζα των συνδικαλισμένων γυναικών προερχόταν πάντοτε από την ύφαντουργία. Άλλου, ό ρόλος των γυναικών ύπήρξε άναμφισβήτητος καιρός άλλα διάφορος, συμπεριλαμβανομένων και των μικρών έμπορικών κέντρων και των όρυχείων, όπου ό τόπος της εργασίας και ή κατοικία παρέμειναν άδιαχώριστα. Βέβαια, οι γυναίκες συμμετείχαν στις άπεργίες, κατά τρόπο δημόσιο, όρατό και ούσιώδη άλλα δέν ήταν οι ίδιες άπεργοί. Από την άλλη μεριά, εκεί όπου ή δουλειά των άνδρων και ή δουλειά των γυναικών γειτόνευαν αρκετά ώστε ή άνάμειξη νά είναι δυνατή, ή συνηθισμένη άγτιμετώπιση συνδικαλισμένων άνδρων προς τίς γυναίκες που ήθελαν νά μπούν στο επάγγελμα τους ήταν, για νά επαναλάβουμε την έκφραση των S. και B. Webb, «έχθρότητα και άπόρριψη».⁷ Ο λόγος είναι απλός: οι μισθοί των γυναικών ήταν τόσο πολύ κατώτεροι που άποτελούσαν κίνδυνο. Οι γυναίκες αντιπροσώπευαν — και έδώ ξαναπαραθέτουμε τους Webb — «ως τάξη τόν πιο επικίνδυνο έχθρό για τό επίπεδο ζωής του ειδικευμένου εργάτη».⁸ Σ' αυτό πρέπει νά προσθέσουμε και ότι σήμερα θά ονομάζαμε «σεξισμό», ή επίδραση του όποιου παρέμενε ιδιαίτερα αίσθητή παρά την αύξανόμενη επίδραση της Άριστερας. «Ο καθώς πρέπει εργάτης νιώθει μίαν ένστικτώδη άπάθηση για κάθε έπιμείζια άνδρών και γυναικών, είτε στο εργαστήριο ή στον τόπο συγκεντρώσεων».⁹ Κατά συνέπεια, τά συνδικάτα έτειναν νά αποκλείουν τίς γυναίκες από τό επάγγελμα τό όποιο εκπροσωπούσαν και όταν αυτό ήταν αδύνατο (όπως στις δαμβακοβιομηχανίες για παράδειγμα) προσπαθούσαν τουλάχιστον νά χωρίζουν τά φύλα, άποφεύγοντας οι γυναίκες και οι κοπέλες νά δουλεύουν «συντροφιά μέ τους άντρες, κυρίως αν είναι ύποχρεωμένες νά μένουν διαρκώς χωρισμένες από τίς άλλες εργάτριες». Μέ τόν τρόπο αυτόν, άπειλή άνταγωνισμού και ύπεράσπιση της «ήθικης» συνδυάστηκαν για νά κρατήσουν τίς γυναίκες

4. P.S. Marsh, *The Changing Social Structure of England and Wales 1871-1961*, νέα έκδοση, Λονδίνο 1965, σελ. 129.

5. E.P. Thompson, «The moral economy of the English crowd in the eighteenth century», *Past and Present*, 50, 1971.

6. L. Levi Accati, *Quaderni Storici*, Σεπτ.-Όκτ. 1972, σελ. 1078.†

7. S και B. Webb, *Industrial Democracy*, Λονδ. 1897, σ. 496.

8. Στο ίδιο σελ. 497.

9. Στο ίδιο σελ. 498.

Κ. Μενιέ, 'Η έπιστροφή των άνθρακωρύχων

Ford Madox, 'Εργασία

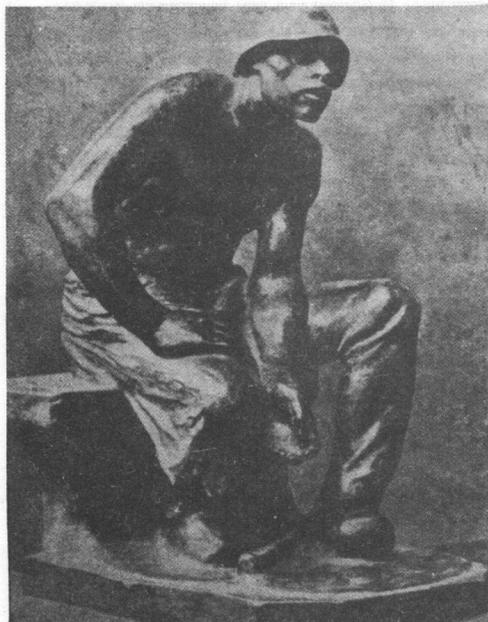

Έξωφυλλο της Κομμουνιστικής Διεθνούς

G. Gaillebot, Οί πατωματζήδες

Κ. Μενιέ, Οί μεταλλουργοί

Κ. Μενιέ, Μεταλλουργός

Σοβιετική 'Αφίσα (1921)

έκτός ή τουλάχιστον στά περιθώρια του εργατικού κινήματος, καθλώνοντάς τες στην παραδοσιακή τους θέση: τήν οικογένεια.

Τό παράδοξο μέ τό εργατικό κίνημα, επομένως, είναι ότι ενώ υποσχέθηκε μία ιδεολογία ισότητας και σεξουαλικής χειραφέτησης, στην πράξη αντίταχθηκε σέ μία πραγματική συνεργασία ανδρών και γυναικών πάνω στη δουλειά. Σίγουρα, τό εργατικό κίνημα είναι εκείνο πού προσέφερε στις χειραφετημένες γυναίκες — μειονότητα πού προήλθε από όλες τίς τάξεις, συμπεριλαμβανομένης και τής εργατικής — τίς καλύτερες ευκαιρίες νά αναπτύξουν τήν προσωπικότητά τους όχι μόνο ως άτομα, αλλά επίσης και σέ δημόσιους και ήγετικούς ρόλους. Κι ακόμη, κατά πάσα πιθανότητα, υπήρξε τό μόνο περιβάλλον πού μπορούσε νά προσφέρει στις γυναίκες τέτοιες ευκαιρίες κατά τόν 19ον αί. Έξάλλου δέν πρέπει νά υποτιμηθεί ή επίδραση πού άσκησε πάνω στην κοινή εργασία — παντρεμένη ή άνυπαντη — ένα κίνημα πού μέ τόσο ζήλο προσπάθησε νά επιτύχει τή χειραφέτηση τής γυναίκας.

Αντίθετα μέ τό μικροαστικό «προοδευτικό» κίνημα πού, όπως οί Γάλλοι ριζοσπάστες σοσιαλιστές, σχεδόν ύπερηφανεύονταν για τόν άνδρικό σωβινισμό του, τό εργατικό σοσιαλιστικό κίνημα ειλικρινά προσπάθησε νά ύπερνικήσει τίς τάσεις τής άνισότητας των φύλων στους κόλπους του προλεταριάτου και άλλου, έστω και άν δέν πέτυχε, όλα, όλα προσπάθησε. Και δέν είναι τυχαίο πού τό κύριο έργο — και άναμφισβήτητο τό πιο δημοφιλές τής εποχής του — του χαρισματικού ήγέτη των Γερμανών σοσιαλιστών, του August Bebel, επιγραφόταν *Γυναίκα και σοσιαλισμός*.¹⁰ Αλλά τόν ίδιο καιρό τό εργατικό κίνημα δούλεψε άσυναίσθητα για νά συσφίξει ή τά δεσμά πού κρατούσαν τήν πλειοψηφία των παντρεμένων (και πού δέν εργάζονταν επί μισθώ) γυναικών τής εργατικής τάξης σέ μία κοινωνική θέση παραδοσιακά ύποταγμένη. Όταν δέ τό εργατικό κίνημα κέρδισε σέ δύναμη κι έγινε μαζικό, τά φρένα, πού τό ίδιο είχε δάλει στους άπελευθερωτικούς στόχους του, άποδείχτηκαν άποτελεσματικά, τουλάχιστον όσον καιρό οί οικονομικοί μετασχηματισμοί δέν καταργούσαν τόν κατά φύλο καταμερισμό τής εργασίας πού χαρακτήριζε τήν εκδιомηχάνιση του 19ου αί. Διαπιστώνουμε, επομένως, ότι ή εικόνα πού έδωσε τό κίνημα, παρά και αντίθετα μέ τίς ένσυνείδητες προθέσεις του, εξέφραζε στην πράξη τή βασική «άρσενική» φύση του προλεταριακού άγώνα υπό τή βασική πρίν τό 1914 μορφή του, τήν συνδικαλιστική πάλι, κι αυτό είναι ένα στοιχείο πού θά μπορούσε νά μās βοηθήσει νά καταλάβουμε καλύτερα γιατί τό ιστορικό πέρασμα από τά πληθειακά-δημοκρατικά στά προλεταριακά σοσιαλιστικά κινήματα οδήγησε, κατά παράδοξο τρόπο, και στην παρακμή του ρόλου τής γυναίκας στην εικονογραφία. Είναι πιθανό ότι κι ένας ακόμη παράγοντας συνεισέφερε στην «άνδροποίηση» αυτή: ή παρακμή του προδιомηχανικού μεσιανισμού. Αυτό όμως δέν αποτελεί παρά απλή ύπόθεση, ή διαπραγμάτευση τής οποίας απαιτεί πολλή προσοχή και μερικούς δισταγμούς. Όπως είδαμε ή γυναικεία φιγούρα — θεά τής Έλευθερίας, σύμβολο τής νίκης, έξάγγελος τής τέλειας μελλοντικής κοινωνίας — χρησιμοποιεσε στην άριστερή εικονογραφία κυρίως ως εικόνα τής

10. Ό φεμινισμός του Μπεμπέλ δέν είναι, ίσως, άσχετος μέ τό θανμασμό του πρós τόν Φουριέ στόν όποίο άλλωστε άφίερωσε ένα του διβλίο. Έπίσης, δέν πρέπει νά ξεχνάμε τήν επίδραση τής *Καταγωγής τής Οικογένειας* του Ένγκελς.

ούτοπίας. Τό θεματολόγιο τώρα τής εικονογραφίας τής σοσιαλιστικής ούτοπίας άποτελείτο κατά κύριο λόγο από τή φύση, τή γονιμότητα, τήν ανάπτυξη, τήν άνθηση, πράγματα για τά όποία ή γυναικεία μεταφορά έρχεται από μόνη τής.

Οί νέες γενιές πού εκκολάφτηκαν

*θά δούν νά άνθίζουν τά μωρά τριαντάφυλλά τους
όπως οί άγριοτριανταφυλλιές τόν άνθεστηριόνα.*

Θά είναι ή εποχή των ρόδων...

Νά τό μέλλον τής κοινωνίας

E. Pottier¹¹

Ό Εύγένιος Ποτιέ, όπαδός του Φουριέ και ποιητής του ύμνου τής Διεθνούς, είναι γεμάτος εικόνες διαποτισμένες από τή γυναίκα και τή θηλυκότητα, όπου τό μητρικό στήθος παίζει πρωτεύοντα ρόλο:

Γιά τά παιδιά σου

πού πείνασαν πολύ καιρό

ξανάγιο στήθος

«Χρυσός αλώνας»

«Α, νά τή διώξουμε!

Στό χρυσάφι των σταχυών,

μητέρα έλα πάλι

μέ τά φουσκωμένα στήθια

σιμά στις στρατιές μας

«Η κόρη του Θερμιντόρ»

«Απ' τό στήθος τής τροφού

τρέχει αυτή ή όμορφη μέρα,

πλημμύρα ζωής κι έρωτα

όλα είναι γονιμότητα

όλα πληθαίνουν κι άφθονούν

«Αφθονία»

«Εσύ πού τό στήθος σου φουσκώνει

για όλόκληρη τή φαμίλια

«Έστία»

Τό ίδιο συμβαίνει, μέ τρόπο λιγότερο ίσως φυσιοκρατικό και μέ τόν Walter Crane πού, όπως είπαμε, υπήρξε ένας από τους κύριους εισηγητές θεμάτων για τήν βρετανική σοσιαλιστική εικονογραφία, ύστερα από τό 1880: εικόνες άνοιξης και λουλουδιών, θερισμού (όπως π.χ. στό *Ό θρίαμβος τής Δουλειάς*, συνθεμένο για τόν έορτασμό τής Πρωτομαγιάς του 1891), νέων κοριτσιών μέ άνάλαφρα φουστάνια και φρυγικούς σκούφους. Η Δήμητρα ήταν τήν εποχή εκείνη ή θεά του κομμουνισμού.

Επομένως δέν είναι περίεργο πού ή περίοδος κατά τήν όποία ή σοσιαλιστική ιδεολογία περισσότερο διαποτίστηκε από τό φεμινισμό, πού ήταν περισσότερο πρόθυμη νά άποδώσει στις γυναίκες άποφασιστικό — ή και κυρίαρχο — ρόλο, συμπίπτει μέ τή ρομαντική-ούτοπιστική εποχή, πρίν από τό 1848. Βέβαια, για τήν εποχή εκείνη δέν μπορεί νά γίνει λόγος για σοσιαλιστικό «κίνημα», αλλά απλώς για μικρές άτυπες όμάδες. Κι εκτός αυτού, στις όμάδες αυτές και ό αριθμός των γυναικών ήταν μικρότερος και ή πραγματική σημασία πού τους άποδιδόταν πολύ περιορισμένη σέ σύγκριση μέ άργότερα, μέ τή Δεύτερη Διεθνή και τήν άπουσία τής ούτοπίας πού τή χαρακτηρίζει. Άβυσσος χωρίζει τή

11. E. Pottier, *Άπαντα*, επιμέλεια P. Bronchon, Paris 1966.

Μεγάλη Βρετανία του Owen και του χαρτιστικού κινήματος από τη Μεγάλη Βρετανία του 1880 και 1890, όπου οι γυναίκες κατακτούν το ρόλο του συγγραφέα, του ρήτορα και του πολιτικού ηγέτη όχι μόνο σ' ένα κλίμα τόσο άστικό όσο στη Φαβιανή Έταιρεία αλλά ακόμη και στην καθαρά πιο εργατική ατμόσφαιρα του ανεξάρτητου Έργατικού κόμματος, για να μην μιλήσει κανείς για το συνδικαλιστικό κίνημα όπου εμφανίζονται μορφές όπως η Έλεονώρα Μάρξ. Τέλος, οι διάσημες γυναίκες της εποχής αυτής, η Βεατρίκη Γουέλπ και η Ρόζα Λούξμπουργκ, για παράδειγμα, έγιναν διάσημες λιγότερο ως γυναίκες και περισσότερο ως εξαιρετικά άτομα. Έν πάση περιπτώσει, η θέση της χειραφέτησης της γυναίκας στη σοσιαλιστική ιδεολογία ποτέ δεν υπήρξε πιο σαφής και πιο καιρία απ' ότι στην εποχή του «ουτοπικού σοσιαλισμού». Ο λόγος ανάγεται εν μέρει στον άποψιστικό ρόλο που ο σοσιαλισμός αυτός απέδωσε στην κατάλυση της παραδοσιακής οικογένειας, πράγμα διάφανο ακόμη και στο Μανιφέστο. Η οικογένεια εμφανιζόταν την εποχή εκείνη σαν μία φυλακή, όχι μόνο για τις γυναίκες, που στο σύνολό τους δεν ήταν καθόλου ενεργές πολιτικά ούτε πολύ ένθουσιώδεις ανάφορικά με το κεφάλαιο περί καταργήσεως του γάμου, αλλά και για τους νέους που κατά κανόνα έλκονται περισσότερο από τις επαναστατικές ιδεολογίες. Εκτός αυτού, όπως σωστά παρατήρησε ο HARRISSON, οι καινούριοι προλετάριοι δεν χρειαζόταν παρά να ρίξουν μία ματιά γύρω τους για να καταλάβουν «οτι τα στενόχωρα και περιοριστικά σπιτικά τους άσκοψαν πάνω τους μία επίδραση που τους μείωνε, και την όποια η κοινοτική ζωή θα τους επέτρεπε να ξεφύγουν: θα μπορούσαμε να ζήσουμε σε παλάτια όπως οι πλούσιοι αρκεί να αποδεχόμαστε την αρχή της συμβίωσης, την πατριαρχική αρχή των μεγάλων οικογενειών, όπως στον καιρό του Άβραάμ». Στη συνέχεια, η κοινωνία της κατανώσεως πόν παράδοξο συνδυασμό της με την αντικατάσταση της αλληλοδοθήθειας από την κρατική άρρωγ, ήθε να αποδυναμώσει το έπιχειρήμα αυτό κατά της πυρηνικής οικογένειας. Άλλά ο ουτοπικός σοσιαλισμός απέδιδε στις γυναίκες κι έναν άλλο ρόλο, έντελως παρόμοιο με το ρόλο που κατείχαν στα μεσαιωνικά εμπνεύσεως θρησκευτικά κινήματα, με τα όποια ο σοσιαλισμός αυτός είχε άλλωστε πολλά κοινά. Εκεί, η γυναίκα δεν ήταν πια απλώς — η κυρία; — ίση με τον άνδρα, αλλά ανώτερη του: ήταν προφήτισσα, όπως η Joanna Southcott, που ίδρυσε ένα σημαντικό μεσαιωνικό κίνημα στην Άγγλία στις αρχές του 19ου, αί, ή η «γυναίκα-μητέρα-μεσίας» όπως την ήθελε ο Σαίν Σιμόν: Άς σημειωθεί δέ οτι ο ρόλος αυτός προσέφερε σε μερικές γυναίκες την ευκαιρία να κάνουν καριέρα μέσα σ' έναν κόσμο όπου κυριαρχούσαν οι άνδρες. Σκέφτεται κανείς άμέσως τις γυναίκες που ίδρυσαν την Christian Science και τη Θεοσοφία.

Άλλά τα σοσιαλιστικά και εργατικά κινήματα πολύ γρήγορα άρχισαν να άπομακρύνονται από το μεσαιωνικό προκειμένου να υιοθετήσουν πιο όρθολογιστικούς τρόπους όργάνωσης και θεωρίες (μετάβαση προς τον «έπιστημονικό σοσιαλισμό») έξ ού και η αύξουσα περιθωριοποίηση των γυναικών στους κόλπους τους. Έξαιτίας του γεγονότος αυτού, ένας όρισμένος αριθμός γυναικών με ταλέντο, άποκλεισμένες από το κίνημα, στράφηκαν σε περιφερειακές θρησκευτικές που τους προσέφεραν μεγαλύτερο πεδίο δράσης. Έτσι, για παράδειγμα, η Annie Besant, σοσιαλίστρια και χωρίς θρησκευτικές τάσεις στην αρχή, όργηκε την όλοκληρωσή της και το μεγάλο πολιτικό της ρόλο ύστερα από τα 1890, ως μεγάλη ίέρεια της θεοσοφίας, κι ύστερα, διαμέσου αυτής, ως εμπνεύστρια του κινήματος για την έθνική άνε-

ξαρτηρία της Ίνδίας. Στο σοσιαλισμό κατά ταύτα, δεν άπέμεινε από τον ουτοπικό μεσαιωνικό ρόλο της γυναίκας παρά η εικόνα της ως εμπνεύστρια και σύμβολο ενός καλύτερου κόσμου. Το παράδοξο, όμως, έδω είναι οτι η εικόνα αυτή δεν διέφερε κατά τίποτα από το «αίώνιο θηλυκό» του Γκαίτε που σύμφωνα με τη γνωστή (του) φράση «μάς έλκει προς τά ύψη» (das ewigweibliche zieht uns hinan), μία εικόνα που στην πράξη θα μπορούσε ν' άποδειχθεί όμοια με την άστική άνδρική έξιδανίκευση της γυναίκας, μία έξιδανίκευση θεωρητική, άπόλυτα συμβατή με την κατωτερότητα της γυναίκας στο πρακτικό έπίπεδο. Έξάλλου, αυτή η εικόνα της γυναίκας ως εμπνεύστριας κατέληξε να συμφορθεί με την εικόνα της Ζάν ντ' Άρκ όπως άποδεικνύεται από τα σχέδια του Walter Crane για παράδειγμα. Η Ζάν ντ' Άρκ όμως, όσο κι αν παρουσιάστηκε ως εικόνα της γυναικείας άγωνιστικότητας, δεν αντιπροσωπεύει καμιά πολιτική ή προσωπική χειραφέτηση ούτε καμιά μορφή άκτιβισμού που θα μπορούσαν να την καταστήσουν πρότυπο για τις γυναίκες. Και εκτός του γεγονότος οτι άποκλείει όλες τις γυναίκες που δεν είναι πια παρθένες — μ' άλλα λόγια, άποκλείει τις γυναίκες ως σεξουαλικά όντα — δεν ύπάρχει θέση, έξ όρισμού, παρά για πολύ λίγες Ζάν ντ' Άρκ στον κόσμο σε μία δεδομένη στιγμή. Τελικά, όπως το άποδεικνύει η ένθουσιώδης ύποδοχή που της έγινε από την γαλλική δεξιά, η εικόνα της είναι ιδεολογικά και πολιτικά άσαφής: μπορεί να παριστάνει την Έλευθερία αλλά μπορεί και να μην την παριστάνει, μπορεί να άπαντάται πάνω στα όδοφράγματα αλλά — κι έδω είναι που διαφέρει από την Έλευθερία του Ντελακρουά — τα όδοφράγματα δεν της άνήκουν.

Δυστυχώς μάς είναι άδύνατο να συνεχίσουμε την άνάλυση της εικονογραφίας του σοσιαλιστικού κινήματος μέχρι μία πιο πρόσφατη περίοδο της ιστορίας. Πράγματι, το παραδοσιακό ιδίωμα του συμβόλου και της άλλγορίας σήμερα ούτε μιλιέται ούτε είναι πια κατανοητό, και η παρακμή αυτή είχε ως άποτέλεσμα η γυναίκα ως μούσα και ως θεά, ως προσωποποίηση της άρετής και του ιδεατού, η ακόμη και ως Ζάν ντ' Άρκ, να χάσει την ιδιαίτερη θέση που κατείχε στο θεματολόγιο της πολιτικής εικονογραφίας. Έτσι το διεθνές σύμβολο της ειρήνης της δεκαετίας του '50 δεν είναι πια γυναίκα, όπως θα ήταν όπωσδήποτε τον περασμένο αιώνα, αλλά το περίφημο περιστέρι του Πικασσό. Και το ίδιο ισχύει και για τις άνδρικές εικόνες, παρά το γεγονός οτι ο άνδρας σε στυλ Προμηθέα με το σφυρί, προσωποποίηση του άγώνα και του κινήματος, επέζησε λίγο περισσότερο. Με λίγα λόγια, μπορεί να πει κανείς οτι ύστερα από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, η εικονογραφία του σοσιαλιστικού κινήματος δεν είναι πια παραδοσιακή. Δεν έχουμε τη στιγμή αυτή στη διάθεσή μας εργαλεία άνάλυσης που θα μάς επέτρεπαν να έρμηνεύσουμε το φαινόμενο: για παράδειγμα, δεν ξέρουμε να άναγνώσουμε συμβολικά αυτά τα μεγάλα μέσα της σύγχρονης εικονογραφίας, τη φωτογραφία και το φίλμ που έπιμένουν στη νατουραλιστική τους φύση. Η εικονογραφία δεν είναι δηλαδή πια σε θέση να διαφωτίσει κατά τρόπο άποκαλυπτικό την κατάσταση των σχέσεων άνδρών — γυναικών στους κόλπους των σοσιαλιστικών κινήματων στα μέσα του 20ού αιώνα. Μπορούμε παρ' όλα αυτά να διακινδυνεύσουμε μία τελευταία ύπόθεση σχετικά με την άνδρική εικόνα. Το παράδοξο με την εικόνα αυτή είναι οτι — όπως είπαμε — χαρακτηρίζει λιγότερο τον ίδιο τον εργάτη και περισσότερο το γυμνό μούσκολο, λιγότερο την εύφυα, τη δεξιότηχία και την έμπειρία και περισσότερο

Steinlen, 'Η διεθνής'

Steinlen, Σοσιαλιστική παρέλαση

τήν ἀκαλλιέργητη δύναμη. Ὅρισμένες φορές ἡ φυσικὴ προσπάθεια φτάνει νὰ ἐξαντλεῖ καὶ στήν πράξη νὰ ἐκμηδενίσει τὸ πνεῦμα ὅπως π.χ. στὸ περιφημὸ ἔργο τοῦ Μενιέ οἱ *Μεταλλουργοί* (Puddleurs). Τὸ φαινόμενο μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ σέ λόγους καλλιτεχνικούς: ὅπως παρατηρεῖ ὁ Brandt, στὰ ἔργα τοῦ Μενιέ «ὁ προλετάριος μεταμορφώνεται σέ ἀθλητὴ τῆς κλασικῆς ἐποχῆς», μιά ἐξιδανίκευση ἡ ὁποία καταργεῖ ἐντελῶς τὸ πνεῦμα. Μπορεῖ ἐπίσης ν' ἀποδοθεῖ σέ λόγους ἱστορικούς: σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς περιόδου μεταξύ 1870-1914, ἡ βιομηχανία βασιζόταν σέ μιά σειρά δουλειές πού ἦταν πάρα πολὺ ἔντονες ἀλλὰ σχετικὰ ἀπλές, καὶ κατὰ συνέπεια βασιζόταν σέ μίαν ἀνειδίκευτη μάζα ἐργατῶν πού διέθεταν ἀπλῶς φυσικὴ ρώμη. Ἦταν ἡ ἐποχὴ πού τὸ μισοσκόταδο, οἱ φλόγες καὶ ὁ καπνὸς ἀποτελοῦσαν τὸ φαντασμαγορικὸ περιβάλλον τοῦ ἐργάτη τῆς ἐποχῆς τοῦ ἀτμοῦ, τὴν ἐπανάσταση τοῦ ὁποίου καὶ συμβόλιζαν. Παρ' ὅλα αὐτὰ, εἶναι γνωστὸ ὅτι τὴν πλειοψηφία τῶν ὀργανωμένων ἐργατῶν, τὴν ἀποτελοῦσαν — μὲ ἐξαιρέση τους πράγματι πολυπληθεῖς ἀνθρακωρύχους — εἰδικευμένοι ἐργάτες. Πῶς γίνεται τώρα μιά εἰκόνα τόσο λίγο χαρακτηριστικὴ νὰ ἐδραιώνεται ὡς ἡ ἀναγνωρισμένη ἐκφραση τῆς ἐργατικῆς τάξης; Τρεῖς εἶναι οἱ πιὸ πιθανές ἐρμηνεῖες ἐδῶ. Ἡ πρώτη καὶ ἡ πιὸ πειστικὴ ἀπὸ ψυχολογικὴ ἀποψη εἶναι ὅτι, γιὰ τοὺς περισσότερους ἐργάτες, ὅποια κι ἂν ἦταν ἡ εἰδίκευσή τους, κριτήριον ὅτι ἀνήκαν στήν τάξη τους ἀποτελοῦσε ἀκριβῶς τὸ γεγονός ὅτι ἡ δουλειά τους ἦταν χειρωνακτικὴ. Τὰ

αὐθεντικὰ ἐργατικὰ κινήματα ὑπῆρξαν ἐνστικτωδῶς ἐργατιστικά: δυσπιστοῦσαν μόνιμα πρὸς αὐτοὺς πού δὲν λέρωναν τὰ χέρια τους· κι αὐτὸ ἡ εἰκόνα ἦταν σέ θέση νὰ τὸ ἀποδώσει. Ἡ δευτέρη ἐρμηνεῖα εἶναι ὅτι τὸ σοσιαλιστικὸ κίνημα ἤθελε νὰ δώσει ἐμφαση στὸ σφαιρικὸ τοῦ χαρακτῆρα, στὸ γεγονός ὅτι δεχόταν ὅλους τοὺς προλετάριους καὶ ὄχι μόνον τοὺς τυπογράφους καὶ τοὺς μηχανικούς. Τέλος, κι αὐτὸς ὑπῆρξε κατὰ πάσα πιθανότητα ὁ κυριότερος λόγος, πρέπει νὰ θυμηθοῦμε ὅτι στὸ πλαίσιο τῆς Τρίτης Διεθνούς, κατὰ ὀρισμένες ἀπόψεις, οἱ ἀνειδίκευτοι καὶ ἀποκλειστικὰ χειρῶνακες ἐργάτες, ὅπως οἱ ἀνθρακωρύχοι καὶ οἱ λιμενεργάτες, θεωροῦντο ὡς πιὸ ἐπαναστατικοὶ ἀπὸ τοὺς ἄλλους, γιὰ τὸ βαθμὸ πού δὲν ἀνήκαν στήν ἐργατικὴ ἀριστοκρατία δὲν συμμερίζονταν καὶ τίς ρεφορμιστικὲς καὶ σοσιαλδημοκρατικὲς τάσεις. Μ' ἄλλα λόγια ἀντιπροσώπευαν τίς «μάζες» πρὸς τίς ὁποῖες ἀπευθύνονταν οἱ ἐπαναστάτες ἀπὸ τὰ κεφάλια τῶν σοσιαλδημοκρατῶν. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ εἰκόνα ἀντιστοιχοῦσε στήν πραγματικότητα στὸ βαθμὸ πού ἐρμήνευε τὴ βασικὴ διάκριση μεταξύ χειρωνακτικῆς καὶ μὴ χειρωνακτικῆς ἐργασίας καὶ πού συνεπαγόταν ἓνα πρόγραμμα ἢ μιά στρατηγικὴ. Τὸ πόσο ρεαλιστικὴ θὰ μποροῦσε νὰ χαρακτηριστεῖ ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ εἶναι πρόβλημα πού ξεπερνάει τὰ ὅρια τοῦ ἄρθρου. Θ' ἄξιζε ὡστόσο νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ εἰκόνα αὐτὴ καθαντὴ παρέλειπε ἓνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα τῆς ἐργατικῆς τάξης καὶ τοῦ κινήματός της.

Φώτης Κόντογλου

τῶν Διονύση Καψάλη
Γιώργου Χατζημιχάλη

Φώτης Κόντογλου, 'Ο
εὐτυχημένος Κονέκ Κο-
νέκ (λεπτομέρεια),
1932, Νωπογραφία.

Μέσα στην ποικιλότροπα παρεξηγημένη ελληνική ζωγραφική του αιώνα μας, ίσως ο πιο παρεξηγημένος (δέν έννοοῦμε αναγκαστικά και παραμελημένος) ἀπ' ὅλους τούς ζωγράφους νά εἶναι ὁ Φώτης Κόντογλου. Κι αὐτό ὄχι μονάχα γιατί ὁ ἴδιος ὑποδοθήθηκε τήν παρεξήγηση (μέ τήν ἰδεολογία του, μέ τή στάση του στή ζωή), ἀλλά κυρίως γιατί οἱ τεχνοκρίτες καί οἱ ἱστορικοί τῆς τέχνης μας, ὅπως παλαιότερα ἔτσι καί τώρα, συνεχίζουν νά ζοῦν πλουσιοπάροχα μέσα στήν ἀπερίγραπτη φτώχεια τους.¹

Ἡ ἀποψη ὅτι ἡ Ἑλληνική ζωγραφική κινεῖται καί ἀναπτύσσεται ἀναπαράγοντας ὡς πρότυπα ξένες ζωγραφικές ἀντιλήψεις εἶναι ἀπλοϊκή καί ἐν πάσῃ περιπτώσει ἑλλιπής, ἀν καί δέν σπανίζουν σήμερα οἱ ζωγράφοι πού κάνουν ἀκριβῶς αὐτό: Ἀρκεῖ νά ἀναφέρει κανεῖς, λόγου χάρη, τό φωτογραφικό νεορεαλισμό, γερμανικό καί μή, καί τούς πάσης φύσεως πρωτοπόρους «κατασκευαστές». Ἄλλά ἀκόμη πιο ἀπλοϊκή εἶναι ἡ ἀποψη ὅτι ὁ Φώτης Κόντογλου κατάργησε, γιά τόν ἑαυτό του καί τούς μαθητές του, τίς ὅποιες ξένες ἐπιρροές καί ἔγινε ὁ ποιητής τῆς γνήσιας ἐλληνικότητας.

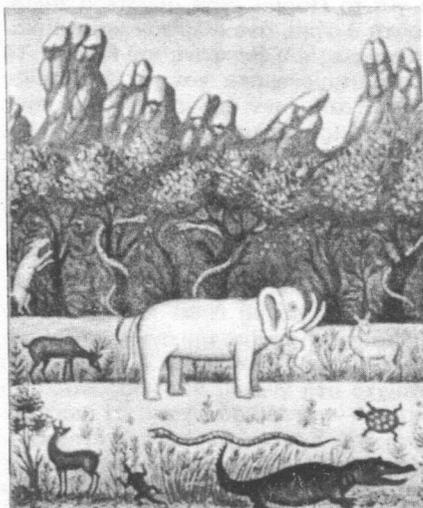
Ἄς πιάσουμε ὁμως τά πράγματα ἀπό τήν ἀρχή. Μέ τήν ἀποδέσμευσή τους ἀπό τή Σχολή τοῦ Μονάχου, οἱ Ἕλληνες ζωγράφοι ἀναζήτησαν μία πιο ἀνάλογη μέ τά διώματά τους ζωγραφική: διώματα σύνθετα, πού ἔχουν νά κάνουν μέ τό φῶς καί τό τοπίο, τούς μύθους καί τά δόγματα, τίς εἰκασίες, τούς μόχθους καί τά ὄνειρα τοῦ τόπου τους καί τῆς προσωπικῆς ζωῆς τους. Ἡ Σχολή τοῦ Μονάχου ἄφησε, βέβαια, τούς διαδόχους τῆς, ἔγινε παράδοση· δημιούργησε ὁμως ἀνυποχώρητους ἔχθρους πού, διώνοντας τήν ἀναντιστοιχία ἀνάμεσα στό Μόναχο καί τίς ἀνάγκες τους ὡς ζωγραφικό κενό, πήραν τόν δρόμο γιά τό Παρίσι.³

Ἐδῶ λοιπόν δέν ἔχουμε μία ἀπλή μετατόπιση κάποιου χρησιμοδοτικοῦ κέντρου, ἀλλά μία ἀνάγκη πού καταλήγει σέ μία ἐπιλογή: νά ἐργαστοῦν γύρω ἀπό τά πρωτοποριακά κινήματα τοῦ Παρισιῦ γιά νά φτιάξουν «κάτι σωστό». Αὐτή ἡ ἐπιλογή σήμαινε ὅτι οἱ Ἕλληνες ζωγράφοι ἦταν σέ θέση νά δημιουργήσουν δικές τους ζωγραφικές, πού

1. Δέν μιλάμε γιά τούς ἀνθρώπους πού μέ ἀγάπη ἐργάστηκαν ἢ ἐργάζονται πάνω στά θέματα τῆς ἱστορίας τῆς ἐλληνικῆς τέχνης ἢ τῆς ἱστορίας τῆς Τέχνης γενικότερα. Ὅμως γιά τόν ἀρθρογράφο τοῦ Ἐλεύθερου Κόσμου παραπέμπουμε στό μνημειώδες ἔργο του ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Ζωγραφικῆς ὅπου ἀγνοεῖ παντελῶς τόν Διαμαντή Διαμαντόπουλο.

2. Ὁ ἐπονομαζόμενος «ἀθανγκαρντισμός», πού φυσικά ἀντιγράφει τούς σύγχρονους του Ἀμερικανούς ἢ Εὐρωπαίους, λησμονεῖ ὅτι τά πρότυπά του εἶναι ἤδη ἀντιγραφές τοῦ ἔργου τοῦ Μαρσέλ Ντυσάμι. Ἐτσι φτιάχνονται ἔργα ἀμήχανα πού ἡ «πρωτοπορία» τους ἔχει περάσει τά πενήντα. Ρετρό;

3. Ἀξίζει νά σημειώσουμε ἐδῶ πῶς μία μερίδα καλλιτεχνῶν ἀπ' τή Μικρά Ἀσία ταξίδεψαν στήν Εὐρώπη πολὺ νωρίτερα ἀπό τούς συναδέλφους τους τῆς «κυρίως Ἑλλάδας», χωρίς νά ἐμπλακοῦν στούς προβληματισμούς καί τ' ἀδιέξοδα τῆς Ἀθηναϊκῆς καλλιτεχνικῆς ζωῆς.

Φώτης Κόντογλου,
'Αφρική, 1957, Αύγο-
τέμπερα σε μουσαμά
κολλημένο σε χαρτόνι,
0,32Χ0,255.

Paul Gauguin, Nave Nave
Fenua ('Η γλυκειά γη),
1894-5, Ξυλογραφία,
0,345Χ0,203, Courtauld
Institute Galleries, Λον-
δίνο.

κάθε μία τους να αναγνωρίζει και να επεξεργάζεται την ιδιομορφία της. Ήθελαν να ψάξουν και να διακινδυνεύσουν, μία και απόκαμιν πιά να αισθάνονται σάν μαστορόπουλα (πού δέν ήταν) τών Γερμανών δασκάλων τού καιρού τους. ('Ας μή ξεχνάμε πώς οί ίδιοι αυτοί Γερμανοί δάσκαλοι επαναλαμβάνουν τή ζωγραφική τών Γάλλων ακαδημαϊκών συναδέλφων τους). Κοντολογίς, παύουν να βλέπουν τόν τόπο τους και τή σχέση τους μ' αυτόν σάν Φιλέλληνες.

Καταπιπίστηκαν λοιπόν να φτιάξουν ένα έργο έλληνικό. 'Η ιδιομορφία τής κάθε μιάς ζωγραφικής έπρεπε, αυτή τή φορά, να εκλάβει τήν έθνική καταγωγή της ως πρόβλημα και κατεύθυνση. Βέβαια, στή διαδικασία παραγωγής αυτού τού έλληνικού έργου χρειάστηκε να πλάσουν ένα σύνολο ιδεολογημάτων ως κοινό σύστημα άναφοράς, και στό σύνολο αυτό ένέχεται ή έλληνικότητα. Για να μιλήσουν για έργο έλληνικό, έπρεπε να πάρουν μιάν απόσταση από τόν τόπο τους και τήν παιδεία τους, έπρεπε να γίνουν «ξένοι» (πράγμα πού ποτέ δέν χρειάστηκε να κάνει μιά άλλη έλληνική ζωγραφική: τών ανώνυμων ή επώνυμων λαϊκών ζωγράφων, όπως ο Θεόφιλος Χατζημιχαήλ).⁴ Και ή απόσταση αυτή (μιά και ή ιδεολογία άπεχθάνεται τό κενό) γέμισε μέ έλληνικότητα. Κάθε τόσο, για να μήν δουλιάξουν στήν ξενομανία τού τόπου μας (όργανικό στοιχείο κι αυτό τής παράδοσης)⁵ αναγκάζονται να ανανεώνουν τήν απόσταση, αναζωογονώντας έτσι τήν έλληνικότητα. 'Η έλληνικότητα μοιάζει μέ τή βαριά σκιά τού έλληνικού.

'Ελληνικό και έλληνικότητα συνυπάρχουν μέσα στήν άγωνία για τήν έθνική ταυτότητα τού έργου· όπως και τό ξένο πού έχει εγκλιματιστεί ένυπάρχει στό έλληνικό: 'Η Γερμανική ζωγραφική τού Γύζη και τής 'Αθηναϊκής σχολής τού Μονάχου είναι «έλληνική» όσο και ή «έλληνικότερη» τής γενιάς τού Μεσοπολέμου.

Αυτό όμως πού μιάς ένδιαφέρει είναι ότι οί ζωγράφοι τού Μεσοπολέμου φτιάξαν έργο δικό τους, ότι μπόρεσαν να τό φτιάξουν άφου άφέθηκαν στό φώς τού Σεζάν, και πώς για να τό φτιάξουν έσπειραν ταυτόχρονα και τό δίδυμο, φθονερό και προσποιητό άδελφι του: τήν έλληνικότητα. Τό άποτέλεσμα είναι ότι για πρώτη φορά στήν ιστορία τής επώνυμης ζωγραφικής στήν 'Ελλάδα μπορούμε να μιλήσουμε για 'Ελληνική Ζωγραφική⁶ μέ τόν ίδιο τρόπο πού μιλούμε για 'Αγγλική, Γαλλική, Γερμανική και τώρα τελευταία 'Αμερικανική ζωγραφική.

4. Μήν ξεχνάμε ότι και ή έλληνική λαϊκή ζωγραφική έχει τό δικό της ταξίδι, συνεχές, πλούσιο και άβιαστο: από τήν 'Ανατολή.

5. Όπως τά νεοκλασικά σπίτια τής 'Αθήνας.

6. 'Αρκεί να φανταστούμε τήν άμηχανία τού κριτικού πού θα καταπιανόταν να έντάξει τό έργο τού Χαλεπά σε κάποια «σχολή» τής Εύρώπης. Γιατί, όπως επί δεκαετίες τονίζει ο Στρατής Δούκας, ο Χαλεπός είναι μοναδικός και ανεπανόρθωτος. 'Η σκούφια τού μεγαλύτερου γλύπτη, τής εποχής του δέν κρατάει από πουθενά. Συμβατικά μιλώντας, μόνο έλληνική μπορεί κανείς να όνομάσει τήν τέχνη του.

Marcel Janco, Μακέτα
για άφισα DADA για τό
CABARET VOLTAIRE,
1917-18, κάρβουνο,
0,73X0,75, Μιλάνο,
ιδιωτική συλλογή.

Δυό Σκυλοκέφαλοι

Φώτης Κόντογλου (και
Γιάννης Τσαρούχης),
Δυό Σκυλοκέφαλοι, από
τήν εικονογράφηση του
'Αστρολάβου, Κέρκυρα,
1935.

Έτσι για πολλούς τό ταξίδι για τό Παρίσι έγινε αργότερα ταξίδι στον Άθω. Μέ οδηγό τόν Στρατή Δούκα, ανακάλυψαν και αποκάλυψαν τς μεταβυζαντινές τοιχογραφίες του Θεοφάνη του Κρητός, τά Βυζαντινά και μεταβυζαντινά άριστουργήματα και τά κατάλαβαν σάν τέτοια. Οί αποκαλύψεις αυτές παίρνουν τήν πραγματική τους σημασία μόνο αν κατανοήσουμε ότι τς πραγματοποίησαν άνθρωποι πού τό μάτι τους ήξερε καλά τόν Σεζάν και τόν Μπονάρ, τόν Γκρέκο μά και τόν Ρέμπραντ, τόν Βελάσκειθ, τή Βαυαρέζικη ζωγραφική του 19ου αιώνα και τό φολκλορικό ύπαιθροίμο του Ίακωβίδη. Τά πράγματα αποκαλύπτονται και αγαπιούνται μέ τς εμπειρίες μας.

Ο Φώτης Κόντογλου μαθήτευσε στή Σχολή Καλών Τεχνών (1913-1914), και στή συνέχεια δίδαξε Γαλλικά και Τεχνικά στο Άϊ-βαλί έως ότου στρατεύθηκε στά 1921 για νά έρθει και πάλι στήν Άθήνα μέ τόν Ξεριζωμό. Η ισόδια σχέση του μέ τήν άγιογραφία έχει ίση σημασία μέ τήν καταγωγή του: από έναν τόπο έλληνικό, πίο πλούσιο σέ έρεθίσματα και άνοιχτό στή γνώση, πίο κοσμοπολίτικο και άναπτυγμένο από τόν Έλλαδικό - τή Μικρά Άσία. Η μετά τήν καταστροφή έπιλογή και έμμونه του Κόντογλου στήν άγιογραφία, έξω από τς συναισθηματικές έπενδύσεις του ίδιου (πού δέν θά μάς άπασχολήσουν εδώ, αν και ίσως είναι τό πίο σημαντικό άπ' όλα) θά μπορούσε νά είχε γίνει μέ μιά άκαδημαϊκή αντίληψη: έγινε όμως μέ μιά πραγματική ζωγραφική, άπεριόριστα δυναμική και πλούσια.

Κάθε άλλο παρά μάστορας ταπεινός υπήρξε ο Κόντογλου. Η στάση του στο χρόνο του μεσοπολέμου ήταν, όπως σωστά σημειώνει ο Γ. Τσαρούχης, μιά στάση «εστέτ». Δίπλα στήν ψευδοαστική τάξη τής Άθήνας, τς γαλλικές και άγγλικές συνήθειες τών άξιωματικών του Στρατού ή τών πολιτευτών του κόμματος τών Φιλελευθέρων, τς χοροεσπερίδες και τόν Όμιλο Άντισφαιρίσεως, ώριμασε ο Φώτης Κόντογλου, φανατικός και άμείλικτος στήν κριτική του, μέ μιά άπόλυτα συγκροτημένη αισθητική άποψη. Θέλουμε νά πούμε, πώς ή στάση του Κόντογλου άπέναντι στον κόσμο και τήν τέχνη, δέν ήταν αυτή ενός μάστορα-τεχνίτη (του «κύριου -Φώτη», όπως πιθανότατα θά του άρεσε νά τόν αποκαλούν), αλλά ή πολύπλευρη, δουλεμένη και συνεπής μέχρι τς λεπτομέρειές της και άπροκάλυπτη στίς έφαρμογές της αντίληψη ενός τύπου διανοουμένου - του ίδιου πού θά συναντήσουμε στήν Ευρώπη μέ άλλη ιδεολογία και διαφορετικό έργο, μέ τς ίδιες όμως πεισματικές αναλογίες, στο πρόσωπο του Άντρέ Μπρετόν. Έξάλλου, ένας από τούς σπουδαίους μαθητές του Κόντογλου είναι ο Ν. Έγγονόπουλος.

Δέν αποζητούμε φυσικά νά εντάξουμε τόν Κόντογλου στο σουρεαλιστικό κίνημα, ούτε νά τόν βαφτίσουμε Έλληνα υπερρεαλιστή. Θέλουμε απλώς νά τονίσουμε ότι ο Κόντογλου υπήρξε αναπόσπαστο κομμάτι του Μοντερνισμού όπως εκφράστηκε στήν Έλλάδα, και μάλιστα πολύ πίο σπουδαίο, πίο άποκαλυπτικό (τότε και σήμερα) και γόνιμο από τόν Χατζηκυριακού-Γκίκα πού φέρει στο πέτο του τό χρίσμα του ζωγράφου πού επαναστατικοποίησε τήν ελληνική ζωγραφική.⁷

Η ζωγραφική του Κόντογλου καταργεί βασικά συστατικά του κυρίαρχου ζωγραφικού έργου τής εποχής του: ύπονομεύει τά ύλικά του, διασπά τή σοβαροφανή τριάδα τελάρου-μουσαμάς-λάδι, χρησιμοποιώντας ύλικά μιάς παλαιότερης ζωγραφικής: καθιστά άνούσια και άδιάφορα τά θέματα του και τόν κόσμο του, για νά φτιάξει ένα καινούριο αντικείμενο, σχεδόν παράδοξο, και νά τό τοποθετήσει μέσα στή ζωγραφική. Ταυτόχρονα, ο Κόντογλου μετατοπίζει τήν έννοια «δημιουργώ» στο ζευγάρι «φτιάχνω» (μέ τήν έννοια του λαϊκού χειροτεχνήματος) και «βρίσκω» - για νά μάς θυμίσει τά άνάλογα «objects trouvés» του Dada - όρίζοντας συνάμα διαφορετικά τή θέση του «δημιουργού» μέσα στή διαδικασία κατασκευής του έργου. Τά έργα του, θά λέγαμε, γυρεύουν νά προστεθούν στον κόσμο τών άνε-

7. Μιά και τό 'φερε ή κουβέντα ή ιδιόμορφη προοπτική του Γκίκα, πέρα από τόν κυβισμό της, κάτι χρωστά στον Κόντογλου.

‘Ο Πύργος τῶν Ἀγέρηδων τῆν Ἀθήνα·

Φώτης Κόντογλου (καί
Γιάννης Τσαρούχης), ‘Ο
Πύργος τῶν Ἀγέρηδων
στήν Ἀθήνα, ἀπό τήν εἰ-
κονογράφηση τοῦ
Ἀστρολάβου, Κέρκυρα,
1935.

Pablo Picasso, ποίημα,
«Γιά τόν Πῶλ Ἐλνάρ»,
1941.

ξήγητων κατασκευῶν, μ' ὄλη τήν ἐκπληξη (κάπου γνώριμη) πού μᾶς προκαλοῦν: εἶναι, σάν νά λέγαμε, ταυτόχρονα ἀνώνυμα καί ἐνυπόγραφα.

Δέν φτιάχνει τίποτε ὁ Κόντογλου γιά τό αἰσθητήριο τῶν ἀστών τῆς ἐποχῆς του, τῶν γαλουχημένων μέ τόν Ἰακωβίδη καί τό «κόκκινο σαλόνι τοῦ Σεργιέρη». Δημιουργεῖ ἕναν τύπο ζωγραφικῆς ἐντελῶς προσωπικό καί σύγχρονο, μ' ἕνα σχέδιο καθόλου νατουραλιστικό ἢ λαϊκίζον, κατασκευάζοντας ἀντικείμενα πού δίπλα στά βαρύγδουπα πορτραῖτα καί τά ψευδοϊμπρεσιονιστικά ἐσωτερικά τοῦ καιροῦ παίρνουν σημασία ἀνάλογη μέ αὐτή τῶν objects τρουνές. Βέβαια, παύουν νά εἶναι παράδοξα δίπλα στά πρωτοποριακά ἔργα τῆς Εὐρώπης τοῦ καιροῦ του (λόγου χάρι τόν Μπράκ), καί χωρίς νά συγγενεῖται ἢ νά σχετίζονται μ' αὐτά, τοποθετοῦνται μέσα στή σύγχρονη Εὐρωπαϊκή ζωγραφική. Ἐν ὀλίγοις, δέν εἶναι τά γραφικά πλάσματα ἐνός ἀπλοῦ ἀντιγραφέα τῆς παράδοσης.

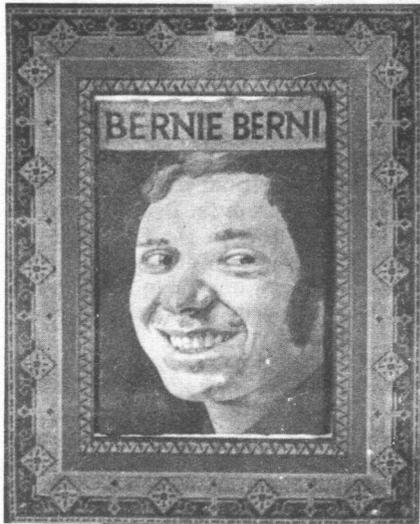
Ὁ Κόντογλου δέν ἔχει στό πέτο του τό – ἴσως ἐλάχιστο, πάντως χρήσιμο καί στήν ἐποχή του – χρίσμα τοῦ Παρισιοῦ καί τῆς συμμετοχῆς στά salons τῶν ἀνεξάρτητων· δέν προσπαθεῖ μέ φόρμες καί μεθόδους Παρισινές νά ἀνταποκριθεῖ στόν ὄρο «ἐλληνικό» (κάτι ὁποῦδήποτε ἐρικτό). Μέ φόρμες καί μεθόδους παραδοσιακά ἐλληνικές, φτιάχνει ἕνα ἔργο πού δέν προϋποθέτει τοὺς θεατές του, ἀλλά ζητᾷ νά τοὺς διαμορφώσει, ὅπως κάθε πρωτοποριακό ἔργο.

Ἄν ὁ Παρθένης ὑπῆρξε τό θεμέλιο τοῦ ἐλληνικοῦ μοντερνισμοῦ, νομίζουμε δέν εἶναι ὑπερβολή νά πούμε ὅτι ὁ Κόντογλου ὑπῆρξε (μαζί μέ τόν Παπαλουκά καί ἄλλους) ἀπό τοὺς πρωτεργάτες του: ὄχι ὅτι τό ζωγραφικό ἔργο του εἶναι τῆς ἴδιας ποιότητος μ' αὐτό τοῦ Παπαλουκά ἢ ἄλλων – ἐξάλλου δέν ἐργάστηκε μέσα στή ζωγραφική ὅπως ἔκαμαν αὐτοί· ἀλλά γιατί κατόρθωσε, μέ πρωτοφανή συνέπεια, νά συλλάβει καί νά ἐκτελέσει ἕνα σύνολο λογοτεχνικῶν καί ζωγραφικῶν ἔργων μέ καινούρια μέσα καί μέ τή δική τους μυθολογία. Πράγματι, τό λογοτεχνικό καί ζωγραφικό ἔργο τοῦ Κόντογλου ἀποτελοῦν μιά ἀδιαίρετη ἐνότητα: τό ἕνα ἀναφέρεται στό ἄλλο, τό ἕνα ἀναζητᾷ τό ἄλλο, σέ ἕνα ἀδιάκοπο παιχνίδι πραγματικῶν καί φανταστικῶν παραστάσεων ὀργανωμένων γύρω ἀπό μιά «ιδέα», ἡ ὁποία παρακάμπει τίς ὀλοφάνερες μεταπτώσεις στήν ποιότητα τοῦ ἔργου καί προβάλλει αὐτόνομη καί ἐπιδεικτική.

Αὐτή ἡ «ιδέα» στεγάζει μιά καθαρά διανοητική λειτουργία σ' ὅλα τά στάδια κατασκευῆς: ἀπό τό πῶς φτιάχνεται ἕνα ἔργο (λογοτεχνικό ἢ ζωγραφικό), τί ἱστορεῖ καί πῶς τό ἱστορεῖ, καί πῶς τελικά λειτουργεῖ στό χώρο του. Στό τέλος αὐτή ἡ ἰδέα εἶναι τό ἔργο, καί ἡ ἀνάπτυξή της, ζωγραφική καί λογοτεχνική, τό τελειώμα του. Ἐδῶ ἀκριβῶς ἐγκνεται καί ἡ βασική ἀναλογία τοῦ Κόντογλου μέ τό ἔργο τοῦ Μαρσέλ Ντυσάμ: κι αὐτό φτιάχνει μιά «ιδέα» πρῖν καί μετὰ «τό ἔργο», πού τό ὑπερβαίνει γιά νά γίνει αὐτή τό ἔργο.

Στήν περίπτωση τοῦ Κόντογλου, ἡ «ιδέα» φέρνει μέσα της, πέρα ἀπό τήν Ὁρθοδοξία, καί ἕναν ἐντονο ρομαντισμό. Ἄς θυμηθοῦμε ὅτι ὁ Ρομαντισμός εἶναι τό βαρύτερο παραδοσιακό στοιχεῖο μέσα στό Σουρεαλισμό. Ὅπως ἔχει κατ' ἐπανάληψη εἰπωθεῖ, ὁ Σουρεαλισμός εἶναι τό κατ' ἐξοχήν ρομαντικό κίνημα τοῦ αἰῶνα μας. Καί ἡ ἐπιρροή τοῦ Κόντογλου στους Ἕλληνες ὑπερρεαλιστές εἶναι οὐσιαστική καί μεγάλη. Τό «μυθολογικό» μέρος τοῦ Ἐγγονόπουλου δέν κρύβει τήν καταγωγή του ἀπό τόν Κόντογλου: Ὁ Μπολιδάς, ὁ Ἀνδρούτσος, ὁ πυροτεχνουργός, ὁ Σεβᾶχ Θαλασσινός, ἡ ὠραία Μαρίκα ἢ Πολίτισσα, εἶναι ἥρωες συγγενεῖς μέ αὐτούς τοῦ Κόντογλου. Στή ζωγραφική του ἡ σχέση του μέ τόν Κόντογλου εἶναι ἐξίσου ἐμφανής: οἱ ζωγραφίες του ἔχουν ἕναν ἐντονο χειροτεχνικό χαρακτήρα πού τόν ἐπιδεικνύουν, παρόλο πού εἶναι, βέβαια, συνειδητοποιημένες στό μοντερνισμό τους καί τήν καταγωγή τους. Ἐτσι καί ὁ τρόπος, τά

8. Ἡ ζωγραφική σχέση Ἐγγονόπουλου – Κόντογλου εἶναι ἀκόμη πιό ἐμφανής στά μικροαντικείμενα πού ὁ πρῶτος ζωγραφίζει μπροστά ἢ πίσω ἀπ' τοὺς ἀνθρώπους του, στό πάτωμα ἢ πάνω σέ κάποιο τραπέζι.

Peter Blake, Bernie Berni
— Jewish / Italian Mat
Star 1977, ύδατογραφία.

Φώτης Κόντογλου, Θά-
νος Βροντόλαος, τσομ-
πάνος από τ' Άγραφα, ό
νέος Άχιλλεύς, 1946,
Αύγοτέμπερα σέ ξύλο,
Q,295X0,23, Συλλογή
Χαράλαμπος Ποταμιά-
νου.

πρόσωπα και γενικά ή τοπογραφία του Δρόμου του Έμπειρικού (τό αναφέρουμε σαν ένα από τά κορυφαία επιτεύγματα της νεοελληνικής ποίησης) έχουν μία γοητευτική αναλογία με τά έργα του Κόντογλου.

Στήν Εύρώπη, κάτι πού νά είναι και εικαστικά άνάλογο με τή δουλειά του Κόντογλου, δέν παρουσιάστηκε παρά πολύ άργά, στή δεκαετία του '60, με τήν άγγλική Pop Art και ιδιαίτερα τόν Peter Blake. Τά έργα του τελευταίου ξάφνιασαν και αγαπήθηκαν τότε για τή σχέση τους με τά λαϊκά Βικτωριανά χειροτεχνήματα, τίς ζωγραφίες και τίς επιγραφές, τίς πόρτες και τά μικροαντικείμενα, όπως και για τούς ήρωές του (Ταρζάν, διάφορους μποξέρ, παλαιστές, τραγουδιστές των χρόνων του), είδωμένους όμως με τά μάτια μιάς παλαιότερης άγγλικής λαϊκής ζωγραφικής και ζωγραφισμένους με παραδοσιακά έγγλέζικα ύλικά (άκουαρέλες, κ.λπ.).

Βέβαια, ή ιδεολογία του Κόντογλου, ιδίως στα τελευταία της ζωής του χρόνια, ήταν κάτι παραπάνω από συντηρητική: για νά ακριβολογούμε, ήταν αντίδραστική. Αυτό όμως πού έχει σημασία είναι τό πώς ή ιδεολογία του αποδιοργανώνεται μέσα στήν καλλιτεχνική πρακτική του, για νά φτιάξει ένα έργο πού, σε σχέση με τήν εποχή του, λειτούργησε άναμφισβήτητα άπελευθερωτικά βοηθώντας στήν ανάπτυξη μιάς πιό ειλκρινούς, ως προς τό χώρο της, ζωγραφικής και άνοιξε διάπλατα τίς πόρτες σε ζωγράφους σαν τόν Τσαρούχη, τόν Μόραλη και τόν Διαμαντόπουλο.

Όσο για τήν έκθεση στήν Πινακοθήκη μιά άκόμη εύκαιρία φαίνεται πώς πήγε χαμένη, είτε για οικονομικούς είτε για άλλους λόγους. Κατά τή γνώμη μας, θά ήταν πολύ πιό σπουδαίο και σημαντικό, για τή σημερινή κατάσταση της ζωγραφικής μας και της κριτικής της, νά οργανωθεί μιά έκθεση γύρω από τόν Κόντογλου και τήν εποχή του. Νά ιδούμε με ντοκουμέντα (πού υπάρχουν) τήν Ελλάδα της προσφυγιάς, φωτογραφίες και κείμενα της εποχής (Δελφικές γιορτές, επιθεωρήσεις, έπιπλα, διακοσμήσεις αστικών σπιτιών του καιρού, κ.λπ.) και νά διαβάσουμε κριτικές του καιρού (όχι μόνον για τόν Κόντογλου).

Νά ιδούμε με τί έργα στόλιζαν τά σπίτια τους ό κόσμος κι οί φιλότεχνοι, τί ζωγράφιζαν οί σπουδαστές της Σχολής, σύγχρονα έργα του Παρθένη και του Παπαλουκά και του μεγάλου Μπουζιάνη, κείμενα του Στρατή Δούκα, τό Τρίτο Μάτι, όπως και πρωτοποριακά έργα ζωγραφικής του καιρού (Γκίκας, Τόμπρος, Στέρης, Μπερτσά, Γουναρόπουλος και άλλοι) και ταυτόχρονα τό τί γινόταν στό Παρίσι. Νά νοιώσουμε τελικά πώς άλλαζε ό τόπος, πώς τόν ρήμαζαν οί προγενήτορες των σημερινών αστών πού λατρεύουν τήν ελληνικότητα με άντιπαροχές και πού γι' αυτούς 'Ελλάδα, παράδοση και «έπιστροφή στις ρίζες» σημαίνει μιά πλάκα μετετόν με κολλημένη πάνω της μιά κεραμίδα.⁹

Ό Κόντογλου πέθανε τόν Ιούλη του 1965. Ό Τσαρούχης, μιλώντας γι' αυτόν, έγραψε πρόσφατα (Ζυγός, 31) πώς «έκανε μερικά έργα πού καλλίτερα νά μήν τά είχε κάνει». 'Υπάρχει σίγουρα αλήθεια σ' αυτήν τήν κουβέντα: φτάνει νά δει κανείς μερικά από τίς μεταπολεμικές συμβατικές άγιογραφίες του για νά τήν καταλάβει. Αυτή όμως ή αλήθεια δέν έχει καμιά σημασία για μιάς. Σημασία θά είχε για τόν ίδιο τόν Κόντογλου. Όπως για παράδειγμα σημασία μονάχα γι' αυτόν θά είχε τό ότι υπήρξε τυχερός νά πεθάνει χωρίς νά φτάσουν σ' αυτά του οί Βοσκόπουλοι, Μητροπάνοι και Ρόμερτ Ούίλιαμς της δικτατορικής και μεταδικτατορικής «Ελλάδας».

9. Τώρα τελευταία τίς ρίζες τίς ψάχνουν στά ύπόγεια των πολυκατοικιών διάφορες «μουτίκι» με τήν έπωνυμία Ρίζα, Στάχυ, Φύλλο, Άλώνι, κ.λπ. 'Ετσι ή ελληνικότητα από είδος πολυτελείας έγινε κτήμα του καθενός.

• και γραμματα μωρριζω

σουν τή στασιμότητα ή τήν αδρά-
νεια τών πραγμάτων. Αντίθετα,
άποτελεί «χώρο» όπου συγκροτεί-
ται και δοκιμάζεται ή επάρκεια
τών διαθέσιμων θεωρητικών έργα-
λείων τής μαρξιστικής προβλημα-
τικής μέ στόχο τήν πληρέστερη
κατανόηση και τών δύο. Στή με-
λέτη, ή μάλλον στίς μελέτες, πού
περιέχονται στό βιβλίο τού Νίκου
Μουζέλη, εξετάζεται ή ιστορική
διαδρομή τού ελληνικού κοινωνι-
κού σχηματισμού από τήν Άνεξαρ-
τησία μέχρι σήμερα. Σε κάθε φάση
έντοπίζονται συγκεκριμένα οί έσω-
τερικοί και διεθνείς όροι πού δια-
γράφουν τά πλαίσια τών πιθανών
λύσεων στήν πολιτική σφαίρα και
«προβάλλονται» διαδοχικά οί
ιστορικές τάσεις τού κοινωνικού

ρικό ή, μάλλον, δέν είναι ιστοριο-
μικικό. Θα πρέπει νά προληφθεί
κάθε παρεξήγηση στό σημείο αυτό.
Θεωρητικό αντικείμενο τού βι-
βλίου είναι στήν πραγματικότητα
οί πολύπλοκες σχέσεις δομών -
πρακτικών τών διαφόρων επιπέ-
δων (οικονομικού, ιδεολογικού,
πολιτικού) τού κοινωνικού σχημα-
τισμού και ή διερεύνηση και κρι-
τική εξέταση τών θεωρητικών άρ-
χών στίς όποιες θα μπορούσε νά
στηριχθεί σέ τελευταία ανάλυση ή
έρμηνεία τής πολιτικής σφαίρας
και τών πολιτικών αλλαγών. Άπ'
αυτή τήν άποψη θα μπορούσαμε νά
πούμε πώς πρόκειται για μία
«εφαρμοσμένη» θεωρητική έρευνα
μέ ιδιαίτερο πεδίο τόν ελληνικό
κοινωνικό σχηματισμό.

Ο συγγραφέας δέν καταπιάνεται
μέ πρωτογενή έρευνα ιστορικών
πηγών ούτε μέ τήν εφαρμοσμένη
κοινωνιολογική έρευνα. Αντίθετα,
άξιοποιεί τίς έρευνες και μελέτες
πού έχουν γίνει μέχρι τώρα σέ διά-
φορους τομείς. Η άξιοποίηση αυτή
δέν γίνεται καθόλου αυθαίρετα.
Έξαρτάται σχεδόν άπόλυτα από τό
θεωρητικό σύστημα όργάνωσης
τών έννοιών πού υίοθετεί και έπε-
ξεργάζεται ό μελετητής. Ένα σύν-
τομο, αλλά εξαιρετικά συμπυκνω-
μένο, εδάφιο στό βιβλίο του μάς
δίνει τό κλειδί για νά καταλάβουμε
τή χρήση τών εμπειρικών στοιχείων
και τή σημασία τους, άνάλογα μέ
τό επίπεδο ανάλυσης, για τήν έγ-
κυρότητα ή μή ενός θεωρητικού
σχήματος.

«Άλλά ή θεωρία δέν είναι συ-
νονθύλευμα προτάσεων. Άποτελεί
σύστημα υποθέσεων, αλληλένδετων
προτάσεων. Και μόνο τότε μπο-
ρούμε νά ασκήσουμε ουσιαστική
κριτική στό λογικό ή εμπειρικό
έπίπεδο, όταν εξετάσουμε τό σύ-
στημα αυτό στήν όλότητά του. Μ'
άλλα λόγια, όπως δέν μπορούμε νά
καθορίσουμε τί συνιστά εμπειρικό
στοιχείο άνεξάρτητα από μία συγ-
κεκριμένη θεωρητική προβλημα-
τική, έτσι είναι άδύνατο νά καθο-
ρίσουμε τί αποτελεί άπόρριψη μιάς
θεωρίας ή όχι έξω άπ' αυτή τήν
ίδια τή θεωρία... ή έσωτερική όρ-
γάνωση μιάς θεωρίας καθορίζει
και τό «στόλ» τής απόδειξής της.

Νεοελληνική κοινωνία: όψεις ύπανάπτυξης

του Νίκου Μουζέλη

Έξάντας, Άθήνα, 1978, σελ. 352

Σπάνια τίτλος βιβλίου συμβαίνει ν'
άδικεί τόσο πολύ τό πραγματικό
περιεχόμενο. Γιατί δέν είναι καθό-
λου ύπερβολή ότι ό τίτλος τού βι-
βλίου τού Νίκου Μουζέλη, κάπως
ξερός κι άκαδημαϊκός, άδυνατεί νά
καλύψει τήν πολυεδρικότητα και
τή συστηματικότητα τής έννοιολο-
γικής επεξεργασίας και ανάλυσης
και τής σύνδεσής της μέ τά ιστο-
ρικά «γεγονότα», τίς κοινωνικές
και πολιτικές διαρθρωτικές αλλα-
γές και συγκρούσεις πού χαρακτη-
ρίζουν τόν πολυτάραχο ιστορικό
μετασχηματισμό τής νεοελληνικής
κοινωνίας.

Η ιστορία, για τόν συγγραφέα,
δέν άποτελεί ούτε προσφυγή για τή
δικαίωση σημερινών θεωρητικών
θέσεων ούτε παραδειγματική ή δι-
δακτική άναφορά για νά στηριχθεί
ή σημερινή πραγματικότητα, προ-
σφιλές άλλοθι στό όποιο πολλοί
καταφεύγουν για νά δικαιολογή-

σχηματισμού, άποτέλεσμα συμπύ-
κνωσης τών άμοιβαίων επιδράσεων
τής σχέσης δομές-πρακτικές τών
ιστορικών συλλογικών φορέων
δράσης στά διάφορα επίπεδα. Δέν
πρόκειται βέβαια για τάσεις-αναλ-
λοίωτα χαρακτηριστικά, «πηγή τής
σημερινής κατοδικαιονίας», αλλά
για δέσμες άλληλοπροσδιοριζόμε-
νων παραγόντων πού λειτουργούν
πρός αυτή ή τήν άλλη κατεύθυνση
πάντα κάτω από όρισμένους όρους,
πού δέν μπορούν νά άναζητηθούν
και νά προσδιοριστούν στήν ιδιαι-
τερότητά τους παρά μέσα στήν ίδια
τή φύση τού συγκεκριμένου κοινο-
νικού σχηματισμού και τής διάτα-
ξης τών βαθμίδων του (ιδεολογι-
κής, πολιτικής, οικονομικής).

Άρχισα σκόπιμα από τήν «ιστο-
ρική» διάσταση έπειδή καλύτεται
μία τόσο μεγάλη ιστορική περι-
οδος, για νά τονίσω άκόμα πιό έν-
τονα ότι τό βιβλίο δέν είναι ιστο-

και γραμμαρα γνωριζω • και γραμμα

Γι' αυτό τό λόγο κάθε πετυχημένη κριτική (άρνητική ή θετική) μιιά έπιστημονικής θεωρίας γίνεται πάντα «έκ τών έσω», δηλαδή παίρνει στά σοβαρά τούς όρους αναφοράς, τά έννοιολογικά εργαλεία και τό επίπεδο ανάλυσης πάνω στό όποιο στηρίζεται ή θεωρία.

Απ' αυτή τή σκοπιά, είναι σαφές πώς, για νά κρινουμε άν τά έμπειρικά στοιχεία πού χρησιμοποιεί μιιά θεωρία είναι επαρκή ή όχι, πρέπει νά τά εξετάσουμε σέ σχέση μέ τή βασική της προβληματική» (σελ. 172).

Η συστηματική αυτή συγκρότηση του έννοιολογικού πλαισίου δέν είναι καθόλου εύκολη ύπόθεση. Περνάει μέσα από μιιά εξαντλητική κριτική τόσο τών διαφόρων λειτουργιστικών, εξέλικτικών, στρουκτουραλιστικών αντιλήψεων και θεωριών από τή μιιά μεριά, όσο κι από τήν έκτίμηση, κριτική εξέταση και άποτίμηση της άποτελεσματικότητας και καταλληλότητας διαφόρων μαρξιστικών ρευμάτων στην εξήγηση του φαινομένου της ύπαυαυτιυξης.

Μέσα από μιιά τέτοια διαδικασία ό συγγραφέας καταργεί τίς άκαδημαϊκές περιφράξεις τών γνωστικών αντικειμένων (οικονομία, πολιτική, κοινωνιολογία) φθάνοντας σέ μιιά συνολική αντίληψη του κοινωνικού σχηματισμού. Μιά αντίληψη πού αναγνωρίζει τόσο τούς δομικούς περιορισμούς όσο και τήν έμβέλεια της επίδρασης τών ιστορικών συλλογικών φορέων δράσης, σάν μιιά σχέση πού μπορεί νά μιάς όδηγήσει σέ όρθότερους προσανατολισμούς για τήν έρμηνεία της πολιτικής σφαίρας και τών σημαντικών πολιτικών αλλαγών.

Έτσι τό φαινόμενο της «ύπανάπτυξης», μέ πλάισιο αναφοράς τόν έλληνικό κοινωνικό σχηματισμό, εξετάζεται μέ στόχο τήν εξακρίβωση της ιδιαιτερότητάς του κι όχι τήν ταξινόμηση ή τήν κατάταξη του στά ύπάρχοντα σχήματα. Έπισημαίνονται ή πορεία, οι τάσεις και ή δυναμική του κι όχι ή στατική φωτογράφιση του ή ή δθθεν διαιώνισή του. Διαλύονται μ' αυτόν τόν τρόπο οι άπλοϊκές και μυθολογικές έρμηνείες στίς όποιες μιάς έχει συνηθίσει ό κομματικός και κρατικός

«μαρξισμός», κυρίως σοβιετικής ή δορυφορικής προέλευσης. Απ' αυτή τήν άποψη τό βιβλίο κλείνει μ' ένα χαρακτηριστικό κεφάλαιο (Τό «φτάσιμο» της Δύσης). Έφ' όσον έχει προσδιοριστεί ή ιδιαιτερότητα της περίπτωσης μας, αναπόφευκτα άκολουθεί και ή διάλυση τών αυταπατών της νεο-εξελικτικής άποψης, πού δέν θά μπορούσε νά βρει καλύτερη έκφραση από τό επίπεδο της ιδεολογικής συμπαιγνίας τών δύο ύπερδυνάμεων (κι άλλων θά πρόσθετα) και τών κεκτημένων συμφερόντων της έσωτερικής κοινωνικής και πολιτικής διάρθρωσής τους. Ούτε λίγο ούτε πολύ οι χώρες αυτές, στίς ιδεολογικές και πολιτικές εκδηλώσεις τους, εμφανίζονται μέ τήν άκτινοβολία του ιστορικού «παραδείγματος» πού αναπόφευκτα θ' άκολουθήσουν οι άλλες χώρες στην άναπτυξιακή τους τροχιά. Κάποιοι φανταστικοί σιδηροί ιστορικοί νόμοι ύποτίθεται πώς διοχετεύουν τόν «ύπανάπτυκτο» κόσμο στους δύο αυτούς διαύλους της σημερινής ιστορικής «άναγκαιότητας».

Δέν χρειάζεται νά πώ ότι ό Νίκος Μουζέλης κάθε άλλο παρά θαυμαστής είναι της έπιμξίας «σοσιαλιστικής» και «άστικής» σκέψης και του σοβιετικού νεο-εξελικτισμού και λειτουργισμού, πού ή σύγκλιση τους μέ τίς αντίστοιχες δυτικές θεωρίες προβάλλεται από άλλους στην Έλλάδα σάν ή πεμπουσία της σύγχρονης κοινωνικής σκέψης. Αντίθετα, τό ψευδοδίλημμα της έπιλογής άπορρίπτεται σαφώς κι άπ' αυτή τήν άπόρριψη, καθώς επίσης κι από τήν κοπιώδη προσπάθεια νά φανούν τά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του έλληνικού κοινωνικού σχηματισμού, προκύπτει και ή πρόκληση (ήθελημένη ή όχι δέν έχει και τόσο μεγάλη σημασία) προς τίς πολιτικές δυνάμεις του τόπου πού επαγγέγονται τήν «Αλλαγή» νά καταπιαστούν σοβαρά μέ τή χάραξη μιιάς άναπτυξιακής πολιτικής στρατηγικής πού θά παίρνει ύπ' όψη της τά στοιχεία αυτά.

Αξίζει νά σταθούμε ιδιαίτερα στά κεφάλαια 6 και 7, πού αναφέρονται στίς συνθήκες τών στρατιωτικών έπεμβάσεων στην Έλλάδα,

άπό τόν μεσοπόλεμο μέχρι τό στρατιωτικό πραξικόπημα τών συνταγματαρχών, και προσπαθούν νά δώσουν ένα πλάισιο έρμηνείας τών πολιτικών μεταβολών στή δάση τών κοινωνικών και οικονομικών δομικών μετασχηματισμών και τών έπιπτώσεων τους στό χαρακτήρα της πολιτικής διαμάχης, τών πολιτικών «κάθετων» και «όριζόντιων» διαιρέσεων και συγκρούσεων. Όσο περιληπτική κι άν είναι ή μεταχείριση μιιάς τεράστιας ιστορικής περιόδου, τόσο καθοριστικής μάλιστα για τήν πορεία της Έλλάδας, νέν τούτοις ή ανάλυση καταφέρει νά άποκαλύψει τούς βασικούς καθοριστικούς παράγοντες της πολιτικής σύγκρουσης και τών στρατιωτικών έπεμβάσεων, συμβάλλοντας στην μετατόπιση της προβληματικής για τίς σχέσεις στρατού - πολιτικής. Οι έρμηνευτικές άρχές δέν αναζητούνται τόσο στά «κίνητρα» τών αξιωματικών ή στην έσωτερική δομή του στρατού *per se*, όσο στό χαρακτήρα του κράτους, της πολιτικής σύγκρουσης και τών συγκεκριμένων πολιτικών όρων πού καθιστούν δυνατές τίς στρατιωτικές έπεμβάσεις. Αλλάζει, μ' άλλα λόγια, τόσο τό πεδίο του προβληματισμού όσο και ή μονάδα και τό επίπεδο της ανάλυσης.

Προσάθησα όσο πιό σύντομα κι άπλά μπορούσα νά αναδείξω μέσα από τό σημείωμα αυτό μερικές γενικές κατευθυντήριες γραμμές θεωρητικής έρευνας και «έφαρμογής», πού διέπουν τήν εξέταση τών προβλημάτων μέ τά όποια καταπιάνεται τό βιβλίο του Νίκου Μουζέλη. Αυτό δέ σημαίνει ότι σ' όλα τά προβλήματα δίνονται σαφείς άπαντήσεις ή ότι ή διαπραγμάτευση όλων τών πλευρών τών διαφόρων θεμάτων είναι έξίσου έπιτυχής· ή ακόμα ότι δέν ύπάρχουν κενά ή άποκλίσεις, πού είναι δυνατόν όμως νά όφείλονται είτε σέ άναγκαίες παραλείψεις, λόγω της πυκνότητας του κειμένου, είτε στην σκοπιμότητα νά τονιστούν έμφατικά οι αναλυτικές άρχές.

Γενικότερα, παρά τό γεγονός ότι ό Νίκος Μουζέλης αντιπαρέχεται μέ έπιτυχία τίς δυσκολίες ανάλυσης του πολιτικού στοιχείου στίς διάφορες φάσεις του έλληνικού κοι-

να γνωρίζω • και γραμμάρα γνωρίζω

νωνικού σχηματισμού (προ-καπιταλιστική, καπιταλιστική φάση) και δέν πέφτει στον πειρασμό κατασκευής μιάς γενικής θεωρίας του πολιτικού στοιχείου (πράγμα άνεδαφικό κι άνεφικτό), έν τούτοις, σέ πολλές περιπτώσεις, οι σχέσεις δομών - πρακτικών ή οι σχέσεις οικονομίας - πολιτικής παραμένουν άσαφείς.

Ένώ σωστά τονίζεται, ότι οι δομικοί περιορισμοί δέν άποτελούν παρά περιοριστικό δείκτη των δυνατών λύσεων κι όχι άναγκαστικά καθοριστικό παράγοντα της λύσης πού τελικά έπικρατεί στο πολιτικό έπίπεδο, παραγνωρίζεται ή ύποτονίζεται, θά έλεγα, ή σημασία του ίδιου του πολιτικού και του ιδεολογικού παράγοντα στην έκτίμηση του «δομικού συσχετισμού» των δυνάμεων.

Δέν πρέπει κανείς νά άποκομίσει την έντύπωση ότι τά προβλήματα αυτά είναι εύκολα κι ότι υπάρχουν έτοιμες άπαντήσεις. Διαβάζοντας όμως προσεκτικά τό διβλίο, είχα πολλές φορές την αίσθηση ότι για τόν συγγραφέα τό μοντέλο «συσώρευσης κεφαλαίου» άποτελοΰσε σέ πολλές περιπτώσεις τό άποκλειστικό κλειδί έρμηνείας όλων των πολιτικών φαινομένων.

Μιά άλλη γενική παρατήρηση άφορά την προσέγγιση του «τρόπου παραγωγής» για την έρμηνεία της «ύπανάπτυξης» και ιδιαίτερα τίς σχέσεις συνάρθρωσης του καπιταλιστικού μέ τόν μή καπιταλιστικό τομέα, πράγμα πού άποτελεί και τή θεμελιακή θεωρητική πρόταση για την διακρίδωση της ιδιαιτερότητας του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Έχω την έντύπωση, ότι ή προσέγγιση της «συνάρθρωσης» των τρόπων παραγωγής δέν αναλύεται σ' όλες τίς θεωρητικές της διαστάσεις, τή στιγμή μάλιστα πού κατέχει τόσο κεντρική θέση στο έπιχείρημα του διβλίου, μέ άποτέλεσμα ή δυσανάλογη παρουσία της θεωρητικής πλευράς νά καθιστά δύσκολη την κατανόηση της επιχειρησιακής εφαρμογής της έννοιας.

Ειδικότερα τώρα, μπορεί κανείς νά έντοπίσει σειρά θεμάτων στα όποια ή επιχειρηματολογία είναι άνεπαρκής ή άτελής για νά στηρί-

ξει την όρθότητα της ύπόθεσης. Έπί παραδείγματι, στο πρόβλημα των πολιτικών θεσμών πού «εισάγονται» στις «ύπανάπτυκτες» χώρες και των άποδιορθώσεων πού δημιουργούνται από τή σύνδεσή τους μέ τούς «έγχώριους» θεσμούς, αφήνεται κανείς μέ την έντύπωση μιάς «θεσμολογικής» παρεκκλίσης, έφ' όσον δέν διευκρινίζεται: α) ότι οι καταστάσεις αυτές δέν μπορούν νά κριθούν μέ βάση κάποιο ιδεατό ή καθαρό τύπο «πολιτικού καθεστώτος», άνύπαρκτου άλλωστε στην πραγματικότητα, β) ότι είναι έσφαλμένη ή αντίληψη πώς έμα έχουμε καλούς θεσμούς κάπου έδώ τελειώνουν και τά προβλήματα και γ) ότι ή άδυναμία συγκρότησης ήγετικών πολιτικών δυνάμεων μέ κοινωνική και ιδεολογική συνοχή, πού νά είναι σέ θέση νά αξιοποιήσουν τή δημοκρατική λαϊκή παράδοση και νά δώσουν άθθεντική πολιτική έκπρωσώπηση μέσα από τούς αντιπροσωπευτικούς θεσμούς στα λαϊκά συμφέροντα, πιθανόν νά εξηγητέ καλύτερα τίς «άποδιορθώσεις». Γιατί συχνά συναντάμε τό έπιχείρημα ότι οι πολιτικοί θεσμοί της χώρας, μιά και έγινε ή «εισαγωγή», άποτελέσαν «ξένο σώμα» μ' όλες τίς σχετικές συνέπειες. Δέν βρίσκουμε όμως τό τί θά «ταίριαζε» στην κοινωνία μας ή τό γιατί δέν έγινε δυνατή ή συνύπαρξη, άνάπτυξη και άλληλοσύνδεση των «γηγενών» μέ τούς «ξενόφερτους» θεσμούς.

Και πάλι τό πρόβλημα δέν είναι τόσο άπλό όσο φαίνεται. Χρησιμοποίησα όμως αυτό τό παράδειγμα για νά έπισημάνω μερικά θέματα όπου ή έπιχειρηματολογία μου φαίνεται έλλιπής. Κι ακόμα, αν έρθουμε τώρα στα κεφάλαια 6 και 7 του διβλίου πού άνάφερα παραπάνω, θά παρατηρήσουμε σέ σχέση μέ τό ρόλο του στρατού στην πολιτική ότι δέν δίνεται ή σημασία πού πρέπει σέ μερικά σημαντικά στοιχεία. Μοΰ φαίνεται πώς ύποτονίζονται ό σημαντικός ρόλος και ή θέση της ιδεολογίας, ή μάλλον των ιδεολογικών στρωματώσεων του στρατού στο σύνολο της κυρίαρχης ιδεολογίας, οι μηχανισμοί διάχυσης και έμπέδωσής τους, οι έσωγενείς

συνθήκες του στρατού πού συντελούν στην αναπόφευκτη πολιτικοποίησή του - ιδιαίτερα σέ συνθήκες παρατεταμένης πολιτικής κρίσης - ή διοχέτευση της πολιτικοποίησης αυτής σ' όρισμένη δέσημη κατευθύνσεων κλπ. Και τελικά, δέν γίνεται προσπάθεια για την συγκρότηση μιάς θεωρίας των πολιτικών κρίσεων ή γενικότερα της κρίσης του κράτους, πού χωρίς αυτήν είναι άδιανόητη ή έρμηνεία των στρατιωτικών έπεμβάσεων στην πολιτική και οι άλλαγές του πολιτικού καθεστώτος.

Έπιπλέον, σ' άρκετές περιπτώσεις, ή πολιτική σύγκρουση φαίνεται νά περιχαρακώνεται στα πλαίσια αντίπαλων θεσμικών συνόλων ή ή πολυμορφία των κοινωνικών άγώνων νά ύποβαθμίζεται σέ σχέση μέ τό κρατικό θεσμικό έπίπεδο και τή «διαθεσμική» σύγκρουση.

Θά ήθελα τελικά νά διευκρινίσω, ότι οι παραπάνω παρατηρήσεις, άπλώς ένδεικτικές και σποραδικές και μέ κανένα τρόπο συστηματικές ή έξαντλητικές, δέν άποτελούν κατ' ανάγκη και μειονεκτήματα του διβλίου. Ίσως δείχνουν, αν τό καταφέρουν, άπλούστατα τίς διαστάσεις μερικών προβλημάτων πού χρειάζονται πολύπλευρη και συστηματικότερη διερεύνηση. Δέν ύπάρχει άμφιβολία ότι ή θεωρητική πυκνότητα του διβλίου καθιστά την άνάγνωσή του, τουλάχιστον σέ μερικά κρίσιμα σημεία, σημαντικά δύσκολη κι ίσως άνοιχτή σέ παρερμηνείες αν δέν κατανοηθούν κατ' άρχήν μέ έπάρκεια ή θεωρητική του άφετηρία και οι μέτεπειτα θεωρητικές έπεξεργασίες.

Συμπερασματικά, τό διβλίο του Νίκου Μουζέλη, πού κυκλοφόρησε και στα άγγλικά πριν από ένα χρόνο, είναι ένα άθθεντικά έπιστημονικό έργο πού άνοίγει ένα τεράστιο πεδίο για γόνιμες συζητήσεις άνάμεσα σέ μαρξίτες και μή. Πάντως, ποτέ δέν μπόρεσα νά άντισταθώ στον πειρασμό νά άναρωτιέμαι κάθε τόσο τί είδους τύχη έπιφυλάσσεται σέ τέτοια έργα στην Έλλάδα, την χώρα αυτή του άπελπιστικά μονότονου μονόλογου.

Βασίλης Καλετανγιάννης

Ἄλῃ Πασάς Τεπελενλής τύραννος ἢ ἰδιοφυῆς πολιτικός;

τοῦ Τάσου Βουρνᾶ

Ἐκδόσεις Ἀφῶν Τολίδη, Ἀθήνα 1978, σσ.123

Ὁ Ἄλῃ Πασάς Τεπελενλής τοῦ Τάσου Βουρνᾶ ἀποτελεῖ μιά μικρή μονογραφία γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ «σατράπη» τῆς Ἡπείρου ποῦ ἔδρασε στὰ ἀμέσως προεπαναστατικά χρόνια· μιά μονογραφία ποῦ προστίθεται στὴν πλούσια ἱστοριογραφικὴ παραγωγή τοῦ συγγραφέα — ὑπενθυμίζουμε τὴν *Ἱστορία τῆς Νεώτερης Ἑλλάδας, τὴν Ἱστορία τῆς Σύγχρονης Ἑλλάδας, Τὸ ἑλληνικὸ 1848, τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1909, τοὺς Κλέφτες καὶ Ἀρματωλοὺς, τὴν Φιλικὴ Ἐταιρεία*, πολλές εἰσαγωγές του σὲ ἱστορικὰ ἔργα, ἐπιμέλειες κειμένων κλπ.

Πρόθεσή μας μὲ τὸ σημείωμα αὐτὸ δὲν εἶναι νὰ ἀξιολογήσουμε καὶ ν' ἀποτιμήσουμε τὴν ἀναμφισβήτητα σημαντικὴ προσφορά τῆς μακρόχρονης καὶ ἀκάματης ἐρευνητικῆς καὶ συγγραφικῆς δραστηριότητος τοῦ συγγραφέα, μιά δραστηριότητα ποῦ πλουτίζει τὴν ἀριστερὴ ἱστοριογραφία, τὴν ἱστοριογραφία ποῦ ἐπικαλεῖται τὸν ἱστορικὸ ὕλισμό καὶ ἐμπνέεται ἀπ' αὐτόν. Θὰ ἤθελα ὅμως νὰ θίξω ὀρισμένα μεθοδολογικὰ προβλήματα ποῦ, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἔχουν κρίσιμη σημασία γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἱστορικῶν ἐρευνῶν στὸν τόπο μας. Καὶ τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Τάσου Βουρνᾶ, σὰν μονογραφία ποῦ εἶναι καὶ ποῦ μᾶς εἰσάγει σὲ ἕνα ἐντελῶς συγκεκριμένο καὶ προσδιορισμένο ἀκριβεία πεδίο, προσφέρεται περισσότερο ἀπὸ ἄλλες συνθετικὲς ἐργασίες του. Νὰ θίξω λοιπὸν ὀρισμένα μεθοδολογικὰ προβλήματα καὶ ὄχι νὰ ἀντιδικήσω μὲ τὸ συγγραφέα, γιατί μοῦ ἔμεινε ἡ ἐντύπωση ὅτι στὴ μέθοδο τοῦ Τάσου Βουρνᾶ ἡ περιγραφή τῶν γεγονότων δὲν τροφοδοτεῖ τὴν ἀνάλυση ἀλλὰ ἀπλῶς παρατίθεται, ὅτι οἱ ἐρμηνείες του προστίθενται στὴν περιγραφή του κι ὅτι ἡ ἀντιπαρά-

θεση πρὸς τὴν παραδοσιακὴ ἱστοριογραφία — μόνιμη μέριμνα τοῦ συγγραφέα, πράγμα ποῦ ἀποτελεῖ ὄχι τὸ μικρότερο προσόν τῶν ἐργασιῶν του — γίνεται μὲ ὄρους ἰδεολογικοὺς καὶ ὄχι ἐπιστημονικοὺς, δηλαδὴ δὲν ἐξάγεται ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ διαπραγμάτευση τοῦ ὕλικου.

Ἄλλὰ ἂς δοῦμε ἀπὸ πιὸ κοντὰ τὸ βιβλίο. Ἡ ὕλη χωρίζεται σὲ τρία μέρη: Ὁ Ἄλῃς καὶ τὸ περιβάλλον του στὰ νεανικά του χρόνια (σελ. 1-34), Ὁ Ἄλῃς, Πασάς τῶν Ἰωαννίνων καὶ οἱ συγκρούσεις του μὲ τοὺς Σουλιώτες (σελ. 35 - 75), ἡ συντριβὴ τῶν Σουλιωτῶν καὶ τὸ τέλος τοῦ Ἄλῃ (σελ. 75 - 123). Στὸ δεύτερο μέρος ὑπάρχουν ἀκόμη δύο κεφάλαια, ἕνα γιὰ τὸν Πασά-νογλου, Πασά τοῦ Βιδινίου, καὶ τὸ ἄλλο γιὰ τὴν κυρὰ Φροσύνη.

Ὅλο τὸ ἔργο εἶναι ἡ ἀφήγησις τῆς ἱστορίας τοῦ Ἄλῃ καὶ ταυτόχρονα, καθὼς παρακολουθοῦμε τὴ ζωὴ του, περιγράφονται ὀρισμένες ὁμάδες προσώπων ἢ καὶ εὐρύτερα πολιτικὰ σύνολα μέσα στὰ ὁποῖα θὰ δράσει αὐτὴ ἡ προσωπικότητα, σύνολα ποῦ ἀντιπαλεύουν, συμμαχοῦν ἢ ἐξοντῶναι τὸ ἕνα τὸ ἄλλο. Θὰ δοῦμε ἔτσι προκειμένου γιὰ τὰ παιδικὰ χρόνια τοῦ Ἄλῃ τὶς ἀρβανίτικες φάρες, τὸν κύκλο τοῦ Ἄλῃ Πασᾶ καὶ τοὺς ἐπιτελάρχες του, τοὺς Σουλιώτες καὶ τοὺς Καπεταναίους τους, ἀλλὰ καὶ τὸ εὐρύτερο σύνολο τῆς Ὀθωμανικῆς ἐπικρατείας καὶ τῆς σύντομης γαλλικῆς κυριαρχίας στὰ Ἐπτάνησα. Ὁ συγγραφέας ἐκτός ἀπὸ τὰ γεγονότα περιγράφει καὶ τὰ πρόσωπα ποῦ πρωταγωνιστοῦν: τὴ μάνα τοῦ Ἄλῃ καὶ τὸν ἐραστὴ της, τὸ ἴδιο τὸ πρόσωπο τοῦ Ἄλῃ, τοὺς Σουλιώτες ἀρχηγούς, τὸν Περραιβὸ, τὸν Ἄγγλο ταξιδιώτη Ταίρνερ, τὸν Λόρδο Βύρωνα. Ἡ δραστηριότητα τῶν

διαφόρων προσώπων θγαίνει μέσα ἀπὸ τὴν ἀφήγησις διαφορῶν συμβάντων ἀπὸ τὰ ὁποῖα προκύπτουν καὶ ὀρισμένες πληροφορίες γιὰ τὶς ἀρβανίτικες φάρες, γιὰ τὶς ἀντίστοιχες σουλιώτικες, γιὰ τὸ εἶδος τῆς «προστασίας» ποῦ παρείχαν στὰ γύρω χωριά, γιὰ τὴ ληστροικονομικὴ τους δραστηριότητα, γιὰ τὰ σχέδια τοῦ Ἄλῃ καὶ τὶς σχέσεις του μὲ τὴν Πύλη καὶ τὴν Εὐρώπη. Ὅλη αὐτὴ ὁμως ἡ περιγραφή δίνεται χωρὶς τοὺς ἀναγκαίους συσχετισμούς, τὸ κάθε πρόσωπο παρατίθεται σὲ ἄλλα, τὸ ἕνα γεγονός μπαίνει δίπλα ἢ μετὰ ἀπὸ κάποιο ἄλλο, ὅλα ἔχουν τὴν ἴδια σημασία καὶ, τελικὰ, ἴσως νὰ μὴν ἔχουν καμία.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ ἤθελα νὰ ἀναφερθῶ σ' αὐτὸ ποῦ ὄρισα στὴν ἀρχὴ σὰν μεθοδολογικὸ πρόβλημα: ἡ σχέση περιγραφῆς καὶ ἐρμηνείας. Θὰ πάρω ἕνα παραδειγμα: Ἡ Χάμκω, μάνα τοῦ Ἄλῃ, ἀφοῦ πεθάνει ὁ πρῶτος της ἀντρας, θὰ πάρε τὴ θέσις του στὴν ἀρχηγία τῆς ἐνοπλῆς ἀρβανίτικῆς φάρας στὴν ὁποία ἀνῆκε ἡ οἰκογένεια τοῦ Ἄλῃ. Ἡ ἀρχιλησταρχίνα, ὕστερα ἀπὸ διαφορὲς ὑπερβολές τῆς «προστασίας» τῆς στὰ γύρω χωριά, προκαλεῖ τὴν ἀγανάκτηση τῶν χωρικῶν. Ἔτσι, μιά μέρα οἱ χωριάτες «ἐπίασαν τὴ Χάμκω καὶ τὴν κόρη της Χαϊνίτσα καὶ τὶς ἀτίμασαν. Δεκάδες ὀργισμένοι καὶ στερημένοι τὸ θηλυκὸ Ἀρβανιτᾶδες, ἔπεσαν ἀπάνω τους λυμασμένα θεριά» (σελ.15). Μετὰ ταῦτα ἡ Χάμκω θὰ διαλέξει ἕνα ἀπὸ τοὺς γιουὺς της, τὸν Ἄλῃ, σὰν διάδοχο της καὶ θὰ τὸν ἀναθρέψει σὸ πνεῦμα τῆς ἐκδίκησης ποῦ θὰ καθορίσει τὴν ἐξέλιξή του. Τὸ γεγονός τοῦ διασμοῦ, παρέχει σὸ συγγραφέα μίαν ἐρμηνεία γιὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ Ἄλῃ ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἀνέλιξή του: ὅτι δηλαδὴ ἀναδείχθηκε κινημένος ἀπὸ τὸ μένος τῆς ἐκδίκησης ποῦ τοῦ ἐμφύσησε ἡ μάνα του, ὅτι τὸ γεγονός τοῦ διασμοῦ εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα τὴν ἀνάδειξη τοῦ Ἄλῃ. Θὰ μπορούσαμε ὅμως νὰ σκεφτοῦμε καὶ διαφορετικὰ τὸ ἴδιο γεγονός ὡς πρὸς τὴ συνέπειές του (ἄρα καὶ ὡς πρὸς τὴ σημασία ποῦ ἔχει ἡ μνημόνευσή του). Ὅτι ἐπισφράγισε (ἢ προκάλεσε) τὸ τέλος τῆς προστα-

τα γυαρίκια • και γραμμάτια γυαρίκια

σίας της αρχιλοσταρχίας πάνω στα τρία αρθρατικά χωριά. Κι ακόμη παραπέρα, ότι το ίδιο το γεγονός επιδρά αρνητικά μέσα στην ίδια τη φάρα της πού θα τη θεωρήσει, μετά απ' αυτό, ανάξια για την αρχηγία της φάρας. Μέ τον ίδιο τρόπο αποκλείεται και η κόρη της. Έτσι τα πράγματα γίνονται πιά σύνθετα στο μυαλό μας, γιατί πιά σύνθετα ήταν και στην πραγματικότητα. Οί ενλόγω χωριάτες όχι μόνο εκδικούνται αλλά και (κυρίως) ξεμπερδεύουν από την προστασία της συγκεκριμένης φάρας. Όπως και νάχει όμως το πράγμα, το πνεύμα της δεινότητας πού αποκτήσε ο 'Αλή σέ καμιά περίπτωση δέν ξεγγιεί την ιδέα του γιά την ίδρυση αυτόνομου κράτους, όποτε δέν μπορεί τό γεγονός του διασμού της μάνας του να στέκει σέ ίση μοίρα μέ άλλα γεγονότα πού τον επηρέασαν, τον εξανάγκασαν, ή του δημιούργησαν τίς προϋποθέσεις νά έχει την ιδέα αυτή και νά θέλει νά την πραγματοποιήσει.

Ένα δεύτερο σημείο στο όποιο θά μπορούσαμε νά σταθοῦμε λίγο είναι τό ακόλουθο. Ο Τ. Βουρνάς επισημαίνει, και πολύ σωστά, ότι οί Σουλιώτες ήταν εμπόδιο στην έμπέδωση «ενιαίας τάξης πραγμάτων» στην επικράτειά του (ή γιά τό υπό την εξουσία του αυτόνομο ενιαίο κράτος πού σχεδίαζε). Όστόσο ή αντίθεση των Σουλιωτών στο άνωτερο σχέδιο του 'Αλή δέν εξάγεται από κανένα στοιχείο απ' όσα παρατίθενται στο βιβλίο του, παρόλο πού ή σχέση 'Αλή - Σουλιώτες καταλαμβάνει τό 1/3 των σελίδων του. Κινδυνεύει έτσι ό άναγνώστης νά μείνει μέ την έντύπωση μιάς αυτόνομης και αθύπαρκτης ανταγωνιστικής σχέσης 'Αλή - Σουλιωτών και νά παροχεντευτεί σέ κάποιες έρμηνείες προσωπικής αντίθεσης του 'Αλή προς τους «άνυπότακτους» Σουλιώτες πού μέ την αντίστασή τους του έθιγαν, ός πούμε, τό προσωπικό φιλότιμο. Έτσι όμως ή παραδοσιακή εικόνα πού θέλει, σάνει και καλά, τον 'Αλή τύρανο (τό κακό) και τους Σουλιώτες πρόμαχος της ένγένει έλευθερίας (τό καλό) παραμένει άθικτη, παρόλη την αντίθετη πρόθεση του συγγραφέα.

Θά μπορούσαμε συνεπώς νά υποβάλουμε γιά εξέταση και γιά επαλήθευση, μέσα από τά στοιχεία πού υπάρχουν, μιά διαφορετική υπόθεση εργασίας πού θά μάς ξεκολλούσε από την παραδοσιακή διελκυστίνδα: 'Αλής Τύρανος ιδιοφυής πολιτικός.

Είναι γνωστό, και στο βιβλίο του Τάσου Βουρνά τό γεγονός περιγράφεται αναλυτικά, ότι οί κλέφτες και οί άρματωλοί της κυρίως επικράτειας του είτε συντρίφτηκαν είτε πέρασαν στην ύπηρεσία της αύλης του. Επίσης, είναι γνωστό ότι ό 'Αλής αποδυνάμωσε ή εξαφάνισε τελείως τίς κατά τόπους έξουσίες άλλων λιγότερο ισχυρών πασάδων και όθωμανών άξιωματούχων και αυτόδιοικούμενων κοινοτήτων. Μέ τον τρόπο αυτό όμως άναιρούσε τά εμπόδια γιά τή βίαιη τσιφλικοποίηση πού έπεδίωκε. Καί ταυτόχρονα άποκτούσε σημαντική φρουρά και δύναμη στρατιωτική γιά νά προστατεύσει την έλευθερία του έμπορίου, τό όποιο μέ τή σειρά του διευκόλυνε την έμπέδωση των τσιφλικικών σχέσεων. Πάνω σέ μιά τέτοια κοινωνικοοικονομική όργάνωση θά μπορούσε νά έδραιώσει την αυτόνομη κρατική κυριαρχία πού έπεδίωκε ή προκειμένου νά έδραιώσει μιά αυτόνομη κρατική κυριαρχία ήταν υποχρεωμένος νά περάσει από την εξασφάλιση όρισμένων κοινωνικών, οικονομικών, πολιτικών και στρατιωτικών προϋποθέσεων, άνάμεσα στίς όποιες και ή εξαφάνιση των αυτόδιοικούμενων, και άρα δυσαρμονικών σέ σχέση μέ την ενιαία διοίκηση, περιοχών όπως οί Σουλιώτικες.

Και πραγματικά οί Σουλιώτες, μέ την κοινωνική όργάνωση και την οικονομική δραστηριότητα πού διέκρινε την κοινωνία τους, δέν μπορούσαν νά συμβάλουν στην πραγματοποίηση των παραπάνω σχεδίων. Τά φορολογικά τους δοσίματα ήταν άσήμαντα ή άνύπαρκτα. Ταυτόχρονα σάν ληστές - προστάτες χωριών, γίνονταν εμπόδιο στην περαιτέρω κατάργηση του τιμαριωτικού συστήματος και στην έλεύθερη διακίνηση του έμπορίου. Τέλος, σάν όρσειβιοί πολεμιστές μπορούσαν άριστα νά έλέγγουν την όρσειβιά πού παρεμβάλλεται με-

ταξύ 'Ιωαννίνων και παραλίων της 'Ηπείρου, περιοχή μέσα στην επικράτεια του 'Αλή, αλλά κρίσιμο κόμβο γιά την έπικοινωνία θάλασσας - ένδοχώρας.

Άν λοιπόν συνυπολογίσουμε όλους τους προηγούμενους παράγοντες, ένδεχόμενα και άλλους, θά μπορούσαμε νά αποψύγουμε την παραδοσιακή αντίληψη γιά την αντίθεση μεταξύ Σουλιωτών και 'Αλή πού, στο βαθμό πού επικεντρώνεται στίς προσωπικές «φιλοδοξίες» των Σουλιωτών Καπεταναίων και του 'Αλή, γίνεται καθάρá άγωνα, άνεκδοτολογική και στρέφει την έρευνα στην ψυχολογία ή την άστυνομική καχυποψία, πράγμα πού - γιά παράδειγμα - εκφράζεται και στο έρώτημα του συγγραφέα: «πρόδωσε ό Φώτος Τζαβέλας ή ένήργησε σάν ρεαλιστής πολιτικός;» (σελ. 71).

Ο Τάσος Βουρνάς μέσα από την περιγραφή του θέλει νά ένδειξει την εικόνα του 'Αλή Πασά ως ιδιοφυή πολιτικού και νά άπαμβλύνει την εικόνα της πατροπαράδοτης ιστοριογραφίας πού τον παρουσιάζει σάν τύρανο πού σφάζει τους πατριώτες Σουλιώτες. Όμως ή αντίθεση σ' αυτή την πατροπαράδοτη ιδεολογία ιστοριογραφία είναι επίσης ιδεολογική, ήδη από την εποχή του Γιάννη Κορδάτου πού πρώτος έθεσε τό ζήτημα αυτό. Έτσι, άν ή παραδοσιακή (και έθνικόφρων) ιστοριογραφία, άγνοώντας τίς πραγματικές σχέσεις και συγκρούσεις της εποχής, θέλει τον 'Αλή Πασά τύρανο, από την άλλη πλευρά διατυπώνεται μιά έρμηνεία πού θέλει νά άνατρέψει αυτή την εικόνα, χωρίς όμως ή έρμηνεία νά συνάγεται και νά στοιχειοθετείται από τό παρατιθέμενο ύλικό, από την κατάλληλη αξιολόγησή του πού θά άναδείκνυε τά πραγματικά προβλήματα και θά δικαίωνε τή άνάλυση, άρα και την όποια εικόνα των πρωταγωνιστών.

Τέλος θά ήθελα νά προσθέσω ότι τά στοιχεία, έδώ πολλά, δέν άρκοῦν από μόνα τους νά στοιχειοθετήσουν μιά έρμηνεία. Τά στοιχεία άποκτούν σημασία στο πλαίσιο μιάς έρευνητικής έπεξεργασίας και διαδικασίας και στο βαθμό πού

και γραμματα γνωριζω • και γραμμα

στοιχειοθετοῦν ἓνα ἀντικείμενο ἔρουνας. Ἐν κἀτι τέτοιο δέν γίνε-ται τὰ στοιχεῖα χρησιμεύουν μόνο γιὰ κάποιες σημερινές ἰδεολογικές σηματοδοτήσεις, ἢ εἶναι πολὺσημα. Π.χ. ἀπὸ τὰ λεγόμενα τοῦ Περραι-βοῦ (σελ. 88 - 90) καὶ ἀπὸ τὰ λεγό-μενα τοῦ Ταῖρνερ (σελ. 99-101) μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὁ Ἄλῃ Πασάς ἦταν καὶ τύραννος καὶ ἰδιοφυῆς πολιτικός.

Θὰ ἤθελα νὰ κλείσω τὸ ση-μείωμα αὐτὸ ἐπισημαίνοντας ὅτι ὅσα προανέφερα ἀποτελοῦν περισ-σότερο δικές μου ἀπορίες παρά «κριτική» ἐνὸς ἔργου, ἀπορίες ποῦ ὁ καθένας ἔχει ὅταν σάν ἀναγνώ-στης, μαθητὴς, ἐπαγγελματίας ἱστορικός, ἐρευνητὴς βρῖσκεται μπροστὰ σ' ἓνα ἱστορικό πρό-βλημα. Καὶ πιστεύω ὅτι οἱ ἀριστε-ροὶ ἱστοριογράφοι, ὄχι μόνο γιὰ τὴν ἀνάγκη τῆς ἱστορικῆς ἐπιστῆμης ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς σύγχρονους πο-λιτικοἰδεολογικοὺς ἀγῶνες, θὰ πρέπει νὰ ἐπιστρατεύσουν ἀπὸ τὸ συνολικό χωρὸ τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν ὅλα ἐκεῖνα τὰ ἐπιστημο-νικά ἐφόδια ποῦ θὰ μπορούσαν νὰ μᾶς ξεμακρύνουν ἀπὸ τὸν περι-γραφισμό ἢ ἀπὸ τὰ ἀγῶνα διλήμ-ματα.

Πέτρος Πιζάνιας

ΚΑΘΕ ΠΡΟΙ

αἴραζε

ΔΙΑΒΑΖΕ

διαδίδε

τὴν ΑΥΓΗ

τὴν ΔΙΚΗΝ 68

ΦΩΝΗ

Ὁ Ἑλληνικὸς Λαὸς Das Griechische Volk, Heidelberg, 1835

τοῦ Γκέοργκ Λούντβιχ Μάουερ

Μετάφραση Ὀλγας Ρομπάκη,

Ἐκδόσεις Ἀφῶν Τολίδη, Ἀθήνα, 1976, 765 σελ.

Τὸ βιβλίο τοῦ Γερμανοῦ νομομα-θοῦς καὶ μέλους τῆς ἀντιβασιλείας τοῦ Ὀθωνος, Μάουερ, ἀποτελεῖ ἀναμφισβήτητα κείμενο μεγάλης ἱστορικῆς ἀξίας, ὄχι μόνο γιὰ τὴν πληροφορίαν ποῦ παρέχει σχετικὰ μὲ τὴν πηγὴ καὶ τὴν ἱστορικές καταβολές τοῦ νεοελληνικοῦ δι-καίου ἢ τὸν τρόπο ποῦ ὀργανώ-θηκε Δικαιοσύνη καὶ Διοίκηση καὶ γενικά τὸ νεοελληνικό κράτος, ἀλλὰ ἀκόμη γιὰ τὴν περιγραφή ποῦ μᾶς δίνει τῆς νεογέννητης ἑλλη-νικῆς κοινωνίας, τῶν ἠθῶν καὶ ἐθί-μων, τῆς νοοτροπίας καὶ συμπερι-φορᾶς τῶν νεοελλήνων.

Ἡ σπουδαία αὐτὴ ἱστορική μαρ-τυρία τῆς περιόδου 1830 - 1835 κυκλοφόρησε στὰ ἑλληνικά σὲ δεύ-τερη γλαφυρὴ μετάφραση - ἢ πρώτη ἔγινε τὸ 1843 στὴν καθα-ρεῦσασα ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Πρά-τσικα καὶ τὸν ἐφέτη Καραστάθη - πράγμα ποῦ κάνει τὴν ἀνάγνωση εὐκόλη καὶ κυριολεκτικὰ εὐχάρι-στη. Ἀξίζουσαν συγχαρητήρια σ' ὅλους ὄσους συνέβαλαν σ' αὐτὴ τὴ φροντισμένη ἔκδοση, καὶ ἰδιαίτερα στὸν Τάσο Βουρνά ποῦ ἔχει τὴν ἐπιμέλεια.

Τὸ ὀγκῶδες αὐτὸ βιβλίο, γραμ-μένο στὰ 1835, περιγράφει βασικά, καὶ φυσικά δικαιολογεῖ, τὸ ἔργο τῆς ἀντιβασιλείας ἀπὸ τὸ 1833 ὡς τὸ 1835. Ἐπειδὴ τὰ μέτρα τῆς ἀντιβασιλείας ἀγκάλιασαν τότε τὸ σύνολο τῆς ἐθνικῆς ζωῆς τῶν Ἑλ-λήνων, δημόσιας καὶ ἰδιωτικῆς, ὁ συγγραφέας εἶναι ἀναγκασμένος νὰ σκιαγραφήσει, καὶ τελικά νὰ ἀξιολογήσει, θεμελιακά στοιχεῖα τοῦ νεοσύστατου ἑλληνικοῦ κρά-τους. Ἡ ἀξία ἐπομένως τοῦ δι-βλίου δέν βρῖσκεται μόνο στὸ γεγο-

νὸς ὅτι μαθαίνουμε ποῖος ἀστικός ἢ ποινικός κώδικας, καὶ μὲ ποῖο τρόπο, καθερώθηκε, ἢ πὼς ὀργα-νώθηκαν τὰ δικαστήρια, ὁ στρατός καὶ ὁ στόλος καὶ πὼς τακτοποι-ήθηκαν τὰ οἰκονομικά τοῦ κρά-τους. Ἡ σημασία του, ἐξάλλου, δέν ἐξαντλεῖται στὴ μαρτυρία ποῦ πα-ρέχει γιὰ τὴν γενικὴ ἐπιδράσεις καὶ τὰ ἀλλοδαπὰ πρότυπα ποῦ ἀκο-λουθήθηκαν κατὰ τὴν ὀργάνωση τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας καὶ τὴ δόμηση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Εἶναι γνωστὸ σὲ ὅλους ὅτι ἡ βασι-λεία στὴν Ἑλλάδα εἶναι προϊόν ποῦ ἦρθε ἀπ' ἔξω.

Ἡ ἀξία τοῦ ἔργου πάει ἀκόμη πιὸ πέρα: παραθέτει πολὺτιμα στοιχεῖα γιὰ τὴν σχέσεις παραγωγῆς καὶ ἰδιοκτησίας ποῦ ἐπικρατοῦσαν στὴν ὑπαιθρο τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη, καθὼς καὶ γιὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ κοινοτικοῦ δίου, τὴν ἐπίμονη δια-δικασία συγκρότησης ἐνιαίας κεν-τρικῆς διοίκησης (ποῦ δέν εἶναι ἀναγκαστικὰ συγκεντρωτικὴ), καὶ, τέλος, γιὰ τὴν διαμάχη καὶ πολιτι-κὴς συγκρούσεις τῶν Ἑλλήνων.

Ὁ Μάουερ, ἐπιφανὴς γερμανὸς νομομαθὴς, παρέμεινε στὴν Ἑλ-λάδα, ὡς μέλος τῆς ἀντιβασιλείας τοῦ Ὀθωνος καὶ ἀρμόδιος γιὰ τὰ θέματα τῆς δικαιοσύνης, μόνο 17 μῆνες (2 Φεβρουαρίου 1833 - 31 Ἰουλίου 1834). Παρόλη ὅμως τῆ σύντομη παραμονή του στὸν τόπο μας, πέτυχε νὰ συνταχθοῦν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀντιβασιλείας του σημαντικὰ νομοθετήματα ὅπως ὁ Ποινικός νόμος καὶ ὁ Ὀργανισμὸς Δικονομίας, τὰ ὅποια ἐμελλε νὰ ἰσχύουν στὴν Ἑλλάδα γιὰ δεκαε-τίες ὀλόκληρες. Τὰ νομοθετήματα

τα ημερησίως • και γραμματα ημερησίως

αυτά εισάγουν στην Ελλάδα «ξένον δίκαιον», κατά την προσφιλή έκφραση του καθηγητή Ν. Πανταζόπουλου, εντάσσουν δέ την ελληνική κοινωνία στην ευρωπαϊκή έννομη τάξη με ενισχυμένη κάπως τη γερμανική επίδραση - χωρίς όμως και η ροπή προς την γαλλική νομοθεσία να είναι μικρότερης εντάσεως (βλέπε σχετικά τη σημαντική εργασία του καθηγητή Ν. Πανταζόπουλου *Georg Ludwig von Maurer, Η προς ευρωπαϊκά πρότυπα ολοκληρωτική στροφή της νεοελληνικής νομοθεσίας*, Θεσσαλονίκη, 1966). Γεγονός πάντως παραμένει ότι η παρέμβαση της Βασιλικής Αντιβασιλείας στρέφει ολοκληρωτικά την ελληνική νομοθεσία προς ξένα πρότυπα «άλλοτε μιμούμενη, δουλικώς ταύτα» και «άλλοτε επηρεασμένη εκ ξένων προσώπων», με αποτέλεσμα και η ελληνική νομική επιστήμη να παρουσιάζει έκτοτε έντονα συμπτώματα «εξαρτησιακής» νοοτροπίας.

Τό βιβλίο αποτελείται από δύο μέρη. Στο πρώτο εκτίθεται η κατάσταση γενικά των Ελλήνων πριν και εϋθύς μετά τον απελευθερωτικό αγώνα, και στο δεύτερο, τά μέτρα που έλαβε η Αντιβασιλεία σ' όλους τους τομείς για την αντιμετώπιση της καταστάσεως. Είναι εμφανής στο μέρος αυτό ο απολογητικός και μεροληπτικός τρόπος με τον οποίο παρουσιάζονται τά γεγονότα. Πριν από την αντιβασιλεία κατά τον Μάουρερ επικρατούσε χάος. Μετά, τάξη και ήρεμία. Μέσα από την διήγηση διαφαίνονται, εξάλλου, οι ραδιουργίες και ανοιχτές επεμβάσεις της αντιβασιλείας στην πολιτική ζωή του τόπου, καθώς και ο διωγμός του ήρωα της επαναστάσεως Κολοκοτρώνη.

Από τίς πλούσιες πληροφορίες του συγγραφέα σταχυολογούμε μερικές, όσες σχετίζονται ιδίως με την κοινωνική ζωή των Νεοελλήνων, οι όποιες και είναι ένδεικτικές του ενδιαφέροντος του βιβλίου.

Ο αναγνώστης δέν μπορεί παρά να σταματήσει π.χ. στη διαπίστωση του συγγραφέα (σελ. 61) ότι στην Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα υπήρχαν: «ελεύθεροι αγρότες - ανάμεσα στους όποιους πρέπει να κατατάξουμε και τους ναύτες των νησιών

Υδρας και Σπετσών - ένας πλούσιος και παντοδύναμος Κλήρος, και εϋποροι αξιοσεβάστοι πρόκριτοι. Ωστόσο, δέν μπορούμε τίς τρεις αυτές κατηγορίες να τίς ονομάσουμε τάξεις, διότι καμιά της δέν είχε ιδιαίτερα προνόμια». Η άσπης ταξική συγκρότηση της ελληνικής κοινωνίας χρονολογείται από τότε. Η κοινωνική διαστρωμάτωση δέν στηριζόταν σε σχέσεις παραγωγής εϋθέως και άμεσα εκμεταλλευτικές. Γι' αυτό και οι τάξεις δέν χωρίζαν μεταξύ τους με στεγανά διαμερίσματα. Πάντως και οι τρεις κατηγορίες που αναφέραμε - πρόκριτοι, κληρικοί και αγρότες - ζούσαν ελεύθεροι κάτω από την τουρκική κυριαρχία. Ήταν βέβαια ραγιάδες, αλλά ραγιάς δέν σημαίνει δούλος. Ωστόσο, έπειδή η ελευθερία αυτή δέν είχε κανένα επίσημο νομικό χαρακτήρα, ο ελληνικός λαός ήταν έρμαιο της αυθαιρεσίας των ισχυρών Τούρκων...» Έτσι λοιπόν οι Έλληνες, παρόλο που είχαν πολλές ελευθερίες, μόνοι τους εκλέγανε τους άρχηγούς τους και τους αντιπροσώπους τους, είχαν δική τους διοίκηση και δικά τους δικαστήρια, καθόριζαν οι ίδιοι τους φόρους τους, και είχαν άπέναντι στις τουρκικές άρχές τους προστάτες τους, είτε αυτός

ήταν ο άπλος προεστός του χωριού είτε ο Μεγάλος Διερχμηνέας της Πύλης (σελ. 88), ένιωθαν «βαθιά έπάνω τους την τουρκική καταπίεση, γιατί κανένα άπ' όλα τά προνόμια δέν ήταν έξασφαλισμένο». Η κοινωνική αυτή κατάσταση ήταν συνέπεια των σχέσεων ιδιοκτησίας που ίσχυαν τότε, και οι όποιες με μεγάλη σαφήνεια περιγράφονται στις σελίδες 114 - 119. Από τη μελέτη του κεφαλαίου αυτού θγαίνει πάντως άβίαστα τό συμπέρασμα, πως οι σχέσεις δέν ήταν φεουδαρχικού τύπου όπως τουλάχιστον τίς συναντάμε στη Δύση και πως οι Έλληνες αγρότες δέν ήταν κολίγοι.

Σ' ότι άφορά την πνευματική κατάσταση του τόπου, αξίζει να σταθούμε σε μία έκδηλη πνευματική ανισομέρεια που συνεχίζεται ακόμη και σήμερα. «Δέν υπάρχει άλλη χώρα στην Ευρώπη, παρατηρεί εύστοχα ο Μάουρερ, ίσως σ' ολόκληρο τον κόσμο, όπου να συνυπάρχουν, τό ένα δίπλα στο άλλο, τόσο άνομοιόμορφα μεταξύ τους στοιχεία, και όπου τό επίπεδο της μόρφωσης να παρουσιάζει τόση άνομοιογένεια» (σελ. 411). Δίπλα στη πλήρη άμορφωσία συναντάς και την πιο έξεζητημένη πνευματική φινέτσα. Μέσα από μία νο-

ΑΓΩΝΑΣ 5

για την κομμουνιστική ανανέωση
Κεντρική έκδοση της Ε.Κ.Ο.Ν. Ρήγας Φεραϊός

Θεμιστοκλέους 56 — Αθήνα Φλεβάρης 1979

● Η κρίση της ελληνικής Άριστεράς
Μανώλης Γλέζος, Πέτρος Εϋθυμίου, Παναγιώτης Παναγιώτου, Χρυσάνθος Λαζαρίδης

● Ε.Ο.Κ. ● Συνέδριο του Ε.Κ.Α. ● ΗΠΑ - Κίνα

● Σύσκεψη του Δ.Α. ● Υπόθεση Γιάννη Σερίφη

● Τραπεζοϋπάλληλοι ● η ελληνική έπαρχία ● για τον Άρη Άλεξάνδρου

● μία συζήτηση με τό Σύγχρονο Κινηματογράφο

Ένα άγνωστο ντοκουμέντο από την κινέζικη πολιτιστική επανάσταση.

και γραμματα ζωριζω • και γραμμα

στροπία καθαρά μεσαιωνική, βλέπεις νά ξεπηδούν οι πλιό σύγχρονες αντίληψεις περί ελευθερίας και ισότητας.

Όσο για τούς μορφωμένους στο έξωτερο "Έλληνες, «άσχολούνταν όλη μέρα με θεωρίες περί ανθρώπινων δικαιωμάτων, περί αντίστασης κατά της εξουσίας, περί συνταγμάτων και άλλα παρόμοια... "Ηθελαν και καλά νά εφαρμόσουν κι εδώ όσα είχαν δει κι είχαν ακούσει εκεί, και μάλιστα - όπως κάνουν συνήθως αυτοί που μαϊμουδίζουν - νά προχωρήσουν ακόμη πλιό πέρα κι από τήν ίδια τήν κοιτίδα αυτών των ιδεών» (σελ. 419). "Όλοι όμως οι Έλληνες που είχαν σπουδάσει στο έξωτερο είχαν ένα κοινό χαρακτηριστικό γνώρισμα: είχαν μιά υπέρμετρη αλαζονεία... «Κανένας τους δέν έννοουσε νά γίνει τίποτ' άλλο, παρά μονάχα ύπουργός ή κάτι παραπλήσιο» (σελ. 420).

Δέν είναι όμως τό ίδιο αυστηρός και άκροδοδίκαιος ό Μάουρερ και για τούς Ευρωπαίους που είχαν αναλάβει νά «έξευρωπαϊσουν» και «έκπολιτίσουν τήν Ελλάδα»: «Μόνον οι ξένοι ήταν σέ θέση νά εκπαιδεύσουν τούς Έλληνες και νά φροντίσουν τό καθετί» (σελ. 423). «Και όπως κατά τόν 14ο και 15ο αιώνα οι Έλληνες ήταν εκείνοι που έδωσαν τά φώτα τους στήν ύπολοιπη Ευρώπη, έτσι και τώρα οι Ευρωπαίοι θά είναι αυτοί - και προπαντός οι Γερμανοί- που θά ξαναάψουν τήν από χρόνια σβυσμένη λαμπάδα στήν άρχική της κοιτίδα».

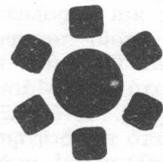
Η συγκρότηση επομένως εθνικού κράτους συμβαδίζει στήν Ελλάδα μέ τήν ένταξη της στήν ευρωπαϊκή έννομη τάξη καθώς και μέ τήν υιοθέτηση ευρωπαϊκών προτύπων άστικής πολιτειακής οργάνωσης. Και ή σύνδεση αυτή της ελληνικής κοινωνίας μέ τή διεθνή νομική και πολιτική πραγματικότητα ήταν κάτι τό αναπόφευκτο, υπάκουε σέ κάποια νομοτέλεια, αφού ή νεογέννητη ελληνική οικονομία άρχισε νά αναπτύσσεται χάρη στήν ένσωμάτωσή της στήν παγκόσμια άγορά και στήν ύποταγή της στούς νόμους του διεθνούς έμπορίου και του διεθνούς καταμερισμού της εργασίας. Τά κυρίαρχα όμως κοινωνικά στρώματα δέν είχαν συνείδηση αυτής της αναγκαιότητας ούτε των αντιφάσεων και των ανταγωνισμών που περιέκλειε. Γι' αυτό και ή ύποταγή τους υπήρξε ολοκληρωτική. Ο μεταπρατικός, έξάλλου, χαρακτήρας των στρωμάτων αυτών δέν τους επέτρεψε νά δούν τόν κίνδυνο της άφομοίωσης που διέτρεχαν από τούς «ξένους επιδρομείς». Καμιά φροντίδα δέν κατέβαλαν έτσι για άρμονική ένσωμάτωση στο διεθνή χώρο, για ιδιαίτερη εφαρμογή των γενικών άρχων και ιδεών της άστικής επανάστασης. Η άνευ όρων απαλλοτρίωση της εθνικής μας κληρονομιάς, ή παραμέληση της ελληνικής ιδιαιτερότητας, είχε άρχισι 150 χρόνια πριν από τήν πολιτική ένταξη της Ελλάδας στήν Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα.

Αντώνης Μανιτάκης

ΔΙΟΡΘΩΣΗ

Στόν πίνακα περιεχομένων του προηγούμενου τεύχους (άρθρ. 23), ό Γιάννης Καρατζόγλου, συγγραφέας του άρθρου 1948: ή έξάρτηση της Ελλάδας και ό ρόλος των ΗΠΑ, από άβλεψία βαφτίστηκε «Γιώργος» Καρατζόγλου. Ζητάμε συγνώμη από τό συγγραφέα και από τούς άναγνώστες μας.

ΣΚΟΥΠΑ

Ένα νέο γυναικείο περιοδικό

Κυκλοφόρησε τό περιοδικό ΣΚΟΥΠΑ, γραμμένο και καλοφροντισμένο από 9 γυναίκες. Σέ μιά χώρα, όπως ή δικιά μας, όπου δέν ύπάρχει γυναικείο κίνημα, ή όπου οι γυναικείες οργανώσεις αποτελούν τομέα των άνδροκρατούμενων, σέ μιά χώρα όπου οι μελέτες για τή γυναικεία συνθήκη μετριούνται στα δάχτυλα, σέ μιά χώρα,

τέλος, όπου βασιλεύουν οι πατροπαράδοτες πατριαρχικές αντίληψεις, ή ΣΚΟΥΠΑ είχε τήν πρόνοια νά μήν αυτοπροσδιοριστεί σάν «έκφραση» ή άλλο τι κάποιου γυναικείου κινήματος. Κι ούτε, πάλι, όπως τονίζουν οι συντάκτριες του νέου γυναικείου περιοδικού, θέλουν νά μεταφυτεύσουν τίς μορφές και τούς στόχους των ευρωπαϊκών γυναικείων κινήματων, ή ν' άποτελέσει ή ΣΚΟΥΠΑ τόν πυρήνα γύρω άπ' τόν όποιο θά δομηθεί ό γυναικείος ξεσηκωμός.

Σκοπός της έκδοσης είναι νά προ-

τείνει θέματα που θά μπορούσαν νά προκαλέσουν έρεθίσματα νά διατυπώσει κάποιες σκέψεις που θά βοηθούσαν σ' ένα νέο τρόπο προσέγγισης των προβλημάτων.

Τά θέματα του πρώτου τεύχους, αναφέρονται σέ πλευρές της ιστορίας του ελληνικού και παγκόσμιου γυναικείου κινήματος, ένα αφιέρωμα για τίς άμβλώσεις, μιά έρευνα για τά περιοδικά για γυναίκες που κυκλοφορούν σήμερα στήν Ελλάδα, μεταφράσεις και σχόλια.

Ε.Σ.

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ

Μιά πρόσκληση (ή πρόκληση)

Καθήκοντα των «προοδευτικών διανοουμένων» που δηλώνουν «μαρξιστές ή και μαρξιστές».

«Μιλώ από πείρα, χωρίς νάχω έρθει να παίξω εδώ τό ρόλο εκείνου που θέλει να προκαλέσει.»

Lautreamont

«Προοδευτικοί διανοούμενοι» τού Πολίτη, παρακολούθησα έναγωνίως τά «φτερουγίσματα τού θεωρητικού νού» τού κ. Άρ. Μπαλτά, πού στό τεύχος 23 τού Πολίτη (έπανα-)δημοσιεύσατε. Αισθάνθηκα και τήν πρόσκληση και τήν πρόκληση πού σκόπευε τό άρθρο, ίσως όμως σε κάποιο διαφορετικό επίπεδο απ' ότι θά μπορούσε κανείς άμέσως να υποθέσει. Τά συνοψίζω στή συνταγή πού συνιστούν και πού υπόσχεται, αν θέλετε, καλύτερες μέρες:

Οί «προοδευτικοί διανοούμενοι» άς συνεχίσουν να προσδιορίζουν και τόν εαυτό τους και τήν θέση τους μέ τόν ίδιο τρόπο, σαν να όριοθετούν οικόπεδα («δηλώνουμε μαρξιστές ή και μαρξιστές»).

Άς συνεχίσουν να άπλοποιούν τά πράγματα, άνάγοντας τά πάντα - πάντα - στήν ίδια δοκιμασμένη, άναμφισβήτητη και άσφαλή, γιατί ποτέ δέν πρόκειται να μάς άπογοητεύσει, βάση.

Άς εξακολουθήσουν, ύπομονετικά, να άρκοούνται στίς ίδιες άχαλίωτες διαπιστώσεις πού, ανάλογα μέ τήν «δυνατότητα κίνησής τους και στίς άλλες σφαίρες - π.χ. επιστημονικές και καλλιτεχνικές- τήν ποσότητα τής γνώσης τους τών κλασικών και ένδεχόμενα τίς σπουδές τους στό έξωτερικό», δυνατόν να προσδεύουν διαφοροποιούμενες ποιητικά.

Άς συνεχίσουν να μήν άνησυχούν για τήν ταυτότητα ή τήν ύπαρξη τού ή κάποιου - έστω - άπώτατου στόχου.

Άς μήν επιδιώκουν να εξακριβώσουν αν άκόμα αυτός διασώζεται μέσα στήν τρίσβαθη ρηχότητα τών προοπτικών πού επωμίζονται, ή στομφώδης άναμέτρηση τών δυνατοτήτων, μετά - μέ τή σειρά της - ή άποτυχία κι ύστερα ή έξαγωγή καινούριων συμπερασμάτων, οι παραχωρήσεις πού επιβάλλει ή άδυναμία, ή διαφωνία πάνω στό τί έφταιξε, ή ύποκριτική συστολή πού συνεπάγεται ή άνάγκη, ή έκπτωση - τελικά - τής έννοιας τού σοβαρού, ή άποκα-

τάσταση τής επικαιρότητας τής «παλης τών τάξεων» μέ τήν πάλη τών τάσεων.

Άς συνεχίσουν να άπώθουνται άπό τήν ιδέα μιάς άνευ πρόηγουμένου μελέτης κι επαναθεώρησης τής πραγματικότητας στήν ολότητά της, όπως αυτή είναι και γίνεται, άς συνεχίσουν, ήσυχoi, να μήν συλλαμβάνουν και να μήν σκέπτονται άφουκα κι άνεπηρέαστα τό νόημα τών δεδομένων, πού ή ίδια ή ροή τών πραγμάτων άποκαλύπτει (έπισημαίνει για παράδειγμα ο κ. Μπαλτάς κάποια διάσταση ανάμεσα στό χώρο πού μάς υπέδειξε ότι άνήκει κι αυτός, δηλαδή τήν «προοδευτική διάνοηση», και σ' αυτό για τό οποίο πρόκειται, τό βιομηχανικό προλεταριάτο ή- άλλού- τήν «κίνηση τού βιομηχανικού προλεταριάτου», αλλά να τά υπερβαίνουν και να τά άπαλείφουν μέσα άπό τή σιγουριά πού εγγυάται τό περιεχόμενο έννοιών πούχουν μεταπέσει σε σύμβολα ιερά, άφήνοντας να τούς διαφεύγει τρισδιάστατη ή αισιοδοξία.

Άς έλέγξει λοιπόν, για άλλη μιά φορά, αυτός πού θέλει να είναι, να λέγεται ή να αισθάνεται σαν «προοδευτικός διανοούμενος», πόσο έχει «ύποταχθεί κοινωνικά», στίς άνάγκες πού ο κ. Μπαλτάς έπισημαίνει (σωστά θά πούν πολλοί), άς άφήσει τούς άλλους να βλέπουν τόν «θεωρητικό του νού» να φτερουγίζει δεμένος στή μιά του άκρη κι ύστερα, άς σπρώξουμε όλοι μαζί τά πράγματα πέρα άπό τό όριο τής κακοδαιμονίας. Κι όλα άς τελειώσουν ώραία...

Άφήνω να περιφέρεται άνέμελα και προκλητικά - ώστόσο άνενόχλητα - ανάμεσα στήν ποικιλία ή τό μένος τών άπόψεων και τών άπόκρυφων ένβουσιασμών τού καθενός, ένα ένδεχόμενο πού θά φαινόταν άφελές, άπλοϊκό ή άνίσχυρο αν τόγραφα.

Φιλικά
Κ. Λόης

Ίωαννίνων 9, Π. Ψυχικό
Άθήνα

Υ.Γ.: Ίσως κάπου να άπομακρύνομαι άπό τό γράμμα τού άρθρου τού κ. Μπαλτά αλλά θεωρώ ότι άπευθύνομαι και άπαντώ στό πνεύμα τό δικό του, όσο και εκείνου πού σ' αυτό άντικειμενικά κινείται (τουλάχιστον τό άρθρο).

Ό συνεργάτης μας Άριστ. Μπαλτάς πού θέσαμε ύπόψη του τήν έπιστολή τού κ. Λόη, άπαντά:

ΤΡΙΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ ΜΕΤΑ ΑΠΟ ΜΙΑ
«ΑΠΑΝΤΗΣΗ»

Η άνάγκη πού αισθάνθηκε ο Κ. Λόης να προσθέσει ύστερόγραφο στήν άπόκρισή του για να επιφυλαχθεί άπέναντι σε μιά ένδεχόμενη διαφοροποίηση τού «γράμματος» όσων άνέγγωσε πάνω άπό τήν ύπογραφή μου (Πολίτης, τεύχος 23) άπό τό πνεύμα πού (και) εκεί διέγινωσε, με ύποχρεώνει να προβάω τουλάχιστον στήν «άποκατάσταση» τής πληρότητας τού περιού ο λόγος «γράμματος». (Τό τί, ένδεχόμενα, θά συμ-

Καθε Σαββατο στη ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗ ΠΟΡΕΙΑ

αγωνιστική πληροφόρηση για
τους πολιτικούς και κοινωνι-
κούς αγώνες

Πληρης ενημερωση για τα προ-
βλήματα της Αριστερας

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ

βει έτοι στο πνεύμα αφορά πρώτα - και βεβαίως όχι μόνον - αυτόν που έκανε τη διάγνωση).

Τό τεύχος 3-4 του Πολίτη, όπου (πρωτο)δημοσιεύτηκε τό άρθρο μου, κυκλοφόρησε τόν Ιούλιο του 1976. Η ημερομηνία σίγουρα δέν είναι ιστορική. Αυτό που μοιάζει νά έχει μία σημαντική, ίσως, ιστορική διάσταση είναι ή χωρίς απόκριση (τότε και από τότε) κίνηση του βιομηχανικού προλεταριάτου ή όποια τερμάτισε ενάντια τή φάση τής ζωής της μέ τήν ψήφισή του 330. Μέσα στις συνθήκες εκείνης τής εποχής, μέσα από όποιες διαμεσολαθήσεις θελήσει κάποιος νά διαγνώσει ή νά επισημάνει, χωρίς πρόθεση υπέρμετρης γενίκευσης, τό άρθρο εκείνο άρχιζε μέ τά παρακάτω:

«Έδώ και μερικούς μήνες, έμεις, οι προοδευτικοί διανοούμενοι, βρισκόμαστε μπροστά σέ ένα καινούριο φαινόμενο. Πρόκειται για τή βάρβαρη εισβολή τής βιομηχανικής εργατικής τάξης στό προσκήνιο. Στο προσκήνιο τής καθημερινής, κανονικής, ρυθμισμένης και πολιτικοποιημένης ζωής μας, στό κέντρο τής Αθήνας.

Σίγουρα πρόκειται για εισβολή. Οι άπεργοί έπαψαν νά περιορίζουν τόν άγώνα τους σ' εκείνες τις μακρινές γειτονιές όπου βρίσκονται τά εργοστάσια, και πού πολλοί μόνο σάν όνομα έχουμε άκούσει. Έπαψαν άκόμη νά άρκοϋνται στην άνεκτή, στό κάτω κάτω, πορεία από τόν τόπο δουλειάς στό Υπουργείο Απασχόλησεως ή όποιο άλλο. Οι άπεργοί σήμερα εισβάλλουν στό κέντρο τής Αθήνας για νά θέσουν εκεί τό πρόβλημά τους.

Σίγουρα πρόκειται για βάρβαρη εισβολή. Οι άπεργοί δέν μοιάζει νά σέβονται καθόλου τις συνήθειες μας, τήν πολιτικοποίησή μας, τήν προοδευτικότητα και τήν ευθύνη μας. Οι άπεργοί τής ΜΕΛ στρατοπεδεύουν στην πλατεία Συντάγματος, χωρίς νά σκέφτονται τήν άλγεινή έντύπωση που θά προξενήσουν στους τουρίστες (και όχι μόνο σ' αυτούς). Παράπερα, ζητάνε τή συμπαράσταση των φοιτητών μέ τέτοιο άτσαλο τρόπο ώστε ό υπεύθυνος έκφραστής τους, ή ΕΦΕΕ, νά βρεθεί σέ πολύ δύσκολη θέση. Πιο πρόσφατα οι άπεργοί του Μασούκη εκλέγουν τά Προύλαια για κέντρο προπαγάνδισής του άγώνα τους. Έτσι, λίγο άργότερα, και για νά μή γενικευτεί αυτή ή συνήθεια, οι πρυτανικές άρχές του άποχουντοποιημένου (και άρα, τουλάχιστον στην κύρια πλευρά, δημοκρατικού) Πανεπιστημίου βρίσκονται στην άνάγκη νά ζητήσουν τή βοήθεια τής αστυνομίας για τήν άπομάκρυνση των άπολυμένων εργατών συνδικαλιστών που διάλεξαν τά ίδια τά Προύλαια για τήν άπεργία πείνας τους. Οι εργάτες λοιπόν όχι μόνο εισβάλλουν στό κέντρο τής Αθήνας αλλά εισβάλλουν χωρίς καν νά μεθοδεύουν αυτήν τήν εισβολή, χωρίς καν νά ρωτάνε ούτε τά κόμματα τής αντιπολίτευσης, ούτε τις προοδευτικές νεολαίες, ούτε τις δημοκρατικές πανεπιστημιακές άρχές, ούτε τήν ΕΦΕΕ, ούτε κανέναν από όλους επιτέλους τους καταξιωμένους φορείς τής σημερινής μας προοδευτικότητας.

Και έτσι, ό ζωτικός πολιτικός μας χώρος (και όχι μόνο πολιτικός) βρίσκεται συχνά κατειλημμένος από άν-

θρώπους που δέν είμαστε έμεις. Τά Προύλαιά μας, ό χώρος τόνων παμφοιτητικών και παλλαϊκών συγκεντρώσεων, και τό Πολυτεχνείο μας, ό χώρος του άντιστασιακού έπους, φαίνεται ότι δέν μας άνήκουν πιά. Οι άπεργοί (πού, σημειωτέον, πολλοί άπ' αυτούς ψήφισαν Νέα Δημοκρατία στις τελευταίες εκλογές) διεκδικούν κι αυτοί τή χρήση τους και μας επιβάλλουν νά τους άντικρούσουμε, νά δούμε τις άγνωστες φυσιογνωμίες τους, νά άκούσουμε τά συνθήματά τους.

Πώς άλλως μπορεί νά χαρακτηριστεί αυτό τό φαινόμενο, άν όχι βάρβαρη εισβολή. Και τί είναι μία εισβολή, άν δέν είναι πρόκληση;»

Μετά συνέχιζε και τελείωνε όπως άναδημοσιεύτηκε στό προηγούμενο τεύχος του Πολίτη. Αυτό λοιπόν είναι όλόκληρο τό «γράμμα». Όμως, πέρα από τήν εκπλήρωση μιας ύποχρέωσης άπέναντι στους ένδοιασμούς του Κ. Λόη, τούτη ή υπόμνηση, άρα και οι ίδιοι ένδοιασμοί που τήν προκάλεσαν, δίνει ίσως τήν άφορμή για νά τεθεί σήμερα ένα έρώτημα σ' όποιον θελήσει ν' άπαντήσει. Τι, στ' αλήθεια, έγινε μ' αυτήν τήν κίνηση του βιομηχανικού προλεταριάτου; Απ' όλους όσους - κόμματα, κομματίδια, φορείς, άτομα - όρκίζονται στ' όνομα του προλεταριάτου, υπάρχουν κάποιοι που νά έχουν έπεξεργαστεί ή έστω διατυπώσει τήν πείρα αυτής τής κίνησης, μέ τρόπο που αυτή νά γίνει διδάγμα και νά μή μείνει άπλη προσθήκη στις άγωνιστικές παραδόσεις και στή συσσωρευμένη όργή του σισύφειου λαϊκού μας κινήματος; Και άν κάτι τέτοιο έγινε κάποτε κάπου

ΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΚΡΙΤΗΡΙΟ

ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΣΥΜΒΟΛΗ

ΣΤΗ

δημοκρατική συνεργασία

και τον

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ

ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟ

00000000000000000000000000000000

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24

00000000000000000000000000000000

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24

00000000000000000000000000000000

ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΘΕΜΑΤΑ

Τριμηνιαία έκδοση επιστημονικού
προβληματισμού και παιδείας

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ

καί από κάποιους, πού, πότε και πώς εκφράστηκε ή - τόσο προσφιλήσ σέ άλλα επίπεδα - ιδεολογική αντίπαράθεση; Πού, πότε και πώς δημιουργήθηκε κάποιο, έστω στοιχειώδες, πολιτικό αντίστοιχο αúτης τής πείρας; Μ' άλλα λόγια γιατί δέν αναπτύχθηκε εκεί πάνω, ανοιχτά και σταράτα, ή «πάλη τών τάσεων» χωρίς τις «παραρρήσεις πού επιβάλλει ή αδυναμία», «χωρίς τήν ύποκριτική συστολή πού επιβάλλει ή ανάγκη», χωρίς, τελικά, τήν «έκπτωση τής έννοιας του σοβαρού» έτσι πού ούτε ο Κ. Λόης νά έχει έρεισμα γιά νά εκφράσει τή - δίκαιη έδω - δυσαρέσκεία του;

Τούτο τό πρώτο ερώτημα αναπόφευκτα εντάσσεται σ' ένα δεύτερο, γενικότερο.

Όταν ή ιδεολογία έξασφαλίζει τούς γενικούς όρους αναπαραγωγής τής κοινωνίας και ή ελληνική κοινωνία όντως αναπαράγεται. Όταν ή ιδεολογία πού έξασφαλίζει αúτη τήν αναπαραγωγή είναι έξ όρισμού ή κυρίαρχη ιδεολογία και κυρίαρχη ιδεολογία είναι ή ιδεολογία τής άρχουσας τάξης. Όταν ή ελληνική άρχουσα ιδεολογία είναι ή ιδεολογία πού αντίστοιχεί στην κοινωνική βάση του μεταπρατισμού. Όταν ή κοινωνική πρακτική του μεταπρατισμού στηρίζεται σ' εκείνο τό ασύλληπτα εύρύ πλέγμα κοινωνικής συνοχής και κουμπαριάς πού παραποιεί κάθε έννοια εúθνης μέ τρόπο πού νά πνίγεται εν τώ γεννάσθαι κάθε άπόπειρα ιδεολογικής, θεωρητικής ή πολιτικής αποκάλυψης. Όταν ο αντίπαλος εκπαιδεύει. Όταν «έμεις» - οι όποιοι εκάστοτε «έμεις» - δέν καταφέραμε ποτέ ν' αναπτύξουμε ουσιαστικές

σχέσεις εúθνης άπέναντι στις άρχές μας, άπέναντι στις άπόψεις μας, άπέναντι στην ιστορία και τήν πείρα μας, άπέναντι στις συμφωνίες και τις διαφωνίες μας, και αúτη ή ιστορική μας όλιγωρία έχει γίνει σήμερα νεκρό βάρος πού καθηλώνει τις ήδη ισχνές κοινωνικές καταβολές τής εúθνης μας. Όταν οι κοινωνικές έμπειρίες μας φαίνεται πώς δέν αξίζει τόν κόπο νά διατυπωθούν συγκεκριμένα. Όταν οι όποιοι πρωτοβουλίες μας γιά συγκροτημένη διατύπωση - θιβλία, μελέτες, άρθρα, μεταφράσεις, διακηρύξεις - έξασφαιίζονται χωρίς ν' αφήνουν ορατά ίχνη μέσα στη μαύρη όπή τής καθημερινής αναπαραγωγής τών μεταπρατικών συνηθειών μας, παρ' όλο πού πουλιούνται κι αγοράζονται. Όταν ή κριτική μας και οι αντίπαράθεσεις μας στηρίζονται στην πλαστογράφηση γιά νά μπορέσει νά λειτουργήσει ή λειψωρία. Όταν ή πολιτική λειτουργία μας μετατρέπει τούς ανθρώπους σέ δέντρα και ή πολιτική πρακτική μας καθοδηγείται από τήν αριθμητική τών «κουκιών». Τότε, τότε πώς μπορούμε ν' αντίσταθούμε ιδεολογικά, πώς μπορούμε νά συγκροτηθούμε ιδεολογικά γιά ν' αντίσταθούμε πολιτικά, σέ ποιές δυνάμεις μπορούμε νά στηριχθούμε και από πού μπορούμε ν' αρχίσουμε γιά νά προχωρήσουμε - όσο και όπως χρειάζεται - στην «άνευ προηγουμένου μελέτη κι επαναθεώρηση (και πρακτική άλλαγής, προσθέτω) τής πραγματικότητας στην όλότητά της, όπως είναι και γίνεται» όπως ζητάει (κι έδω δίκαια) ο Κ. Λόης;

Άλλά υπάρχει και ένα τρίτο ερώ-

τημα. Η «ύπαρξη και ταυτότητα του ή κάποιου - έστω - άπώτατου στόχου», μετά τήν ΕΣΣΔ και τις Άνατολικές χώρες, μετά τήν Κίνα, μετά τό Βιετνάμ και τήν Καμπότζη, μετά τήν Περσία, έπαψαν νά είναι τά αυτόνομητα πού θόλευαν τή μακαριότητα μας, τις άνέγγιχτες και ιερές αξίες πού απαιτούσε ή συντήρηση τής θρησκευτικής μας πίστης, ή συντήρηση τών δογμάτων και τών τελετουργιών πού τή συνιστούν. Όμως, όταν ή πραγματικότητα «όπως είναι και γίνεται» μπάζει νερά στα αυτόνομητα και τά ιερά μας, όταν δέν μοιάζει νά διατίθεται στην πάσσα κάποιος, καινούριος ή παλιός, ύποκατάστατο του ιερού πού χάσαμε, πού νάχει έλπίδες νά γίνει τό νέο μας αυτόνομητο, όταν, τέλος, τήν «ύπαρξη και τήν ταυτότητα» του άπώτατου στόχου μας δέν τή χρωστούμε σέ κανέναν γιατί έμεις έτσι θελήσαμε και τή δική μας ζωή έτσι προσδιορίσαμε, τότε γίνεται προφανές ότι έμεις έχουμε δουλειά νά κάνουμε. Και τό ερώτημα καθίσταται πιά κλασικό: Τί και πώς, έμεις και όχι άλλοι, μέσα στις δοσμένες σημερινές διεθνείς και ελληνικές συνθήκες, μέ τά όσα πενιχρά (κι αúτα πός διερεύνηση) μέσα διαθέτουμε μπορούμε και όφείλουμε νά πράξουμε γιά νά προσδιορίσουμε τό (όχι πιά αυτόνομητο) περιεχόμενο του στόχου πού έμεις θελήσαμε; Και ταυτόχρονα, επειδή ύποτίθεται ότι έχουμε ξεπεράσει τό στάδιο τών ουτοπιών, πού είναι, πού πρέπει και μπορεί νά είναι, τά μέσα διεκδίκησης αλλά και τά μέσα ύλοποίησης του περιφημού

ΘΟΥΡΙΟΣ

ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΟΡΓΑΝΟ ΤΟΥ
'ΡΗΓΑ ΦΕΡΑΙΟΥ'

ΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

Θεωρία και πρακτική τήν περίοδο του Μάο
του P. Sweezy

Υπαρχει μη καπιταλιστικός δρόμος;
του Harry Magdoff

Κρίση μέσα στην κρίση
του P. Sweezy

Τό κράτος στις μεταποικιακές κοινωνίες
του H. Alavi

Οι αισθητικές ιδέες του Μάρξ
του Adolfo S. Vasquez

Άττικα
της A. Rubinstein

στόχου; Από πού νά φωτιστούμε και πώς νά ξεκινήσουμε;

Δέν ξέρω αν τά παραπάνω περιγράφουν μιά κάποια διάσταση του ένδεχόμενου πού άφησε νά περιφέρεται άνέμελα ο Κ. Λόης. Αυτό πού ξέρω είναι ότι δέν συνιστούν κανένα μανιφέστο αδυναμίας. Άπλά θέλουν νά δηλώσουν ότι σήμερα δέν έχουμε τήν πολυτέλεια νά έμμείνουμε στους μύθους πού μάς συντηρούσαν ενώ δέν φαίνεται νά μάς δίνεται καν ή εύκαιρία νά προστρέξουμε σέ καινούριους. Δέν είναι παρά ή συνέχεια μιάς πρόσκλησης, ή εκκλήση, τελικά, νά συγκροτήσουμε ένα μέτωπο συζήτησης ως τό πρώτο και τό ελάχιστο πού μπορούμε γιά νά μήν άπορροφηθούμε κι έμεις μαζί μέ τίς άπόψεις μας στίς μαύρες όπές του έπισημοποιημένου (λόγω και ένταξης στην ΕΟΚ) μεταπρατισμού μας. Από τή δική μου τή μεριά και μέσα σ' αυτές τίς στήλες τόσα μόρεσα, τόσα έκανα. Τήν εύκαιρία μου τήν έδωσε ο Κ. Λόης και γι' αυτό τόν εύχαριστώ.

Άριστείδης Μπαλτάς

Και όσο άφορά τήν πρώτη παρατήρηση, συμφωνώ απόλυτα ότι τό Κew Gardens δέν είναι άπλώς ένα γνωστό προάσιο του Λονδίνου, αλλά και ο τόπος του Βασιλικού Βοτανικού Κήπου, όπου πράγματι ο Σεφέρης είδε τά φυτά και τά δέντρα πού αναφέρει. Παραπέμπω σχετικά στο άρθρο μου (σ. 31) στίς *Μέρες Β'*, σ. 32 και 91, και γιά τουτό δέν επέμεινα περισσότερο.

Η δεύτερη ώστόσο διευκρίνιση του κ. Mackridge φοβούμαι ότι θα προκαλέσει κάποια σύγχυση στους Έλληνες τουρίστες πού επισκέπτονται τόν χώρο του Άγγλικού κοινοβουλίου. Τό άγαλμα (σύμπλεγμα άγαλμάτων) του Rodin, οί *Άστοί του Καλαί*, υπάρχει και στέκει άκόμη στον δημόσιο κήπο του Parliament, στίς όχθες του Τάμεση. Ένας περίπατος θά έπειθε και τόν πιό δύσπιστο Λονδρέζο. Πρόκειται θέβαια γιά αντίγραφο - καμιά αντίρρηση - αλλά σέ τίποτε δέν διαφέρει από τό πρωτό-

τυπο του Παρισιού.

Γιά τήν ιστορία, τώρα, τό άγαλμα του Rodin τελείωσε τό 1886 γιά νά τιμηθεί ή θυσία των άστών του Καλαί, πού παρεδόθησαν οικειοθελώς ως όμηροι στον άγγλο βασιλιά Έδουάρδο τόν ΙΙΙ, γιά νά λύσει τήν πολιορκία της πόλης τους (1347). Τό αντίγραφο του κήπου του Κοινοβουλίου στήθηκε από τόν ίδιο τόν Rodin τό 1913 πρός τιμήν της γυναίκας του βασιλιά Έδουάρδου, έπειδή παρένέθη και έπεισε τόν άντρα της νά δείξει έλεος στους ήρωες άστούς.

Δέν υπάρχει λοιπόν παρερμηνεία άφου όντως βλέπει τό άγαλμα του Rodin ο Σεφέρης και τό αναφέρει και στο κείμενο, πού παρουσίασε ο Α. Άργυρίου στο Τράμ 4 (1977), και στίς Σημειώσεις του.

Εύχαριστώ

Γιώργης Γιατρομανωλάκης
Παν/μο Άθηνών

«Les Bourgeois de Calais»

Διάβασα μέ πολύ ενδιαφέρον τό άρθρο του Γ. Γιατρομανωλάκη γιά τό Σεφέρη (τεύχος 22, Νοέμβριος 1978). Θά ήθελα νά κάνω δύο διευκρινίσεις σχετικά μέ όσα λέει ο άρθρογράφος στή σ. 31:

(α) Τό Κew δέν είναι μόνο ένα «γνωστό προάσιο» του Λονδίνου: τό σημαντικό είναι ότι εκεί βρίσκεται ο Βασιλικός Βοτανικός Κήπος, κι εκεί άσφαλώς είδε ο Σεφέρης τό *Raphio-pedilum*.

(β) Τό άγαλμα του Robin «Les Bourgeois de Calais» δέ βρίσκεται «στίς όχθες του Τάμεση» αλλά στο Musée Rodin στο Παρίσι. Δυστυχώς δέν κατάφερα νά βρω τό σχετικό τεύχος του «Τράμ», αλλά μάλλον ο κατά τά άλλα άκριβέστατος άρθρογράφος έχει παρερμηνεύσει τό κείμενο του Σεφέρη σ' αυτό τό σημείο. Μέ εκτίμηση,

Peter Mackridge
University of London King's College

Και ή άπάντηση του συνεργάτη μας Γ. Γιατρομανωλάκη

Εύχαριστώ πολύ τόν κ. Peter Mackridge γιά τίς εύγενικές διευκρινίσεις του πάνω σέ δυό σημεία του άρθρου μου γιά τόν Σεφέρη (*Ο Πολίτης*, 22 [1978]).

ΜΟΛΙΣ ΕΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΕ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ
ΜΠΙΤΣΙΟΣ
ΦΥΛΛΑ ΑΠΟ
ΕΝΑ
ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΠΙΤΣΙΟΣ

ΦΥΛΛΑ ΑΠΟ
ΕΝΑ
ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ «ΕΣΤΙΑΣ»
Ι. Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑΣ Α.Ε.

ΜΟΛΙΣ ΕΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΕ

MARIO VITTI
ΕΙΣΑΓΩΓΗ
ΣΤΗΝ
ΠΟΙΗΣΗ
ΤΟΥ
ΣΕΦΕΡΗ

Mario Vitti

Φθορά και λόγος
είσαγωγή στην ποίηση
του Γιώργου Σεφέρη

Βιβλιοπωλείο της «Εστίας»
Ι. Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑΣ Α.Ε.

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ «ΕΣΤΙΑΣ»
Ι. Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑΣ Α.Ε.